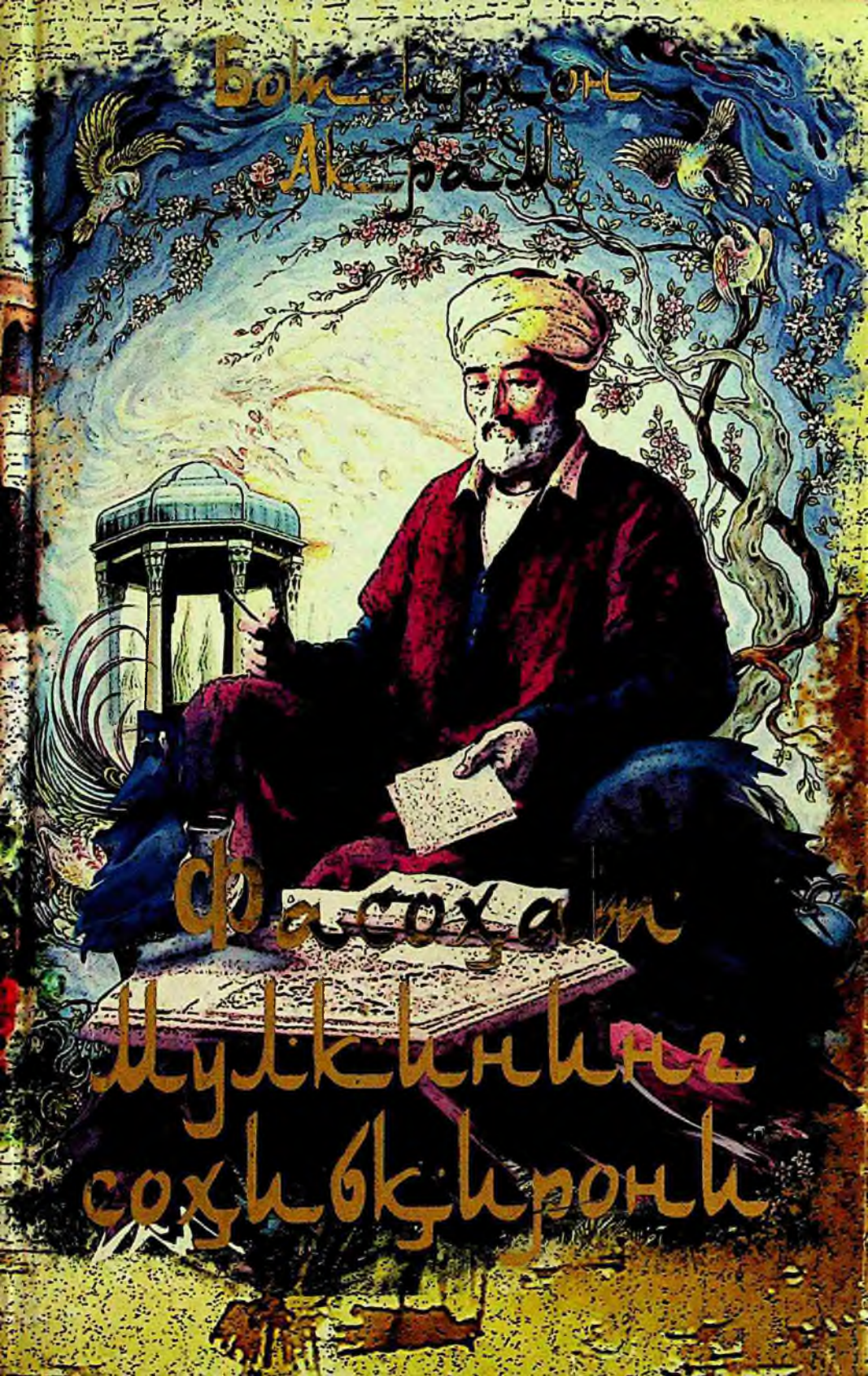

Болгарско
Алфавит

фасоха

Мулкнннн
сохнбкнронн

*Дегонимни улусқа марғуб эт,
Ёзгонимни кўнгулга маҳбуб эт,
Тилга лафзини ногузир айла,
Жонга назмини дилпазир айла,
Халққа зеби торак айла они,
Ўқигонга муборак айла они,
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!*

Ўзгирди олам... сенинг зухуротинг экан,
Ўстиди, бедор аҳли фасоҳат меҳринг ўтидан?!

Б.Ан,

Бонбурхон
Акгра

Фасоҳати
Мулкини
соҳибкдорони

Тошкент
«O'zbekiston»
2016

УЎК 82.09(045)

КБК 83.3(Ўз)

А 43

Нашрга тайёрловчилар:

Мирзо Кенжабек,

Гули Акрамова.

Тақризчи:

филология фанлари доктори, профессор

(марҳум) **Алибек Рустамов**

Акрам, Ботирхон

А 43 Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент:
«O‘ZBEKISTON», 2016 – 368 б.

ISBN 978-9943-28-541-5

Ушбу китоб марҳум аллома, мумтоз адабиёт донишманди Ботирхон Акрамнинг «Фасоҳат мулкининг соҳибқирони» ва «Навоий шоҳбайтлари» асарларидан таркиб топди. Китобда улуг мутафаккир шоир, «сўз гавҳари»нинг валийуллоҳ нафасли суҳанвори ва хазинадори бўлмиш Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари, уларнинг рангин сувратида акс этган, пурдард сийратига сингдирилган фалсафий, рухий, маънавий нуктадонликлар, бадий, мусикий, тасвирий лавҳа-манзаралар – мўъжизу солим тимсоллар камоли муҳаббат ва рағбат билан шарҳланади.

Китоб ҳазрат Навоий шеъриятининг барча ихлосманд муҳиблари ҳукмига ҳавола этилади.

УЎК 82.09(045)

КБК 83.3(Ўз)

ISBN 978-9943-28-541-5

© Ботирхон Акрамов, 2016

©«O‘ZBEKISTON», 2016

Бу китоб жафокаш аллома, улуф
миллатпарвар зот Ҳамид Сулаймон
хотирасига бағишланади.

Муаллиф

ДЕБОЧА

Фасоҳат – шеърӣй нутқ гўзаллиги, унинг хос, инжа қонун-қоидалари. Шоир – сўз мулкининг заршунос хозини, улуф ҳаками ва подшоси. Шеърӣятнинг илҳомчи фариштаси – «мунҳӣйи роз еткурған нидо» – пинҳонӣй руҳӣй садодан бизга аён бўладики, Мир Алишер Навоӣй «фасоҳат мулкининг соҳибқирони»дир. Бундай қутлуғу шариф ҳамда ғоят масъулиятли таъриф-фахрия илк бор шоирнинг ўзи тартиб берған «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида қайд этилған. Айни замонда ўша муқаддимада Навоӣй ўзини шеър чаманининг «маломат булбули» деб атайди, бу дардли киноя – пурмаъно мажозӣй нисбатда буюк шоир қисмати́нинг азал ва абadiят, ижтимоӣй ҳаёт ва ижодиёт зиддиятлари билан нечоғлик чулғаб олинғанлиги ўзининг фавқулодда ёрқин, мухтасар ифодасини топған.

Мазкур рисола́нинг мундарижаси ҳам ўзгача, оригинал. Ундан кузатилған эзгу муддао – мурод ҳазрат Навоӣй байтларининг ҳали тадқиқ қалами урилмаған сарӣйб фазилату аломатларини тадқиқ этиш – баҳоли имкон шарҳлаб беришдир. Яъни: Навоӣйнинг том маънода бебаҳо инсонӣй ва илоҳӣй лирикаси – рубобӣй шеърӣяти. Туркий тилдаги сўз даҳосининг ноёб шоҳбайтлари мазмуни, талқини. Соҳир санъаткорнинг бир-бирдан жозиб тимсоли-

образлари. Уларнинг бир-биридан нафису мўъжиз маъно қирралари, сирли-ғаройиб бадий-мантикий, мусикий-тасвирий жилолари. Махсус терма байтларнинг мавзу-ғоялар миқёси, рангинлиги, фалсафий моҳияти, руҳий теракликлари, санъат, бадиият сирлари. Навоий рубобий-лирик қаҳрамонининг комил ва солим дунёси – инсоний суврати, илоҳий-самовий сийрати. Улуғ мураббий, беназир ижодкор шахси, унинг нурли-сафобахш жилоланиши – тажаллийси. Шохбайтларда инсон, унинг тақдири, дунёвий-мажозий ва ҳақиқий-илоҳий ишқ муаммолари. Қадимий руҳий илдизларга, маънавий анъаналарга, сўз санъатининг сарчашмаси – битмас-туганмас бадий манбаларга ижодий муносабат намунаси. Шохбайтларда реал ҳақиқат (замон ва «аҳли замон» ифодаси) ва буюк ҳаёлот нисбати. Халқона-миллий ва умумбашарий қадриятларнинг «Алишерий» (Бобур) уйғунлиги. Ниҳоят, улуғ шоир санъатхонаси: «сўз лавҳи»га чизилган нафису нуктадон образ-тимсоллар, руҳият манзаралари – «сўз гуҳари»нинг фақат Навоий қалами инкишоф этишга қодир шоирона, мусаввирона, мутрибона, файласуфона қирралари... Чунончи, Навоийнинг буюк жафокаш ва фидойи қаҳрамони – ошиқ ҳасратлари қуйидаги, зоҳиран қараганда, оддий-тавсифий рубоийда бутунлиги, аниқ ва ёрқинлиги билан ўз ифодасини топган:

Кўнгул гулу сарв майли қилмас, нетайин,
Сарву гул ила даме очилмас, нетайин,
Хар шўх кўрунса кўзга илмас нетайин,
Бир шўхким ул тилар – топилмас, нетайин?!

Ўша ҳаёлдаги гўзалликнинг мужассам тимсоли – «бир шўх» лоларуҳни, кенг маънода, ахлоқда малаккий..., башар суврати билан келган, атворда фа-

ришта..., инсон ҳайъатида зухур қилгон, камолотда
якто – идеал ёру ҳабиб зотни Навоий бир умр излаб
ўтди, «кўнглим тилар – топилмас, нетайин?» – дея
бамисоли фалак буржларида ҳам шарору акс садо
бергудек ўтли оху фиғонлар чекди; фожеъ қисмати
ҳақида: «...Ўз қотик ҳолимга ўлмастин бурун мо-
там тутай» дейишгача бориб етди... Айни замон-
да бу валий зот ўзидан эл-улусга етган дарё-дарё
моддий, руҳий, маънавий наф – хайрият, саховат,
маърифат неъматларини қатрача кўрди ва аксинча,
баъзи инсоф-тавфиқли одамлардан қайтган заррача
яхшилиқни дарё баробарида қадрлади. Аслида улуг
пири муршиди Абдурахмон Жомийга бағишланган
бу шоҳбайтни («Ўзидан элга дарё – қатра осо,
Вале элдин ўзига қатра – дарё») Навоий сиймоси,
ўзлиги, сажиясининг ёрқин тимсоли деса бўлади.

Захириддин Бобур Хиротда бўлган кунларида
Навоий мақбарасини, улуг шоир бунёд этган «Ихло-
сия», «Халосия», «Унсия» каби хонақоҳларни,
бошқа азиз эҳром ва қадамжоларни не асру хаёл,
не азобли руҳий ҳолат билан тавоф қилар экан,
буюк жаҳонгашта умрнинг тансиқ ва қутлуг хо-
тироти учун ўзининг хаттоту саҳҳофларига шундай
амр қилади: Навоий куллиётидан шахсан Бобур-
нинг ўзи назардан ўтказган терма байтларни мах-
сус зарварақларга кўчирсинлар... Тазкиранавислар
бундай сайланма шеърий сатрларни шоҳбайтлар деб
атайдилар. Бизда ҳам ана шу табаррук анъанага
ихлос ва эҳтиром рамзи сифатида сўз даҳосининг
асосан рубобий – лирик девонларидан, қисман эпик
достонларидан кузатилган мақсадга мувофиқ ва
матлуб шоҳбайтларни олиб, баҳоли имкон шарҳлаб
беришга руҳий эҳтиёж туғилгандир. Илло, Навоий
шоҳбайтлари – бир эмас, бир неча бор қайта таҳқиқ

ва таҳлил қилган билан маъно-моҳияти ниҳоя бил-
майдиган самовий чексизу теран руҳий, фалсафий,
маънавий, бадий қирраларга эга бўлган мўъжиз
миниатюр оламдир. Ҳазрат Навоийнинг сўз тартиби
ва тарҳидан рағбат олиб, терма байтлар шарҳини
махсус мақолатларга ажратишга журъат этдик.

❧ БИРИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

РУҲУЛ-ҚУДС «РАВОН АЙЛАГАН» ҚАЛАМ

Нукта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.

Мусулмон шарқининг соҳир сўз санъаткорлари — зуллисонайн (форсий ва туркий) шеърият даҳолари сафида фахрли мақомни эгаллаган Алишер Навоий шоир истеъдоди ва масъулиятини «Тенгри эҳсони» сифатида қанчалар эъзозлаган бўлса, шеър яратиш дардини, шавку рағбатини шунчалар эркин кечиради, бу буюк, илоҳий иноят — мукофот учун комил шукронаю фахрия айтади. Шохбайт:

Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур,
Онинг — кунда юз байти ҳалвом эрур...

Бу мисралар замирига яширинган нозик сир «хоса маъни», «ийҳом» сўзларида мужассамланган нуктадонликдир. Навоий қаламининг мўъжизакор кудратидан, «кунда юз байт» шеър битилса не ажаб?! Зеро, бу ҳол ҳалвопаз устанинг ўз меҳнатидан, йўқ, аниқроғи, ўз санъатидан завқ-шавқ олишига муқояса қилиниши бежиз эмас. Хусусан, улуғ шоир камёб ва мураккаб шеърий санъатлар воситасида ишланадиган шохбайтларни кўзда тутаётгани эътиборлидир. Ҳар ҳолда, Навоий чуқур руҳий қониқиш ҳисси, фақат буюкларга хос қонуний фахрия туйғуси билан нақл этган, ҳар бир истеъдодли

шоир ҳам «кунда» уддалай олиши қийин бўлган «хоса маъни», «ийҳом» усуллари ўзи нима эканини дурустроқ билмай туриб, даҳо сўз санъаткорининг шеър, фасоҳат дунёси ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилиш мушкул. Шунинг учун дастлаб ўша ноёб санъат усулларида шаклланган терма байт намуналарига разм солиб, уларнинг мағзини чақиб кўрайлик-чи. Шохбайт:

Бош қўяй дедим аёғи туфроғига, деди: қўй.

Бўса истаб лаъли рангин сўрсам эрди, деди: ол.

Бу байтда бир-бири-ла маъно-баҳо талашадиган икки ўзгача лавҳа-образ мавжуд, улар «қўй», «ол» сўзларининг тажниси (омонимли), жами тўрт қиррадаги, фақат шеърят санъатига хос нозикхаёллик – нуктадонликдан иборат. Уларни алоҳида-алоҳида шарҳлаб бермагунча «ийҳом»нинг моҳиятини, демак, байтнинг бутун нафосати, жозиба сирини таҳқиқ этиш имконсиз. Биринчи мисранинг ўзаро муқобил маъноси: (1) Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ муҳаббат қисматининг зиддиятлари – лазизу умидвор хаёлларга ва ҳажр озорлари, маҳрумликларига рози бўлиб, барча синовларга дош бериб, маҳбубанинг оёқларимас, балки гарди – «туфроғига» бош қўяр даражага бориб етса (бу хоксору ҳақир насибани ошиқлик бахти деб билса) ҳам, у шўху беларво мудом писанд қилмайди, ошиқ илтижоларини бедардларча рад этади. Демак, маҳбубнинг ё ўзга бировга кўнгли бор, ё – ушшоқ аҳволига лоқайдлик, меҳру вафо шевасидан узоқлик бу мағрур, бераҳм лоларуҳнинг касби – одати; (2) йўқ, ошиқнинг толеига – маҳбуби бағритош гўзаллар тоифасидан эмас, у ишқ ўти – сўзони нима эканини ўз шайдосидан кам билмайди ва ҳажр синовлари

давомида шундай руҳий қаноат ҳосил қилганки, ошиқ ишқ дардини қисмат хоҳиши, илоҳий эътиқод деб билишини, поклиги, фидойилиги билан вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолишини намоён қилди. Бас, унинг муҳаббатига муносиб жавоб қилса, ҳижрон захмларига висол ризолиги – илтифоти билан малҳам бўлса арзийди... Ниҳоят, иккинчи мисранинг зиддиятли маънолари: (1) ҳажрнинг тўзимсиз ранжу қийноқларини, муҳаббат савдоси туфайли келадиган барча маломатларни кечиришга қудрату сабот берган, энг мушкул кунларда дилдаги умид чироғини сўндирмаган мўъжиз туйғу – васл ҳаёли унинг ғойиб ва ғаройиб мукофоти – илк жонсўз, мастона бўса... истагига фидойи ошиқ ноил бўлса-да, уни очиқ изҳор этишга Навоий – тасаввуридаги комил йигитларга хос ҳаё кучиданми ё бошқа андиша биланми, журъат этолмай, девонавор паришонлик, аниқроғи, орифона тағофилга солиш билан: «Лаълингнинг ранги қандай?» – дея гўё ғалат савол беради. Маҳбуба, табиийки, бундай саросима ичидаги савол маъносини атайин билмаганга олади ва ошиқ журъатсизлигидан кулиб (эхтимол, уни севмагани учун) бедардларча, ғамзали жавоб қилади: «...Э, наҳотки шуни билмасанг, гўзаллар лабининг ранги қирмизи бўлади-ку?»; (2) Ҳа, сен чин дард аҳлига хос хислатларинг – фазлу камолинг билан муҳаббатдек бебаҳо давлат, мислсиз бахтнинг муборак закоти – масиҳона бўса илтифотига мушарраф бўлмоқ учун ушшоқ аҳли тақдир насибаси деб билган йўлнинг барча синов манзилларини ўтдинг. Сенинг комил инсон, чин ошиқлигинг шундаки, ўзинг восил бўлган пок ва қутлуғ истакни айтишга истиҳола қиласан, зеро, муҳаббат пинҳонийлиги, парда-ибоси билан қадрли (илло: «Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»; «Танда

жон янглиф сени жон ичра пинҳон айласам...»). Сенинг рамзий саволингдан менда висол иштиёқи пурзиёд бўлди: муҳаббат ҳаққи-хурмати сен тилаган ўша кўнгул ва жон тухфасини нисор этишга мен розидирман... Шу тариқа, ийҳом санъати билан оролантирилган мазкур шоҳбайтда истанг — зоҳирӣ-ошкор, истанг — ботинӣ-пинҳонӣ маъно қирралари — бир-биридан нафис нуктадонликлар шеъриятга хос сўз фасоҳати намуналари сифатида тақдим этилади. Зотан, ийҳом санъатининг жозиба сири — унинг тансиғу камёблигида.

Навбатдаги мисол — Навоӣ юқорида уста ҳалвопаз санъатига тамсил қилган яна бир нозик ва ноёб шеърий усул — «хоса маъни» шарҳи-баёнида. Шоҳбайт:

Қадинг хажрида юз девор уза қўйдум чу заъфимдин,
Чекилди бир алиф ҳар қатра ашкимдин нишон анда.

Кўнгилдаги хос-махрам туйғулар — соғинчу армон, аламу илинж, умиду илтижо, тугёну сабр, шикасталиғу фидойилик каби турфа руҳий ҳолатларни мужассам қилган бу терма байтда Навоӣ қалами қудратини, шеъриятга хос сўз фасоҳатининг намунасини кўриб беихтиёр ҳайратланамиз. Неча ойлар; эҳтимол, неча йиллардан буён ҳажр кўйининг манзилларида, кимсасиз сўқмоғу пучмоқларида дарбадар кезган, эҳтимолки, Мажнун сифат биёбонларда овораи жаҳон бўлиб, тинка-мадори қуриган бечора ошиқ, ниҳоят, бемажолликдан маҳбуба кўчаси деворига «юз қўйиб», кўз ёшлари тўкила-тўкила силжиб-сурилиб боради (унинг «заъф» лигига қарамай, бир нуктада тўхтаб қолишига дарднок аҳволи имкон бермайди); шу изтироб ичида деворда кўз ёшларининг «ҳар қатра» сидан маҳбубанинг

адл қомати — суврати чизилгандай бир неча «нишон» пайдо бўлади. Бу ғаройиб манзарани шоир ташбеҳи мусалсал (силсилали ташбеҳ) усулида «чекилди бир алиф» деб таърифлайди. Бундай нисбат муқоясанинг фавқулодда латиф ва нозиклигидан ҳам кўра, бизни ошиқнинг мислсиз саботу иродаси замиридаги фожеъ маъно — трагик лавҳа кўпроқ ҳаяжонга солади, ҳаёлга толдиради; наинки ошиқ учун бу ёруғ жаҳонда маҳбуба қоматининг ҳижрон ёшлари воситасида чекилган акси — паришон суврат-чизикдан бошқа нажот қолмаган бўлсал?. «Хоса маъни» санъатининг фақат Навоий килки— қалами яратишга қодир бундай тансиқ намуналари улур шоирнинг санъат мактабига бўлган руҳий-эстетик эҳтиёж нима эканлигини яхшироқ англаб олишимизга, ҳар қалай, ёрдам бергусидир.

Навоий, аввало, соҳир сўз санъаткори сифатида, қолаверса, шеърят, бадиият илмининг устод назариётчиси мақомида туриб «сўз гуҳари», «сўз лавҳи», «сўз буржи», «сўз баҳри», «назм дури», «назми дилпазир», «килки сунъ», «килки нуктапош», «нукта», «нуктадонлик», «таъби мавзун», «таъби баланд», «хуштаъб», «таъби поку хоотири соф», «зеҳни солим», «тарҳи тоза ва беандоза», «фасоҳат мулки», «арш лавҳи», «гуҳари маъни» каби «саноеъ нафиса» — сўз санъати қонунларига оид махсус ибора ва таъбирларни бевосита, гоҳи (аксарият ҳолларда) билвосита ошиқона ё орифона байтлар қатида беради ва айрича таъкидлаб ўтадики, бу бежиз эмас. Байт:

Сарвни нетсун Навоий бор эканда қоматинг,
Бўлса мавзун, бокмагай таъб аҳли номавзун сари.

Зоҳиран, айниқса, ушшоқ аҳли учун биринчи мисранинг маъноси муҳимроқ туюлиши мумкин, бунда мувозана (параллелизм) санъати тарзидаги иккинчи мисра анъанавий муқояса хизматини ўтаб келади. Лекин моҳиятда биз кузатган мақсад нуқтаи назаридан иккинчи мисра замиридаги фикр эътиборли ва ибратомиздир. Негаки, унда умуман зукко, нозиктаъб, заршунос кишилар, хусусан, санъат, шеърят муҳиблари наздида, эҳтимол, кўпчиликка сабоқ бўларли, маълум даражада маърифат берувчи икки муқобил тушунча ифодааланган: нима мавзуну нима номавзун (сўзма-сўз олганда: вазнга мос, ўз меъёри, мезонига эга; кенг маънода: комил, уйғун, мутаносиб, бутун, нафис ва аксинча) эканини «таъб аҳли»гина яхши ажратиши, тўғри ва холис баҳолаши мумкин. Акс ҳолда, бу нафақат дидсизлик, бефарқлик, ҳиссиз-дардсизлик каби нохуш ҳолларга, балки лоқайдлик, ношукурлик, андишасизлик, жоҳиллик каби хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Юқоридаги мисралар мазмунига, руҳига яқин ва ҳамоҳанг бўлган Навоийнинг мураббий шоир, устод мунаққид — том маънодаги сўз санъати ҳомийси эканлигини тасдиқловчи бошқа бир мисолга разм солайлик. Байт:

Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд.

Аввало, бу сатрлар шоир кузатган мақсад нуқтаи назаридан муайян мантикий фикр — силлогизм усулида (янги кечинма-образдан холи) шаклланганини, лекин шеър санъатининг бирламчи талаби — бадий-образлилик, ўзига хослик, рангинлик, бетакрорлик каби асосий қонунлари ҳақидаги ҳақиқатдан огоҳ

этувчи ҳикматомиз, сабоқ бўларли мулоҳаза тарзида илгари сурилаётганини унутмаслик керак. Бунда Навоий танлаган ташбеҳ-нисбатлар қанчалик оддий бўлса, шунчалик аниқ, фаол нафислик бахш этади: «ой — ёруғ», «чарх — баланд» қабилидаги, оламга ўзгача нигоҳ ташлашдан холи, «образли тафаккур» иктидоридан маҳрум ҳунарманд назмгўйларнинг шеъриятдан узоқ, фақат ритмга солинган, қофияланган тавсифномалари умуман бадиий маданият манфаатларига, шеърият ривожига зарар етказувчи офат эканлиги Навоийни қанчалик ташвишга солган бўлса, бу — то ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаган муаммолардан. Фақат иккинчи мисрада ифодаланган ҳаққоний ибратли фикр — «табъи баланд эл» — ҳақиқий шеър муҳибларининг холис ҳукмигина Навоийни умидвор қилганидек, бизга ҳам таскин бериши мумкин...

Соҳир санъаткорнинг ижодхона жараёнларига хоҳ бевосита, хоҳ билвосита алоқадор махсус сўзлигида «нукта», «нуктапош», «маъни», «ҳақиқат», «суврат», «сийрат», «зоҳир», «ботин» каби ташбеҳлар шоир шахсан таҳқиқ қилган бадиият қонунлари, ўзи яратган, тартиб берган образлар, уларнинг хос аломатлари ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Шохбайт:

Нукта — сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.

Даставвал, байтдаги «нукта», «ҳақиқат» ташбеҳларининг бадиий-мантиқий ўрни, ўзаро нисбати ҳақида. «Нукта» асли «маъни»нинг ўзгача нозик пинҳоний «қирраси бўлиб, «нуктадон», «нуктапош» сифатлари нозикфаҳм, орифхаёл, ҳақиймона идрок каби муштарак маъноларда қўлланади. «Ҳақиқат»

ташбеҳини турлича талқин қилиш мумкин: (1) тўғрилиқ, ростлиқ, ҳаққонийлик маъносида; (2) ҳақ йўлида кезувчи сойир (тасаввуф фалсафаси) нинг сўнгги манзилни — Тангри илоҳийга етишиш босқичини ўтиши тарзида. Мазкур байтнинг мазмуни, балким, кейинги талқинга етарли асос бермас; ҳар ҳолда «нукта» мўъжизаси юз бериши учун «ҳақиқат» асос қилиб олиниши эътиборни тортади (у ҳатто осонликча эримайдиган «тошни эритиш» қудрати тимсолига айланади!). Шу тарзда Навоий кузатган мақсад аён бўлади — «ҳақиқат» сўзи фавқуллоҳда аниқ ва теран рамзий маъно касб этади («чошни» — баҳра демакдир); ҳаётда, адабиёт, хусусан, шеъриятда сўзнинг кучи, маъно салмоғи, бадиий қиммати — фасоҳати унинг турли қиёфадаги ёлғонга қарши ҳақиқатнинг қай даражада кучли, бутун, ёрқин инъикос этиши билан белгиланади. Шу жиҳатдан Навоий сўзларининг маънавий-ахлоқий ва эстетик қиммати ҳамиша сақланиб қолишига шубҳа қилмаса бўлади.

Агар юқоридаги шоҳбайтда ҳақ сўзнинг мўъжизакор кучи «сув-тош» нисбатлари орқали таҳқиқ этилса, бошқа бир шеърда, аксинча, қалам рамзи ҳақиқат сабоғи учун номағруб маъно касб этади — ёлғон сўзни, ёлғон сўзлагувчини омонсиз фош қилиш воқитасига айланади. Байт:

То қалам урди қарога, ёзмади бир ҳарф рост,
Ким Худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам.

Тоқим ёлғоннинг касофати — мудҳиш оқибату асоратларини ҳеч бир меъёр-мезонга сиғдириб бўлмас экан, бу офат қачондир шафқатсиз жазога маҳкум этилмоғи керак. Бироқ, надоматлар бўлсинки, хоҳ узоқ, хоҳ яқин, ҳатто кечаги тарихнинг

аҷчиқ ҳақиқати — сабоғидан аён: қачон ва қаерда носоғлом, нопок муҳит, адолатсиз даврон, нобоп ва норасо тартибот зўравон бўлса, ўша заминда ёлғон шумғиядай болалайди (асл деҳқон шумғия тарқалган пайкалдан яхшилик кутмайди, уни дарҳол шудгорлайди, офатни илдизи билан офтобда куйдиради, кечикиб бўлса-да, тозаланган ерга уруғ, ё кўчат экади)... Навоий бизга номаълум, лекин алампнок бир сабаб билан «қалам», «ёзмок», «ҳарф» ташбеҳлари орқали сўзга ўтган ёлғон балосини агар Худонинг Ўзи дафъ қилмаса, бунга бандасининг қурби етмас, дея ортиқ куюниб ёзиши бежиз эмас. «Қалам қаро уриб» (яъни қора сиёҳда) битилган саҳифа қайсидир қаллоб қаламкаш (мантиқан ёлғон котиб, шоир ё мунши) юзига, қаламнинг қаттиқ ва букилмас хусусияти ҳаракатсиз — шол бўлган, демак, ёзишдан бир умр маҳрум қўлга нисбат берилади: бундан мазмунан ҳаққонийлиги билан ибратомиз, бадиий жиҳатдан бетакрор лирик лавҳа шаклланади. Муҳими, буюк ҳақиқатпарвар шоирнинг шунчалар аёвсиз ҳукми замирида қаламнинг қутлуғ ишига илоҳий маъно берадиган, бадиий сўзни эъзозловчи сеҳрли куч — ҳар доим «рост ёзиш» ғояси зухур этади («қалам» ва «қаро» ташбеҳларининг маъно қирралари тажнис санъатининг камёб намунасидир).

Навоийнинг шеърят, бадиият қонунларига дохил фикрларининг комил ва солимлиги шундаки, уларни ҳатто турли даврлар, адабий оқим ва йўналишлар, мактаб ва услублар учун, ҳар қалай, тўғри, мақбул, асосли меъёр сифатида қабул қилса арзийди. Байт:

Мадҳ услуби эди беравнақ.

Бал чиқиб эрди ародин мутлақ.

Бу сатрлар руҳида аввал ҳам шеърятда «мадҳ услуби» баравж даврлар бўлгани, фақат улуғ, валий шоирлар, шеърятни тақдир иши деб билган, тамаъдан, шуҳратдан узоқ ҳақиқий истеъдодларнинг салобати, таъсири натижасида (уларнинг ҳомийлари — аксари ўзлари шеър ёзган маърифатли ҳукмдорларнинг хизматини ҳам унутмаслик керак) бундай ўзлиги, қиёфаси бўлмагани учун ҳам истиқболсиз услуб вақти келиб «орадан чиқиши» ажабланарли эмасди (масалан, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида турли тоифа замондош шоирлар ижодига берилган баҳодан Навоийнинг «мадҳ услуби»га муносабатини билиб олиш мумкин). «Бобурнома» муаллифи — улуғ шоир, закий, ғоят талабчан мунаққид Бобур ҳам истеъдодсиз, маддоҳ шоирлар устидан ҳақамона одил ҳукм чиқаради: уларнинг шеър «ёзганидан ёзмагани яхшироқ». Навоий ва Бобурдан аввал ҳам, улардан кейин ҳам «мадҳ услуби» — баландпарвоз тавсифий шеърлар «беравнақ» бўлишдан кўра кўпроқ равнақ топган, адабий урф тусини олган замонлар бўлдики, бунга тарихда мисоллар кўп (Чўлпоннинг, бир ёклама ёндашилганидан қатъи назар, классик шеъриятимиз услуби ҳақида: «Бир хил, бир хил, бир хил!...» дея куйиб-ёниб сўзлашида маълум асос йўқ эмас). Буюк сўз санъаткори аввал «Ҳилолия» қасидасида бадиий ижоднинг мўъжизакор, сирли-сехрли яратиш дақиқаларини Аторуд сайёрасининг инсон-ижодкорга буюк эҳсони деб атайди. Кейинроқ, «Ҳайрат ул-аброр» достонида Аторудни боз тилга олади. Соҳир шоир шеърый ижоднинг фақат даҳолар кечириши мумкин бўлган фавкулудда шавқу рағбатли, эркин-ғаройиб жараёнларида «сўз баҳри»нинг жавоҳирларидан, «сўз мулки»нинг мислсиз ва чексиз имкониятларидан қанчалар ҳайратланса, ижодий ишга шунчалик масъ-

улият ҳисси билан ёндашади. Мана, Навоий сўз-нинг бадий кучини қандай тасаввур этади: «Чарх томиға нардбон (!) ясамоқ... Қилибон анкабут (ўргимчак) ипини каманд, Айламак аждаҳо анинг била банд». Навоийнинг шеърий хаёл фазосини тасаввур қилиб кўринг: умуман (миллий ижодга, хусусан, шеъриятга қўл урмоқ баайни самовот томига монанд нарвон тайёрлашу қуёш шамига муносиб шамдон ясамоқ билан баробар! Бугина эмас. Гўёки ўргимчак тўридан сиртмоқ ҳозирлаб, афсоналардаги даҳшатли махлуқ — аждаҳони банди этиш деган сўз!.. Бу — инсоннинг неча асрлар давомида жамғарган илмий заковати журъат қилолмайдиган хаёлларга қалб идроки орқали, эмоционал — ижодий жасорат топиш салоҳияти, реал имконга сиғмас ҳодисалардан фавқулодда, мўъжизакор имконият кашф этиш санъати... Навоийнинг ижодий хаёлот дунёсига хос бадий нисбатлар ҳақиқатда ҳайратбахш, сирли-жозибадор. Мана яна бир байт: «Заррада меҳрни ниҳон айлай, Баҳрға қатрани макон айлай». Тўғри, заррада — қуёш, томчи — қатрада олам, денгиз акс этишидек мўъжизали жараёнларни кўп бора эшитганимиз учун, бундан ортиқ ҳайратга тушмаслигимиз мумкин. Лекин Навоий мана шу азалий ғаройиботдан ижодий фойдаланади, янги лавҳа-образ яратади. Бу гал ўша мўъжиз ҳодисани ўз шеъриятига татбиқ қилади, ижодхонасига олиб киради: шоир ижодий зарурат, бадий мантиқ эҳтиёжи туфайли оламнинг биз тасаввур қилган энг улкан жисми — Қуёшни энг кичик унсур — зарра қатига, уммонни эса қатра ичига жойлай олишдек соҳир санъаткор иқтидорини касб этиши мумкин. Хусусан, шеърий санъат тасарруф этган бундай ғаройиб бадий имкониятлар, фақат шеърий мушоҳада доирасида тасаввур қилса бўладиган нуктадон маъно ва ифодалар,

уларнинг теранликларига оид яна бир-икки «хос» мисол келтирамиз: Чунончи, шеърят олами Навоий қалами чизган мўъжизакор лавҳалардан ҳайратга тушиб, шундай сирли нидо қилгандай бўлади:

Сўзунг бир авж уза чекти аламни,
Ки сурдунг арш лавҳига қаламни,
Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок —
Ки эврулур онинг бошига афлок...

Навоийдек соҳир сўз санъаткори учун ҳатто адабий истеъмолдаги меъёр-мезонлар, анъанавий. усуллар, воситалар кифоя қилмаса ҳеч ажаб эмас. Зеро, даҳо шоирларнинг ижодий ҳаёли энг юксак «авж» даражаларда, самовий минтақалардагина ўзининг муносиб, бутун ва ёрқин образли ифодасини топиши мумкин. Бунинг учун Навоий фақат Ал-Фарғоний ва Улуғбек каби улуг мунажжимлар тасарруф этган илмий объектлар ва тушунчаларга («арш», «ахтар», «афлок», «эврулмоқ»), Амир Темур каби соҳибқирон фотиҳларнинг саркардалиқ режаларига («алам чекмоқ» — байроқ тикмоқ, «сурмоқ» — хужумга ўтмоқ) мурожаат этади. Навоий тафаккурининг мўъжизакор кучи туфайли шеърӣ восита сифатида хизмат қилган ҳодисалар шоир ижодхонаси ҳақидаги ҳайратомиз миқёс касб этган лавҳа-образларга айланади. Навоий анъанавӣ фахрия усулидан фойдаланиб, Аторуд тилидан қалами кудратига шундай қиммат беради: сўзинг шеърят мулкида ўз байроғини шундай юксаклик нуқтасига ўрнатибдики, сенга фақат арши аъло — фазовӣ кенгликлар лавҳасида (1) қалам суриш мартабаси мушарраф бўлибди. Шу боисдан ҳам ҳар бир пок сўзинг самовотнинг битта дури — юлдузига тенг, шундан фалакнинг иши — ташвиши ҳам ўша

ҳар бир мўъжиз инжу – юлдуз бошидан айланиб-эврилишдан иборатдир!.. Улуғ санъаткор сўзнинг бадиий-образли имкониятларига қанчалик баланд қиммат, ҳаёлий миқёс беради!

Навоий шеърятдаги сўзнинг турли маъно, мантиқ ва бадиий ифода қирраларига бирдан-бир аниқ, муносиб, мутаносиб нисбат – ташбеҳ излайди; моддий ва руҳий оламнинг моҳият ва сабабияти, сири-синоати, ғаройибот ва мўъжизаларини мумкин қадар жонли, рангин, бутун ва ёрқин гавдалантириш мақсадида, хусусан, Шарқда қадимдан анъана бўлган табиат ва самовот рамзий-мажозий воситаларининг номаълум қирраларини кашф этади. Чунончи; қуйидаги сатрларда денгиз садафи, унинг бағридаги гавҳар донаси, моддий дунёнинг тўрт унсури, етти осмон, юлдузлар, уларнинг минтақа – «бурж»лари шеърӣ нисбат – тимсолга айланади:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи – ул,
Етти фалак ахтарининг буржи – ул...

Дунёда қимматбаҳо тошлар ва маъданларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Уларга оддий фуқародан тортиб султонгача лойиқ даражада баланд баҳо қўядилар (бусиз азиз, севимли кишининг меҳрини, илтифотини қозониш қийинлиги сир эмас). Лекин жавохиротнинг ҳақиқий баҳосини халқ беради (биргина мисол: «Олтин олма, олқиш ол»). Халқ – иймон-этиқодли, ҳалол-пок, маънавий баркамол, меҳр-саховатли одамнинг қадрини, умр баҳосини ҳазина-дафинадан ортиқ деб билади. Сўз санъати, шеърят ана шу халқона мезон билан ҳар қандай моддий бойликни маънавий-руҳий қадрият тарзида баҳолайди. Юқоридаги икки мисрада ана шу чин

инсоний нуктаи назарга муносиб шеърӣ сайқал берилади – «сўз гуҳари» шунчалар юксак «шараф» аршида турадики, энг тоза дур ҳам унга «садаф бўла олмайди» (гавҳар денгиз чиганоғи бағрида шаклланиб, етилгани ҳолда, ўша чиганоқ – садаф қадрланмайди). Учинчи мисранинг маъно кўлами кенг ва теран: қадимги Шарқдан Юнонга, ундан яна Араб ва Ажамга ўтган «тўрт унсур» фалсафаси орқали Навоӣ тасарруфидаги «сўз гуҳари» борликдаги мавжудотларнинг зоти-моҳиятини, турфа аломатларини, ҳаракат-ҳолатларини ўз бағрида – «дуржи»да жамулжам этган мўъжиз бир қудрат манбаига айланади. Тўртинчи мисранинг нуктадонлик қирралари бундан-да ортиқ бўлса борки, кам эмас: бадиӣ сўзнинг кучи етти само юлдузларидан (уларнинг ҳисоби қанча!)... ҳар бири, йўқ, энг ёруғ порлоқлари учун ҳатто таянч нукта – марказий минтақа – «бурж» вазифасини ўташга, яъни юлдузларнинг ҳаракат сирларини билиш, кашф этишга ҳам қодирдир!.. Улуғ шоиримизнинг ҳаёлот фазосига, ундаги сўзнинг мақоми ва баҳосига тасанно демай бўладими?!

Навоӣ каби сўз даҳолари – ўзлари яратган шоҳ асарларнинг ҳақиқӣ баҳоси, қаламининг қудрати нималарга қодирлиги, шубҳасиз, уларнинг ўзига яхшироқ аёндир. Дарҳақиқат, Навоӣ инкишоф этган шеърият олами, унинг нурли «бурж»лари – юксак чўққилари, Навоӣ ҳаёллари, образларининг фазоси, маъно теранликлари, бадиӣ нозикликлари бу қадим дунёнинг анча-мунча улуғ шоирига мушарраф бўлмаган. Бу даъвонинг муболағаси йўқ, аксинча, далил-асослари етарли. Шоҳбайт:

Навоӣ, сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур,
Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда.

Муршид-устози Жомий каби Куръони каримнинг тафсирина яратишга жазм қилган Навоий ўз асарларининг мислсиз жозиба сири қандайдир ғойиб аломатлардан узоқ эканини яхши билган, шунинг учун «килки нуктапоши» — қаламининг қудратидан ортиқ ажабланмайди ҳам. Фақат бундай руҳий қониқиш ҳисси, ҳақфахрия туйғуси муносиб ва мўътабар далил билан асосланиши керак. Сўз қадрини, шеърӣ санъат масъулиятини чуқур идрок этган Навоий «мўъжизлар зоҳир бўлган» қалам учун ёлғиз муқаддас китоб «Каломуллоҳ» асосли нисбат, ишончли қиёс — шаҳодат бўлиши мумкин деб ҳисоблайди... Бугина эмас. Шоирнинг бошқа пурмаъно мисралари сингари бу шоҳбайт ҳам ўз руҳида янада теранроқ нуктадонликни зуҳур этган бўлса не ажаб: Навоий қалами яратган мўъжизаларнинг боиси — сабабияти шундаки, ўз даврида дини ислом устунларидан бири даражасига кўтарилган (расмӣ равишда «Низомиддин» унвонига сазовор бўлган) улуғ шоир ва ориф ўз асарлари учун Куръон сўзларини ҳам руҳий-фалсафӣ, ҳам бадий-мантиқӣ «асос» қилиб олган. Модомики, шундай талқин ҳам жоиз экан, мазкур терма байтнинг ийҳом санъати билан музайян этилган деб ҳисоблаш мумкин...

Ва ниҳоят, шеърӣятга, қалам қудратига хос истилоҳлар ошиқона оҳанг касб этган яна бир шоҳбайт:

Чун Навоий назмининг ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг,
Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байтул-ҳазан.

Не ажабки, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ тақдири азал — муҳаббат қисматининг хоҳиши билан шоирга айланган. Илло, ошиқлик бу валийсий-

рат покдомон зот наздида нафақат ишқ васлининг барча фароғату мукофотларидан, дунёвий неъмату қадриятлардан, балки руҳий, ҳатто илоҳий эътиқоду эътимодлардан ўзини мутлақо фориф тутмоқлик демакдир («Ошиқ ўлғон кечти манго номдин, Миллату иймону дини исломдин»). Бас, ҳақиқий муҳаббат (Навоий шахсан ҳаёт маслағи деб билган «ишқи ҳақиқат»)ни, унинг асли фожеъ моҳиятини англаб етган кишигина шоирга айланиши, унинг ҳар бир ўтти-ҳароратли сўзи олий кадр, эъзоз топиши керак («Дегонимни улусқа марғуб эт, ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт»). Навоий қалами яратган илоҳий назмнинг сирли-сеҳрли қудрати ҳам шундаки, у асли комил ва солим инсонлар (шу жумладан, фидойи ошиқлар)нинг ғофилу бедард кимсалар ҳеч қачон фаҳмлай олмайдиган дард-ҳасратларини, руҳни пок-лантирувчи ёруғ ғам-ғуссаларини шарҳлаб беришга даъват этилган. Зотан, «ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг», «эрур ҳар байти байтул-ҳазан» (байтул-ҳазан — ғам гўшаси, дард уйи демакдир) каби теран дарднок-рамзий ибораларнинг руҳи — моҳиятини Навоийнинг — мисоли йўқ сабру саботли ҳаёти, хос эътиқоду хос ўзлиги, беназир шеърӣй даҳоси билан муштарак маънода тушунмоқ керак...

❧ ИККИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

ИЛОҲИЙГА МУНОЖОТУ ТАЗАРРУЛАР

Халқ меҳрига яна, ё Раб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама.

Бу қутлуғ мавзуда ҳазрат Навоийнинг табар-рук шахсияти — ўзлигининг моҳиятини кашф этиш мумкин: кўп қадим, айна пайтда ўткинчи — фо-

ний дунёнинг иймон-эътиқодли кишини ҳам афсун қилувчи истаклари, ҳаваслари, комронликлари замирида, не ҳасратки, гумроҳликлар, ғофилликлар, адашишлар яширинганини (балким улугъ салафлар – пири устодлар мададида) дил-дилдан пайқаш, ўзида осий-гуноҳкорлик ҳолатини кечириш, илоҳий қудратдан инояту ҳидоятлар сўраб ёлвориш... Ўзини, ўзлигини чуқур идрок этишдек бундай руҳий қийноқлар (эҳтимол, руҳий оромлар) жараёнида Навоийнинг чин сиймоси – азалий яратилиш тарзи – тоза хилқати, дарднок ва армонли кўнгли ва шубҳасиз, илоҳий қудрат билан хос мулоқотда бўлган руҳияти ўша изтироблар – ёлворишлар жараёнида янада покланса не ажаб!

Навоийнинг лирик қаҳрамони (бу мавзуда уни шоирнинг ўзи деб билсак хато қилмаймиз), ўзининг инсоний ва ижодкорлик тақдири ҳаққи, Тангри олдида бош эгиб, Унинг ягона ҳакам сифатида чиқарадиган ҳукмига сомиъ туриб, қилган қанча улугъ, босавоб ишлари қолиб, фақат гуноҳга битилиши мумкин бўлган «хато»лари, «юз қаролиғ»лари учун тазарруга сўз тополмайди, ёлвориб марҳамат сўрайди. Байт:

Ё Раб! Ўз ҳолимға ҳайронман баса,
Осию масту паришонман, баса...

Инсоф, диёнат амри билан яшаган, эли олдида юзи ёруғ, Ҳақ олдида иймони тинч, тўғри, ҳалол, заҳматкаш, жафокашлар «ўз ҳолига» боқиб, ўзгалар ташвиши, дарди, кулфати учун оромидан кечиши, агар инсоний бурчини адо этолмай қолса, ўзини «осий» деб билишига шубҳаланмаса бўлади. Лекин, афсуслар бўлсинким, жамиятнинг кўпчилигини ташкил қилган турли тоифа, турли касбада

ги худбин манфаатлар кули бўлган, «халқ рами», «эл коми» йўлида бир одим ташлашдан чўчийдиган махдуд, лоқайд кимсалар, шунингдек, зоҳиран қараганда безарар, лекин хоҳ хеш, хоҳ дарвеш (ўз ё бегона) бўлсин, одамларга на яхшилик, на ёмонлик қилмайдиган, инсоний меҳр-шафқат, мурувват ҳисларидан узоқ, ҳиссиз, бедард – «бедард одам» тоифасидаги худписандлар, уларнинг бошқа хайрихоҳлари ҳеч қачон «ўз ҳолига» боқиб ўтирмайдилар, кимнинг олдида бўлмасин, ўзларини «осий» деб ҳисоблашдан орланадилар... Фақат иймон-эътиқодли кишилар, хусусан, Навоийдек улур зотлар «осий», «гуноҳкор», «мужрим», «гуноҳ» сўзларида инсоннинг бошқа одамлар, эли, улуси, ҳатто башарият, унинг келажаги олдида, моҳият эътибори билан она Замин, ундаги барча баҳралар, неъматлар – табиат ва руҳий мадад, нажот манбаи, эътиқод таянчи бўлган самовот – илоҳий қудрат – ҳамма, ҳаммаси олдида ўзини қарздору бурчдор, жавобгар деб билади. Навоийнинг қаҳрамони – буюк шоир, ориф, ҳакам, доно валий зот фақат комилу фозил кишиларга хос шикасталик билан «осий»лигига иқроор бўлиш (бу асли ожизлик эмас, кучлилик аломати!), ёлғиз Аллоҳ ҳузурида тавба-тазарру қилиш орқали ўзлигини, руҳини поклашда давом этади. Байт:

Юз ҳаво бошима солиб нафси шум,
Ҳайли шайтон айлабон ҳар ён ҳужум...

Во дариг! Навоийдек фариштасифат инсонга аллақандай шайтонлар тўдаси ҳар тарафдан ҳамла қилишга журъат этса... Нафс шумлик қилиб, валий-сийрат шоир, мутафаккир бошини «юз ҳаво» билан айлангиришни кўзласа. Агар «нафси шум», «ҳайли

шайтон» ибораларини Навоийнинг таржимаи ҳолига тамсил қилиб кўрсак, ўртада жиддий мантикий зиддият сезилмайдими? Йўқ, албатта. Аксинча, бунда ҳаётӣй, ҳаққонӣй мантиқ кучи намоён бўлади. Навоийнинг қаҳрамони аввало инсон, табиат фарзанди, қолаверса, Тангрининг пок эътиқодли бандаси сифатида инсонга бегона бўлмаган нафсининг турфа ҳою ҳаваслари («юз ҳаво») билан, шунингдек, шайтонӣй ҳирсу эҳтиросларнинг турли йўллар, воситалардан фойдаланиб кўрсатган хуружлари («айлабон ҳар ён ҳужум») билан беомон олишади ва доим улардан ғолиб чиқади, бу ғалаба шоир ва ориф инсон сиймосига руҳӣй поклик, куч, сабот аломатларини бағишлайди. Демак, ўз нафси ва шайтони билан кураш инсоннинг шаънини улуғлайди. Агар у баъзан беихтиёр ҳаёл оғушига берилган кезларида, ўша ҳаёлда ҳам одоб сарҳадидан ўтмайди, ҳамиша шайтон йўлини тўсади, унинг иродасини синдиради («Ғаҳи беҳудудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда»; «Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин Қилиб маъмури амр истар аморат нафс аммора»). Модомики, Навоӣй нафс ва шайтон ғавғоларидан озурда, ранжур бир ҳолда Аллоҳга арз-дод қилар экан (унинг ўзини маишат ва ишратдан тийиш, сабр-қаноат, бардош борасида мислсиз иродали эканини яхши билганимиз ҳолда), бу шоирнинг дунёқараши, инсонӣй, маънавий позицияси, ижодӣй-эстетик нуқтаи назари ҳаёт мантиқи ва ҳақиқати билан чуқур руҳӣй алоқада эканидан ёрқин далолатдир. Аксинча, шоир ўзининг севимли қаҳрамонларидан бири Шириннинг ҳавоси баланд сўзларида («Менга не ёру не ошиқлик ҳавасдур, Агар мен одам ўлсам ушбу басдур»): «Менга на нафс шумлиги, на шайтон ҳужуми писанд эмас»

кабилида мушоҳада юритганда (ҳолбуки, бундай ишончга Навоийнинг ҳаёт маслаги, иродаси, сажияси асос беради), ҳаёт ва шеърят қонуниятларига анчагина шикаст, озор етган бўлур эди... Ана энди ортиқ шубҳа, иштибоҳга бормасдан Навоийнинг нафис муболаға, чиройли киноя жавҳари билан йўғрилган гуноҳкорона-мунгли мисраларини кўчириб шарҳлашда давом этсак бўлади. Байт:

Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламини қаро.

Беихтиёр: «Наҳотки!» деб юборамиз. Чунки Навоий қаҳрамони – шоир, орифнинг бунчалар «юз қаролиғ» даражасида жаҳолатга берилиши мумкинлигини сира-сира тасаввурга сиғдира олмаймиз. Бироқ, у Худога нола қилиб: бу ваҳшатсаро ҳол: «кўзумга қилди оламини қаро» деган сўзларига иложсиз ишонгимиз келади, яна иккиланамиз, иштибоҳ ичида қийналамиз; наинки Худога қилинган нолалар ҳам самимий, рост бўлмаса, деймиз ўз-ўзимизга. Ё бу «барчанинг дарди» каби («Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») гўё «барчанинг гуноҳи»ни бир ўзига олиш усули эмасмикин? Навоийнинг фидойи, хоксор сиймоси бундай безовта хаёлга ҳам асос беради. Лекин яна: «Нега энди?.. Бундай буюк гуноҳкорлик хаёлига асир бўлишнинг сабаби нимада?» каби қийноқли саволлар туғилади. Уларга жавоб қидириш ва топиш одамлар тақдиридай, айниқса, шоир қисмати, хусусан, улуғ инсонпарвар, хурфикр, ҳақиқатпараст шоир қисматидай уқубатли ва мушкулдир. Хуллас, «жаҳл аро...юз қаролик» гуноҳи учун кечирилган, «оламини қаро қилган» азобли ўйлар, рухий изтироблар фақат илоҳий қудрат карами ва шафқати

билан «дармон» топиши мумкин бўлган муборак бир дардга айланади. Байт:

Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбаи комил ҳидоят айлагил...

Чин сабабияти ҳамон офир ўйга толдирувчи, гўё «нафс», «шайтон», «жаҳолат» касридан келадиган, балким кечириб бўлмас гуноҳкорлик дардига фақат Тангрининг Ўзидан иноят – марҳамат сўраб муножот қилиш, Навоий эътиқодича, ҳар бир мусулмон фарзандини бирдан-бир тўғри йўлга бошлайди. Бу ҳақ йўл «тавбаи комил» – тазарру йўлидир. Бунинг маъноси шуки, ҳақиқатни англаш, ҳақни танишдек узоқ уқубатли йўлнинг тавба манзили қилинган гуноҳлар азоби – «дарди»дан енгиллик сезиш, Тангри шафқати ва мағфиратига (кечиришига) умидворлик манзили ҳамдир. Шундай қилиб, Навоийнинг Тангри ҳаққига қилган шунчалар мунгли – ларзакор нола-муножотлари замирида Бани Одам – башар авлодининг, хоҳ кичик, хоҳ катта, ҳадсиз-ҳисобсиз бўлсин, билиб ё билмай қилган хатолик – гуноҳларига астойдил иқроф бўлиши сўнгсиз аттангу пушаймон, дард-изтироб ичида тазарру қилиши – «тавбаи комил»ни адо этиши, айниқса, мусулмон фарзандининг мукаддас бурчи, яратувчи – «Тенгри эҳсони» олдидаги қарзидир. Аксинча, менда гуноҳ йўқ, дейиш айни гумроҳлик ва шаккокликдир. Навоий шундай иймон-эътиқод билан, энг улуғ, энг комил зотларни ҳам мустасно тутиб бўлмайдиган «осий»ликлар – озми-кўпми қилган хатоларини, гуноҳларини маълум удумга, анъанага кирган (муайян заминдан холи бўлмаган) нафс, шайтоний тамойил, жаҳолат каби уч офат андозасида, шунингдек, шеъриятнинг рамзий-мажозий,

истиора-муболагали қонунлари асосида умумлаштириб, бадий рангин воситаларда ифодалайди.

Навоий ана шундай муборак, қутлуғ бир мужримлик, самимий осийлик ҳолати, чин инсоний тавба-тазарру туйғуси билан, энди бошқача ниятда – илоҳий рағбат, буюк шеърӣ дард, ёруғ азобу бедорликлар самари бўлган баҳоси йўқ асарлари учун ҳам Тангридан иноят ва ҳидоят сўрайди. Байт:

Ё Раб, чекибон кўп рақам, журму гуноҳ
Номамни қаро қилдим-у, умримни табоҳ...

«Чекибон кўп рақам...» Шоирнинг ҳар бир сўзи, ибораси замирида, ҳеч муболагасиз, унинг буюк инсоний ва ижодий тақдири ётади, сўнгсиз дард-ҳасратлари зухур этади. «Рақам чекмоқ» – шеър битмакни том маънода тақдир буйруғи – «Тенгри эҳсони» деб билган Навоий қанчалик «кўп» ёзмасин («...онинг кунда юз байти ҳолвам эрур»), бирор мисра, байт илҳомсиз, дардсиз, «маъноси суст, адо нодуруст» чиқишига йўл қўймади, ёлғон сўзни эса юзи қаролик деб билди («То қалам урди қароға, ёзмади бир ҳарф рост, Ким Худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам»). «Чеккан рақами» – ёзган сўзларига нафақат «етти иқлим эли харидор» бўлиши, балки ўша сўзлар ўз байроғи («алам»)ни фазо аршига ҳам тикишини орзу қилди («Сўзунг бир авж уза чекти аламини, Ки сурдунг арш лавҳиға қаламини»), бунга ишонди. Ижоди билан шундай улуг, мўътабар мартабага эришганига қарамай, ўз ишини хатолардан, ҳатто, айб-гуноҳлар («журму гуноҳ»)дан холи эмас деб билиш, ёзган шоҳ асарлари учун ҳам илоҳий қудрат ҳакамидан гуноҳкорона шафқат, марҳамат сўраш (эҳтимол, шавқ-илҳом мастлигида айрим исёнкорона, шаккок сўзларни ай-

тиб юборгандир ё бошқа бир саҳв-хатолик ўтгандир, беайб Парвардигор...) – фақат улуғ ижодкорларга хос аломат. «Номамни қаро қилдиму умримни табоҳ». Улуғ шоир барча ёзганларини гўё «Тенгри эҳсони», инояти учун жавоб мактуб – «нома» деб атайди. Балким бу номани «қаро қилгани» – сиёҳ билан битгани, шу иш билан Тангри инъом этган «умрни табоҳ» – беҳуда сарфлаб, хароб қилгани учун Яратувчи – сарвари коинот олдида ўзини осий (шеър ёзиш эвазига ҳам фақат тоат-ибодат қилмагани, ортиқ риёзат чекмагани учун), гуноҳкор ҳисоблар... Навоий «тавбаи комил» учун ана шундай маънавий, руҳий, мантикий замин ҳозирлайди. Байт:

Раҳмат суйидан ювмасанг ул номани, оҳ,
Маҳшар куни неткамен мене, номасиёҳ?!

Улуғ мутафаккир шоирнинг нафақат мусулмон фарзанди сифатида комил эътиқодини, айтиб чоғда ислом динининг, устози Жомий каби йирик арбоби – арконларидан бири сифатида унинг мусаффолиги ва ривожига йўлида фаол ишлаганини эътиборга олганда, «рахмат суйи», «маҳшар куни» каби қутлуғ каломлар билан музайян этилган мисралар орқали, уларнинг теран маъно-моҳияти орқали ўзининг инсоний ва ижодий тақдирига, номаи аъмолига дохил – ҳам аччиқ, мунгли-фожеъ ўйларини, ҳам баланд руҳдаги, чуқур ишонч, умид, ғурур ҳисларини умумлаштириб бераётгандай бўлади. Улар бизга ҳам (эндиликда кўпчилигимизга) чин иймон сўзлари, қалбни, онгни, тафаккурни (демак, дунёқарашни ҳам), руҳни, маънавий, ижодий нуқтаи назарни, таъбни, дидни – сурурли ва аламли туйғуларимизни, хаёлот ва хотиротимизни поклантирувчи бир валий, миллий огоҳлантирувчи сўзлари – чин табаррук ҳадислар бўлиб қолса, шояд!..

Баъзан Тангрига – асл ягона Илоҳга ёлбориш ишқий кечинмалар – ошиқ муножоти тарзида ифодаланади. Шоҳбайт:

Ё Раб! Ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни андин ўзга юзга ҳайрон айлама.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бир бандан ожиз сифатида ишқ қисматининг унга насиб этган улуғ марҳамати – «ул юз»га нисбатан бир нафас бўлсин, бепарво, илтифотсиз қолишни ношукурлик аломати, кечирилмас гуноҳ деб билади, шу боис Тангридан ўтиниб сўрайди: маҳбубнинг нигоҳимдан нари кетмаслиги – фақат Сенинг иноятингга боғлиқ. Лекин бу кифоя эмас. Мен бир ожиз банданг, яна ҳидоятингга муҳтожман – ўзинг уни тўғри йўлга бошла; зинҳор «андин ўзга юзга ҳайрон айлама». Навоийнинг улуғ санъаткорлиги шундаки, ўз қаҳрамонининг Тангри илоҳий билан ғойибона мулоқоти дақиқаларида ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади: инсоний туйғулар – муҳаббат кечинмалари қанчалик гўзал, бокира бўлмасин, ошиқнинг садоқати нечоғлиқ самимий, устувор бўлмасин, уни ногаҳоний бир хатолик, ихтиёрсиз «осий»ликдан мутлоқ озод тутиб бўлмайди. Илло, инсон – шайтон баногоҳ йўлдан оздириб: «ўзга юзга ҳайрон» қилиб қўймаслиги учун ҳам Тангри мададига, Унинг раҳнамолик ҳидоятига муҳтож.

Бошқа бир ғазалда Аллоҳга муножот оҳанги ўзгаради (шоир, «яхши-ямон» муқобил ташбеҳларидан фойдаланиб, тазод усулида пурмаъно, рангин лирик лавҳа яратади). Байт:

Агарчи айламасанг яхши, яхши кўргизгил,
Мени анга, нечаким бор эсам ямон, ё Раб!..

Одамларнинг ўзаро муносабати нечоғлиқ мураккаб, бу жараёнда «яхши» – «ёмон» сўзларининг нисбати қанчалик беқарор, алдамчи; улар, табиий, зиддиятли бўлгани ҳолда, ўзаро бемалол «ўрин ал-машиши», баъзан кутилмаган рамзий маъно касб этиб, ўз моҳиятини ўзгартириши ажабланарли ҳол эмас. Лекин ошиқ-маъшуқалар муносабати бошқа. Айниқса, шеърятда. Чунончи, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзини «ямон»деб, осий, мужрим қилиб кўрсатишида чуқур киноя бўлгани каби, «яхши» ташбеҳи ҳам қачон ўзининг том маъносида келганини илғаб олиш осон бўлмайди. Шундай қилиб, ошиқ энг мушкул дамларда Тангри илоҳийдан мадад сўрайди: «Ё Раб, нечаким бор эсам ямон, яхши кўргазгил!» Бу кўнгил муножотида ошиқлик қисмати билан боғланган қанча зиддиятли маънолар мужассамланган: наинки «ямон» деган оғир маломат ошиқ шаънига муносиб бўлса, маҳбуба унга инонса! Ёки унинг гуноҳи «икки дунёдин кечиб ёр истагани», девонавор, мажнунсифат ҳолга келганими? Бундай адолатсизлик домидан халос, «аҳду эҳсонига хос» этиш – ёлғиз Тангрининг иши. Навоий қаҳрамони муножотида ана шундай илоҳий эҳтиёж инъикос этади.

Навоий бошқа бир ғазалида яна шоир, ориф, мутафаккир қиёфасида намоён бўлиб, ўзининг бениҳоя озурда аҳволидан нола қилиб, ёлғиз Сарвари одамдан нажот кутади, иноят сўрайди. Байт:

Халқ меҳрига яна, ё Раб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама.

Шуни эътироф этиш керакки, хусусан, улуг шоирларда бир байт иккинчи бир байтдан нимаси биландир устун турмоғи керак. Бу – шеър санъ-

ати ва илҳоми, шеър рағбати ва шавқининг ўзига хос қонунияти, ниҳоят, шоирнинг турлича кайфияти — руҳий ҳолати тақозоси. Бу даъвони юқоридаги шоҳбайт билан далиллаш мумкин. Чунончи, биринчи мисрадаги: «Халқ меҳрига яна зор айлама» шеърӣ жумласи қатига жойланган чуқур зиддиятли, кинояли маънолар — ранж-алам, ўкинч, армон, иштибоҳ туйғулари билан йўғрилган руҳий илтижода Навоӣ дунёси, унинг ҳаётни узоқ кузатиб — олган аччиқ сабоқлари ғоятда ҳаққонӣ, аниқ, мухтасар ифодаланган. Биргина «яна» сўзида қанча озору дилзадалиги яширинган! Хусусан, иккинчи мисрадаги: «меҳри йўқларга гирифтор айлама» жумласидан улур жафокаш шоир кузатган пурдард маъноларни таҳқиқ этиш учун Навоӣ ҳаёти, шахсияти, эътиқодига оид турли манбаларни ва шубҳасиз, унинг асосӣ бадиӣ мероси — лирик куллиёти ва «Хамса»ни мумкин қадар чуқур, асосли ўрганиш тақозо этилади. Лекин шоир мисралари Навоӣ дунёси контекстидан шартли тарзда узиб олинган ҳолида ҳам ижтимоӣ ҳақиқат сабоғининг мухтасар ифодаси, маънавий-ахлоқӣ тарбия бобида ибратли, таъсирли бадиӣ сўз тимсоли сифатида қадрлидир. Мухими, шоҳбайт руҳига жойланган комил ишонч — эътимод, Тангрига илтижо — муножот замиридаги чуқур иймон-эътиқод туйғулари. «Халқ меҳрига зор» шоир, ориф — унга «яна зор»лик азоби ортиқ — жаҳаннам қийноғидан ёмон. Ягона умид, нажот — қудрати илоҳийнинг тўғри йўли — ҳидоятида. Навоӣ шундай иймон-эътиқод билан «тавбаи комил»ни бажо келтиргани учун ҳам «замон аҳли»нинг барча инсофсизлик, вафосизликларига бардош берган, «нафс», «шайтон», «жаҳл» хуружларидан ғолиб чиққан бўлса, не ажаб?..

Нихоят, яна бир газалда Навоий ўзининг шоир, ориф, мутафаккир, ҳакам, қаландар тимсолларидаги умумлашма лирик қаҳрамонини замон, замон аҳли гавғолари, олам ва ижод хаёллари билан чарчаб-толиқиб, ҳолдан тойган бемажол хаста қиёфасида гавдалантиради. Шохбайтнинг мазмуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолати билан ҳамоҳанг:

Ё Раб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бори аён Санга, несин айлай баён Санга.

Низомиддин Мир Алишер Навоий ислом таълимотининг қомусчиларидан бири сифатида дилдилдан ишонадики, ҳар бир мўмин-мусулмоннинг барча савобу гуноҳ ишлари, яхши-ёмон ўй-ниятлари, жумладан, эзгу истак-орзулари — номаи аъмоли унинг қисмат дафтарига битилган бўлади. Бас, шоирнинг инсоний ва ижодий тақдирига айланган, кенг маънода, у мансуб бўлган эл-юртнинг миллий-маданий ифтихори, сўнгра, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, дунёнинг қайси минтақасида то «турк жони» ва лисони бор — ўша ерда энг юксак руҳий-маънавий қадрият рамзи, энг қомил ва солим бадийят, санъат намунаси бўлиб қоладиган асарлари, уларга сингдирилган башарий орзулар, хаёллар («улча таманно») — буларнинг қай бирини «баён айлаш» зарурати бор? Зотан, «бори аён»дир оламга ва унинг Сарвари — Тангрига. Шунинг учун ҳам буюк заҳматкаш Навоий кексалик «хаста»лигини енгиб, сўнгги муборак нафасигача тақдир «равон айлаган» қаламни қўлидан қўймади.

ТАБИАТ ВА САМОВОТ ТИМСОЛЛАРИ

Куйди куёш ўтиға зулмат туни.
Учти ҳаво узра нужум учқуни.

Навоийнинг шеърий куллийетида табиий хилқатнинг «ақл боши айланар» синоату ажойиботлари бири биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга айланганини кузатиб, бундан шавқу ҳайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ҳодисалари, уларнинг турфа аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, мусикий жило берилган, энг муҳими, инсоний меҳр, дард, ҳарорат бағишланган, ҳаётӣй ва бадӣй мантиқ мезонларига солинган, шеърий санъатлар билан оролантирилган сўз-ташбеҳ, сўз-тимсоллар... Улар байт контекстидан шартли равишда «узиб» — ажратиб олинган тақдирда — алоҳида шеърий парчалар, бадӣй қатралар ҳолида ҳам ажаб бир завқ уйғота олади. Мана баъзи намуналар: спехр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, ахтар гули, ахтар боши, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳифаси, анжум кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, гунча гумбази, кўнгил гунчаси, гунбази даввор, коргаҳ вазъи, савдо сели, найсон суӣи, хазон сипоҳи, нужум учқуни, талаб дашти, ғайрат водийси, фано ўти, фақр водийси, субҳ яқоси, жамол субҳи, табъ саҳоби, кўнгул вайронаси, фалак ғамхонаси, қайғу тоғи ва ҳоказо... Бундай ғаройиб, фавқулодда нафис образли бирикмаларда гоҳ ҳар икки сўз табиат ё самовот ҳодисалари заминида (чунончи, «ахтар гули», «нужум учқуни» каби) тартиб берилса, аксарият ҳолларда уларнинг биттаси «табиий унсур» си-

фатида (масалан, «чаман саҳифаси», «арш лавҳи» сингари) келиши мумкин. Зотан, ҳар икки ҳолатда ҳам ўша сўз бирикмаси нафақат кузатилган гоёни ўзгача бетакрор шаклда ифодалаш вазифасини ўтайди, айти пайтда муайян образ-лавҳага табиий рангинлик ва тароват, самовий юксаклик ва кенглик, фалсафий теранлик ва чексизлик, мантиқий бутунлик ва мутаносиблик бағишлайди. Шохбайт:

Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали,
Баҳри ашким мавжидин борин нам эттинг оқибат.

Бу шохбайтда кутилмаган тарзда улуг шоир «санъатхонаси» (Шайхзода) билан унинг лирик қаҳрамони – ошиқ ҳасратлари ажиб бир уйғунлик касб этганига шохид бўламиз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳи – ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмаслиги аниқ; ошиқ аҳволи руҳиясини «ёзғали» фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоий даҳосига хос бўлган фазовий ҳаёл миқёси шеър санъатининг гоёт нозик меъёр ва мантиқига қандай «сиғдирилган» экан? Ҳолбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз – зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шоирнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, «ёзғали» ташбеҳи икки маънода: кўнгилни бўшатмоқ, саҳифага битмоқ тарзида қўлланадики, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не ажабки, йўқ, не надоматлар бўлсинки, Навоий тасаввуридаги буюк жафокаш, ҳасратнишин ошиқ ўз «дардини ёзғали» чексиз афлокдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўз ёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага

етдики, уларнинг тўлқинлари зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади... Во ажаб! Сеҳрли ифрот санъати воситасида шоирона ҳаёл парвози («ҳаво авжи») шунчалар юксакликка кўтарилар экан. Самарасиз, нохуш «оқибат»дан қатъи назар, фазовий варақлар («сафҳаи афлок»)нинг илоҳий қаламга матлуб эканлиги «яхши эрди» каби лутф билан ифодаланиши ўзи қанчалик нафис!

Баъзан шоир «килки» оламга мусаввируна нигоҳ ташлаб рангин, жозиб лавҳа чизиши мумкин. Шохбайт:

Куйди қуёш ўтиға зулмат тун,
Учти ҳаво узра нужум учқун.

Шеърятда анъанага айланган субҳ-тонг мавзуга дохил бирор ташбеҳ иштирокисиз, билвосита («қуёш», «нужум» тимсоллари орқали) тонготар чоғининг ажаб рангин, бетакрор лавҳа-образи яратилади: то қуёш уфқдан кўтарилиб, олам мунаввар бўлгунича самовот мулкида (тун билан субҳидам оралиғида) шундай илоҳий гулхан ёндики, унинг алангасидан тун зулмати куйиб кетди, ўша илоҳий ўт қуёш шаклига кириб уфқни аста ёрита бошлаганда, унинг «нурига тоқат қилолмай» (Чўлпон) тун билан бирга гўё бошқа фалакларга «учган нужум» — юлдузларнинг ҳавога сачраган учқунларга тамсил этилиши қанчалар нафис! Табиат фаройиботларидан бири — кечанинг кундузга айланиб бориш жараёни доҳиёна нигоҳ билан мушоҳада этилган бу нуктадон назарнинг фазовий миқёси-чи?.. Соҳир сўз санъаткори тартиб берган бадий силсила шодаси мантиқан қанчалик аниқ ва асосли, айти чоғда сирли-фаройиб: қуёшнинг зулматга нисбати (тазод), «куйди» ташбеҳининг тунга, «қуёш

ўти»нинг учкунга, «учкун»нинг нужум, учмоқ, ҳаво тимсолларига, юлдузларнинг кўздан йўқолиб бо- раётган тунга, кўтарилиб келаётган қуёшга нисбати (ташбеҳи мусалсал – занжирли истиоралар) булар Навоийнинг сўз даҳосидан юксак намуналардир.

Баъзан «тун била тонг» маҳбубанинг зулфи ва юзи таърифи учун табиий фон бўлиб хизмат қилади. Байт:

Не тунда айш насими, не тонгда меҳр, магар –
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.

Байт мазмунини ўзгача шаклда ифодалаш тар- зи – Навоий қаламига хос оҳангидан сезилиб ту- радики, юз берган ҳодиса, аниқроғи, кечинманинг ўзи эмас, балки унинг оқибат-натижаси ҳақидаги тасаввур сатрларга кўчирилади: «тахайюл мулки- нинг султони» – шоир хаёлан маҳбубанинг юзидан пардани кўтарган, зулфини ёзиб, тароқлаб, унинг шабадасидан атрофга мушқу анбар бўйини таратган афсунли бир ҳолатда кўради ва бу зулфу юз тав- сифига муносиб сўз тополмасдан, анъанавий тун ва тонг ташбеҳларидан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин, на чораки, маҳбуба малоҳатининг сеҳр-жозибасидан на тун тунга ўхшайди – унда оромижон еллар эс- майди – «айш насими»дан асар йўқ, на тонг тонгта ўхшайди – қуёш кўринмайди. Ҳолбуки, табиатда тун насими роҳатидан, субҳидамдаги манзарадан ортик нафосат борми? Навоий хаёлидаги маҳбуба ўзининг инсоний ҳарорати, мислсиз латофати, маънавий- руҳий қадрияти – муҳаббат дарди, эҳтиёжи учун яратилгани билан табиатнинг «тун била тонг» каби ғаройиб, лекин ҳиссиз гўзалликларидан устун тура- ди. Шу тариқа, бу гал «тун», «тонг» ташбеҳлари ўртасидаги анъанавий зидлик (тазод) йўқолиб, улар

«зулфу юз» билан рақобатга киришади, натижада инсоний гўзалликнинг табиат ҳодисалари заминиди чизилган бетакрор лирик образи яратилади.

Баъзан тун билан тонг («кеча-субҳ» тарзида) тимсоллари яна ўзгача қиёфа олади, аниқроғи, маҳбубанинг «хусни ва нози» тасвири ошиқ ҳасратлари билан алмашади. Шохбайт:

Фироқим кечаси бас муҳлик ўлмиш, гар сахар бўлмас,
Нафас урмоққа гўё субҳни қўймас қаро шомим.

Бу гал аввалги байтдагидай табиат тимсоллари ажралиб турмайди, аксинча, ошиқ аҳволини акс эттирувчи дарднок – мунгли оҳанглар (албатта, табиий ранглар билан уйғунликда) кучайиб, бўртиб кўринади, яъни кеча – «фироқим кечаси», шом – «қаро шомим» шаклини олади. Шунинг учун бўлса керак, ошиқнинг руҳий изтироблари рамзига айланган кеча фавқулудда хатарли («муҳлик») ўтади, йўқ, у ўз моҳиятини йўқотиши – тонгга уланмаслиги мумкин. Кеча мажозининг мазмуни ва характери бунчалик кескин ўзгаришига бадий-мантикий асос борми? Шубҳасизки, Навоий кузатган мақсад ошиқнинг бахтсиз қисмати йўқини ва рангини тимсоллар орқали мумкин қадар кучли, тансиқ шеърини санъат (чунончи, ифрот) усулида ифодалашдан иборат. Шунинг учун «фироқ кечаси»нинг нажотсизлиги «қаро шом» билан, фожеъ ҳол рамзи – шом эса гўё «нафас урмоққа» мажоли қолмаган субҳидам билан боғланади. Муболағанинг бу усулида реал ҳақиқат унсури йўқ эмас: ҳаётда давосиз дард азоби тортаётган хаста учун кеча ҳудудсиз ҳалокатли – «муҳлик» ўтса, гўё «сахар бўлмас» даражада умидсиз, нажотсиз туюлса не ажаб?..

Навоий ғазалиётида «субҳу шом» муқобил тим-соллари воситасида аксарият ҳазин руҳда яратилган лирик драматик лавҳа-образлар оз эмас. Байт:

Мену қаро кеча, йўқ нисбатим санга, эй субҳ,
Ки сен куларсену мен шамъвор йиғлармен.

Ошиқнинг аҳволи қанчалар ғам-андуҳли, ким-сасиз «қаро кеча» билан ҳамрозликда кўрсатилади! Бундай бенаволик узлатгоҳида бечора ошиқ учун ягона илинж — таскин йўли ҳасратларини фақат кўз ёши билан изҳор этиш, йиғлаганда ҳам жисм-жони куйиб-ўртаниб, «шамъвор йиғлаш...» Ёш томчиларининг шамъ ўтида эриб оққан мум қатраларига ўхшашидан кўра, «қаро кеча» тутқунлигида эзгин-эзгин йиғлаётган ошиқнинг ўзини ўзи ёқиб адо бўлаётган шамга (майли, заиф-ожиш бўлса-да, тун зулматини лоақал бир ғариб ҳужрада поралаб унга ёруғлик бахш этгани-чи!..) нисбати фожиалироқ эмасми? Шундай мушкул ҳолатда гўё оламнинг сафобахшлик, бахтиёрлик тимсоли бўлиб «нафас урмоққа» бошлаган субҳидамга қарата: «Йўқ нисбатим санга, эй, субҳ!» дея ҳайқирish қанчалик дардли, ҳаққоний. Шу тарзда «кеча-субҳ», «сен куларсан — мен йиғлармен» муқобил таъбирлар орқали, тазод ва таносиб усулларида ларзакор лирик-трагик лавҳа яратилади.

Бошқа ғазалда ўша анъанавий-сайёр нисбатлар янгиланади, бадий тароват, ўзгача қиёфа касб этади. Шоҳбайт:

Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга
Фалак ғамхонаси ерулгудектур фурқатинг шоми.

Шоир қаҳрамони — ошиқнинг дил-дилдан қилган муножоти — нолакор илтижоси бадийят қонунлари

(оламни ўзгача, ижодий мушоҳада қилиш, янги, тутилмаган образлар таҳқиқ этиш, анъанавий тимсолларнинг номаълум қирраларини кашф қилиш) нуқтаи назаридан қанчалик асосланган; аввало, субҳ – маҳбубанинг «жамоли субҳи»га, шом «фурқати шоми»га айланиши табиат ҳодисаларининг бирига инсоний ҳарорат, жозиба, иккинчисига ҳасратангиз маъно беради, дунё эса «фалак ғамхонаси» қиёфасида ижтимоий дард билан йўғрилади. Бу – анъанавий ташбеҳ-нисбатларга ижодий ёндашиш намунаси, қолаверса, бу – «бахти уйқучи», «муроди ком ўлмаган» ошиқ мисолида эркисиз, ҳимоясиз, ўксик-армонли инсоннинг ягона умид ўчоғи, ғариблик «кулбаси» устида хатарли вазият юз берганини – фожиа даҳшатини кучли, ҳаётий образларда ифодалаш санъатидир (қисматига ёлғизлигу бенаволик насибаси битилган нотавон, ҳақирлар кулбаси устида «фалак ғамхонаси» хатари, ваҳми доимий ҳол эканини ким инкор қила олади?).

Айни чоғда, шеърий мантиқнинг ҳаётий заминни байт жозибасини оширади: «фурқат шоми»даги кўрқинч кайфият («бошимга фалак ғамхонаси емрулгудектур») кутилмаган тарзда «жамол субҳи» инояти билан ариса – тарқалса ажаб эмас. Кошки маҳбуба шафқати – илтифотига боғланган умид алдамчи бўлмаса! Аммо висол субҳи ҳажр шомига айланмоғи муқаррар экан (бу – азалий зиддиятлардан), «фалак ғамхонаси» ваҳмидан – ошиқ ўзини фориг тутиши мумкинми? О, унинг ғариблик кулбаси билан фалак ғамхонаси нечун бунчалик ҳамжинсу йўлдош тутинганлар?.. Бундай саволлар қанчалик оғир бўлмасин, уларнинг жавоби ўзида. Шундай қилиб, юқоридаги шоҳбайт моҳиятда бизни ўйга толдириши, мубоҳасага тортиши билан жозибалидир.

Навоийнинг девонлари ва достонларида шундай байтлар борки, зоҳиран уларда табиий хилқат манзаралари чизилгандай туюлса-да, сўз-ташбеҳлар, рамз-мажозлар замирида табиатни «инсонийлаштириш» — дард ва қувончларга манзаравий нисбат бериш тамойили сезилиб туради. Шоҳбайт:

Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Соҳир сўз санъаткори қуёш («меҳр»)нинг ғаройиб лирик образини табиатнинг гўзал манзараси — «нилуфарзор»га тамсил этиб чизади. Манзаранинг ўзгача хусусияти тақозоси билан қуёш аввал атиргул япроқларининг пора-пора тузилиши — «яқо чок» ҳолатига қиёс этилади (бу ташбеҳи том санъати билан музайян, асли дунёдан кўнгли совиган, жабрдийда бир ғариб қиёфасини рамзий ифодалаш усули), бундай муқояса қуёшнинг фақат «нилуфарзор аро» инъикос этиши билан ўзини оқлаши мумкин. Лекин байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё «гул янглиғ... яқо чок» ҳолат бадиий мантиқ эътибори билан сув чечаги — нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади: унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган ҳаёти, ўзгача шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги сояси, офтобда ажаб жилоланиши, нимаси биландир... сув ёқасидаги мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини қуёш «ўзлаштиради» — нилуфарзорда «ғамнок кезади». Ажабо! Осмони фалакнинг муқаддас ва дахлсиз, ҳаммасига қодиру холиқ қудрати қандай қилиб бу ҳолга тушди?.. Навоийнинг табиатдаги турли нарс-ҳодисаларни, жараён ва манзаралар-

ни доҳиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан кўриш қобилияти шундаки, куёшнинг «нилуфарзор аро кезиб», бу мўъжизакор гул рангларида ўзгача ранг, жило олган сувда нурлари «синиши», уларнинг турфа жилвалари, қирралари бир-бири билан кесишиб, туташиб, ўзаро акс жило бериб, ажиб товланиб кўриниши — булар «ғамнок кезар» тарзида ифодаланиши табиий ҳолдек чизилади. Бу шеърӣ манзара орқали руҳӣ ҳолатни акс эттиришнинг ажаб камёб намунасидир.

Навоӣ ғазалиётида бўстон, гулзор, гул, булбул, гул барги ва хор (тикон) ташбеҳлари воситасида яратилган лирик манзара, лирик лавҳа ё фалсафӣ-лирик образлар оз эмас. Шохбайт:

Эй Навоӣ, даҳр гулзоридайн ўтким, ҳар гули
Кўргузур юз хору — ҳар хорида озор ўзгача.

Бу байтда табиатдан олинган уч тамсил-нисбат («гулзор», «гул», «хор») моҳиятда жамият ҳаёти зиддиятларини — нафақат дардсиз ё вафосиз одамлар, балки раҳм-шафқатсиз, дилозор, риёкор, худписанд шахсларнинг қилмиш-қидирмишларини мухтасар мажозӣ-лирик лавҳада аён кўрсатишга хизмат қилади. Гулнинг тикони — «хор»нинг аччиқ-алами изоҳ талаб қилмайди, лекин гулзор ва гул кутилмаганда номарғуб мажозга айланишида ҳасрат, исён оҳанглари зухур этади: реал ҳаётда гўё кўркам, ораста чаманзорни эслатадиган обод, мухташам, зоҳиран пурвиқор, бежирим-саришта масканлар (хоҳ давлат мақомида, хоҳ шахсий тасарруфда бўлсин), айниқса, дили ўксик, меҳр-шафқатга зор, адолатталаб, ҳимоясиз, нотавон кишиларга аксарият ҳолларда (эҳтимол, аввалу охир) лоқайд, ҳатто ғайриинсонӣ — шафқат-мурувватсиз, писандсиз муно-

сабатда бўлиши ҳаёт синовидан ўтган аччиқ ҳақиқат эмасми? Айни шундай, кўркли ташқи қиёфаси гулдай яшнаб турган, жозибадор, шакаргуфтор эркагу аёлларнинг аксарияти зоҳири – суврати алдамчи, тулкилиқо, ботини – сийрати қашшоқ, худпараст (юмшатиброқ айтганда – маҳдуд, юз-хотирга бормай ҳукм қилганда – қабих) эканлиги аччиқ ҳақиқат эмасми? Демак, Навоийнинг қабарик шеърий усулида («ҳар гулида...юз хор, ҳар хорида ўзгача озор») моҳиятда муболаға йўқ деса бўлади.

Бошқа бир ғазалда гул, тикон ташбеҳлари бутунлай ўзгача интим-лирик ҳолат тасвири (ижтимоий оҳанглардан холи), аниқроғи, шеърий мушоҳаданинг камёб туҳфаси – Навоий тахайюлининг нозик бир жилваси сифатида келади. Байт:

Тикон нишониму гулдек кафиндадур, ёхуд
Етишгач, анда кўзум қолди ёпишиб, нинагим.

Аввало, маҳбуба қўлининг нафису хафиф кафти («кафи») атиргулнинг оқ-пушти япроғига қиёс қилиниши чинакам нозик мушоҳада маҳсули. Қолаверса, байтдан кузатилган асосий мақсад лирик қаҳрамон – ошиқни ҳайратли, ҳатто иштибоҳли ҳолатга солган лавҳанинг бир-биридан жозиб ва латиф икки қирраси (бунда тажохули ориф санъати зухур этади) ёр қўлининг кафтидаги назар илғар-илғамас бир чизги гул тиконидан асорат-нишонами ёки васл боғида ошиқ ўз маъшуқаси қўлларига ҳасрату қувончдан ёшланган кўзларини суртганида «ёпишиб қолган» бир киприги («нинаги»)микан! Сўнгра, «кўзум етишгач» («ёр қўллари васлига!») ибораси қанчалик нафис бўлса, ошиқ кипригининг сеvimли киши кафтида «ёпишиб қолиши» шунчалик табиий, айни чоғда фаройиб бир ҳолдир.

Яна бир ғазалда «боғ», «гул» мажозлари ўзгача рангда, аниқроғи, ажаб бир кинояли оҳангда келади. Байт:

Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули
Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.

Навоийда, Бобурда, бошқа улур, машҳур шоирларда, шунингдек, назирӣ йўқ адиб Абдулла Қодирийда («Меҳробдан чаён»нинг Раъно портретига оид сатрларида) ажаб бир шеърий қиммат берилган, ҳозирги дурагай навлари кўпайган анвои гуллар чаманида ўтайлатиб кўйилган, кўпчилик ёшлар аниқ тасаввур қилолмайдиган (деярли йўқолиб бораётган) танқис бир гул... Аслида ҳуснда, хушбўйликда тенги йўқ раъно гули (ёки гули раъно) маҳбуба рухсорига, айниқса, унинг ғамзаю ишвали дамларининг юзидаги ифодасига қиёс этилиши қанчалар нозик кузатиш, хуштаъблик меваси! «Икки юзлук бўлмаким» иборасидаги беозор, нафис киноя-чи? Йўқ, бу киноя эмас, ўзгача лутф – сўз жилвасику! Шеърий лутф дейиш ўзи кам. Бу шоҳбайтда ноёб санъатлардан ийҳом яширинмаганмикин? Зеро, «бу боғнинг раъно гули» образли бирикмаси ҳам, иккинчи мисра ҳам («Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур») бир йўла икки маънода, икки ҳолат тасвирига айланади: гоҳ асл маънодаги боғнинг ва раъно гулининг товланиб, тусланиб кўриниши ифодаланса, гоҳ «бу боғ» маҳбубанинг ҳусну жамолини, «раъно гули» эса унинг гулгун рухсорини, юзидаги ўзгаришни акс эттириб келади; «икки юзлик», «бир юзи», «яна бир» бирикмаларидаги иккилик аломати (гул япроғининг товланиб кўриниши ва маҳбуба рухсорининг рангин хусусияти) тажнис санъатидан далолат беради.

Хаётий ва ижодий мантиқ тақозоси билан баъзан шоирнинг қаҳрамони ўз-ўзини «айбласа» ҳам ҳеч ажаб эмас. Шохбайт:

Фалак бежурм эрур, ғам келса бу маҳзун сориқим, ҳузн
Топиб ўз жинсини келмакка бу маҳзун эрур боис...

Халқимизда ғам-қайғу келаман деса устма-уст келади, деган надоматли нақл бор. Эҳтимол, Навоий мана шу халқона ғамангиз сўзлар руҳига таяниб, ҳазин лирик лавҳа яратади. Бунда «маҳзун» сўзи такрорланиб келиши бежиз эмас: биринчи мисрада Навоий қаҳрамони (ғазал контекстида ориф ё қаландардан кўра ошиқ дунёсига кўпроқ тамоийил сезилади) — ошиқнинг маҳзунлигига тақдири илоҳий сабабчи эмас («фалак бежурм» — беайб) у табиатан шундай яралган (Мажнуннинг ишқий эътиқоди — абадий ҳажр дарди билан йўғрилган хос фалсафасини эсланг). Мантиқан бундай маҳзунлик қисмат насибаси бўлиши лозим эди, лекин Навоий ўзлигини шу қадар хоксор, балоларга балогардон, фидойи қиёфада тасаввур қилади. Бундай шикасталик, гуноҳкорлик фалсафаси (бу, шубҳасиз, буюк салафлар — Аттор, Румий каби мутасаввиф шоирлар кўрсатган таъсир) иккинчи мисрада чуқурлаштирилади — сабабияти бир қадар очиб берилади: ғам нималигини ғамсизлар, дард нималигини дардсизлар билмаганидек «ғам келса... ўз жинсини топиб» келади. Бас, бу аччиқ насибага ўша Мажнуншиор ошиқ — «маҳзун...боис» бўлса не ажаб! Лекин шоир сўзининг бундай гуноҳкорона — шикаста оҳангида яширин норозилик, «ўз жинси» билан «халқ ғами» дан узоқ, бедард, лоқайд кимсаларга нисбатан аччиқ киноя зуҳур этмайдими?..

Яна бир ғазалда ғўё фалакдан устма-уст ёғилиб келган ғам-андухлар «асру мушкул» (ортиқ даражада укубатли) ҳолат тарзида ифодаланади. Байт:

Асру мушкулдирки, юз мушкул ғамимдин бирни чарх
Қилмайин ҳал, еткурур юз онча мушкул ҳар замон.

Ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлари сабабиятини озми-кўпми англаб етган, заҳматсиз, бедард-лоқайд умрни ҳақиқий умр ҳисобламаган, диёнатли ва қаноатли одамлар тажрибасидан шундай хулоса қилса бўладики, турмушдаги бир ташвиш, ҳатто мушкуллик ортидан бошқаси келиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий бундай ижтимоий дард мавзуини махсус бўрттириб, муболағали тарзда (ифроқ усулида) ёритиш билан, аввало, даврига, давр аҳлига, умуман ҳаётга, умр маъноси-га, инсон, шахс қисматига ўзининг холис, рўй-рост муносабатини билдирмоқчи бўлади. Мазкур байтда шоир ўзининг шахсий дард (бу табаррук зот шахсий дардни қандай тушунганини изоҳлаш зарурати йўқ), армонларини арз этаётгани ҳам ҳақиқат. Бироқ зиддиятни қарангки, Навоийдек махсус эъзо-зу ардоқдаги, айни чоғда ирода ва саботда тенги йўқ бир зот чархнинг «асру мушкули»дан шунчалар ёниб-ўртаниб нола қилар экан, ҳар қалай, ҳаёт ўз «мушкул»лари билан устувор, ҳатто, қадрли деган ҳақиқат чуқур сабабий моҳияти билан аён бўлмайди-ми? Шахсан менга бу валийсифат башоратли назар соҳиби — улуғ мутафаккир шоир инсониятнинг келгуси ҳаётига (жумладан, бизнинг устма-уст муаммолари билан мураккаб замонамизга) ташвишли нигоҳ ташлаб, азалий безовта мавзуда қалам сургандай, буюк жафокаш инсоннинг «юз мушкул ғами»дан бири аримай туриб «юз онча» (яъни туман — ўн

мингларча) мушкулликка дуч келишини дил-дилдан хис қилиб, масаланинг қанчалик жиддийлигини боз таъкидлаётгандай, одамларни ғофиллик балосидан, меҳрсизлик, шафқатсизлик офатидан огоҳ бўлишга даъват этаётгандай туюлади...

Баъзан реал ҳаёт манзараси ҳақиқатнинг шафқатсиз сабоғи таассуротини ифодалайди. Шохбайт:

Ул кишиким тузлук эрур шон анга –
Душман эрур гардиши даврон анга.

Бу ҳаққоний сатрлар беихтиёр бошқа бир пурмаъно байтни эсга солади: «Ҳақки биров хилқатини қилди пок, Севмаса нопок эл они – не бок?» Начора, «гардиши даврон»ки тўғри, ҳалол одамларга душманлик кўзи билан қарар экан, унинг иши – аъмоли «нопок эл» қилмишидан жиддий тафовут қилмайди (улуғ шоир «гардиш» сўзининг асл маъносини унга мантиқан яқин эгрилик тарзида талқин этаётгани бежиз эмас). Навоий шахсан бутун умри давомида тўғрилиқ («тузлук»)ни инсонлик шаънининг бирламчи сифати деб билиб, шу эътиқодга мувофиқ яшади. Надоматлар бўлсинки, бундай одамлар ҳаётда камдан-кам топилганидан покиза, табаррук зотларни тириклигида камоли эътибору мурувват билан ардоқлашни, аксари бевақт оламдан ўтганларида энг қутлуғ-муборак каломлар билан руҳларини ёдлашни (чунончи, «Фавойид ул-кибар» даги соқийнома, шунингдек, насрий хотираномалар) ўзининг оддий инсоний бурчи деб билди... Улуғ Навоий чексиз алам, ўкинч, армон билан мазкур байтга жойлаган ғоя, қани эди ўша замон ёки кейинги даврлардан кўра бугунги кунлар учун, руҳий-маънавий баҳраларга, айниқса, тўғрилиқ ва ҳақиқатга ҳар қачонгидан кўпроқ ташна бўлган биз-

нинг авлодлар учун иймон калимаси, инсоф ҳадиси, виждон ҳайкириғи бўлиб, шафқатсиз ҳақиқат сўзи бўлиб янграса!..

Қатор шоҳбайтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир ё исёнкор ринд (баъзан бош олиб кетишга тайёр қаландар) қиёфасида бевосита ё билвосита ўз шахсига дохил савдолар, ечими мушкул муаммолар гирдобиди, умидсиз ҳаёллар, армонли хотиралар дунёсида намоён бўлади. Байт:

Деманг осойиш ҳадисинким бўлур афлокдин
Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон.

Шоир қаҳрамони — ориф чеккан азоблар, тотган озорлар шиддатини ташбеҳлар мазмунидан билса бўлади. Лекин муқаддас китоблардан олинган калималар ҳам лирик қаҳрамон — инсон билан афлок — тақдири илоҳий ўртасидаги бартараф этиб бўлмас тафовутга қараб кескин маъно қутбларига ажралади. Зеро, ҳар икки тимсол («ҳадис», «оят») ўзининг фалсафий салмоғи, фавқулодда таъсир кучи билан зиддиятни аёнроқ кўрсатишга даъват қилингани сезилиб туради: «осойиш ҳадиси» — энг яқин сирдошу дарддош, вафоли дўсту анис кишиларнинг қандай бўлмасин жабрдийда кўнглида умид чироғини ёқиш илинжида ҳатто муқаддас китоб сўзларига мурожаат этиши. Агар кўнгил захмига малҳам қор қилса, бундай маънавий шифо вазифасини ҳадис ўташи мумкин эди. Аммо.., чин дўсту ҳабибларнинг эзгу ниятлари, қутлур саъй-ҳаракатлари беҳуда эканини Навоийнинг ўзи (қаҳрамони тилидан) инкор этиб бўлмайдиган муқобил нисбат — «юз балият ояти»ни (яна «ҳар замон» ибораси орқали устуворлик, мунтазамлик даъво-таъкиди билан) қарши келтиради. Шу тариқа, зоҳиран муқаддас сўзлар

Ўзаро тазод усулида боғланиб, инсон зотининг табиат, самовот олдидаги нисбатсиз ожиз ҳолини чизади. Бироқ, моҳиятда Навоийнинг (унинг лирик қаҳрамони дунёсида улуг шоир шахси нуфузли ўрин тутади) бемисол ирода қудрати ҳақида янги, бетакрор мунгли қўшиқ яратилади.

Бошқа ғазалларда яна инсон – фалак ўртасидаги қадимий мунозара ажралиб кўринади. Шохбайт:

Эй фалак, зулм эткали йўқтур менингдек бир кишинг.
Тут ғаниматки, бу дам турмуш менинг бирла ишинг.

Навоий ижодиётининг хассос билимдони, жафокаш шоир Шайхзода шифохонада битган охирги шеърларидан бирида: «Розиман бутун куррамиз учун бир карра мен тортсам барча дардларни», – каби ўлмас сатрларни Навоий ғазаллари таъсирида яратган бўлса ажаб эмас... Буюк мутафаккир, адолатпаноҳ ва саховатпешаликда якто шоирнинг «...йўқтур менингдек бир кишинг» сўзлари замирида чиндан ҳам шахсий ҳузур-ҳаловатлардан ўзини фориғ тутган валийсийрат зот, покликда, сабру қаноатда тенги йўқ, жаннатий сифат инсон шахсияти, майли рамзий оҳангда зухур этмайдими? Агар «фалак»ни ҳам, «зулм»ни ҳам бу ташбеҳлар мафҳумига нисбатан кенг, кўламдор маънода англайдиган бўлсак (шеър санъати шундай талқинни тақозо этади), «бир киши» – Навоий бошига ёғилган, ёпирилиб келган ғаму андуҳлар лоақал ўша даврдаги Хуросон ва Туркистон аҳли «тортган барча дардларга» тенг эканига шубҳа қилиб бўладими?.. Иккинчи мисраинг: «тут ғаниматки» сўзлари руҳидаги маъно – умрнинг вафосизлиги ғояси, айниқса, Навоий англаган, кадрлаган «бу дам»лар мезони билан ёндашганда, янада терану ҳазин ўй-

чанлик касб этади. Шу тариқа, эл-улусига дарддош улуг инсон ва санъаткор шахсияти билан «турмуш менинг бирла ишинг» сўзлари ўртасидаги руҳий муштараклик нисбатидан пурдард лирик-драматик образ шаклланади.

Ниҳоят, яна бир ғазалда «фалак» – «мен» муқобил нисбатлари моҳиятан ўзгармагани ҳолда ўзгача шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

Фалак бедодидин гарчи мене хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёликқа ғуборимни.

Фалак бедоди... Агар сўз замон, замон аҳли адолатсизликлари хусусида борганида эди, Навоӣ ўзининг юқори сиёсий мавқеидан қатъи назар, буни ошкор айтиш йўлини топар эди (шундай ижодий журъат маҳсули бўлган, ҳатто, шоҳлик салтанати моҳиятини кескин номарғуб баҳолаган шеърлари, байтлари етарли даражада: «Эрур шоҳ мажлиси ўт, кимки яқинроқ бўлса, куймак бийми кўпрак» ёки «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ» ва ҳоказо). Демак, доҳӣ санъаткор то ҳануз – бизнинг мураккаб замонамизда ҳам қимматини йўқотмаган чуқур зиддиятли мавзуда баҳс очади: башар авлодининг турфа тоифаси учун ижтимоӣ, ирқӣ, миллий, динӣ ва бошқа тафовутлар белгиловчи омил эмас, аксинча, энг хатарли, ёвуз душман – иймонсизлик, виждонсизлик. Бошқа ҳамма бало – офатлар, иллатлар – ёмонликнинг турфа кўринишлари, уларнинг мудҳиш оқибатлари – иймонсизлик, виждонсизлик касоратидан. Эҳтимол, Навоӣ «фалак бедоди» деганда ўзининг шахсий-оилавий тақдирини, ушалмаган орзу-армонларини, ўзига яқин кишилар – «хўблар» ёки буюк салафлар қисматининг қаттоллигини,

умуман дунёнинг ноетуклигини, бахт қуши – уни қадрлайдиган одамлардан узокда парвоз қилиши каби кўпроқ «афлокдин» келган адолатсизликларни кўзда тутган («Осмондин ҳар неки келса, не қилгай чора эл?»). Айни пайтда «фалак бедоди» – «мен... хокий ғубор» муқобил тимсол-лавҳалари замиридан бақо ва фано фалсафаси англашилгани ҳолда, иккинчи мисра мазмунида қанчалик алам-ҳасрат бор: «Тилармен топмагайлар тўтиёлиққа ғуборимни» (бу, шубҳасиз, бизга маълум ва номаълум сабабларни яширган чуқур ҳасрат ифодаси!..) Демак, «фалак бедоди» рамзий образининг бир маъно қирраси одамлар орасидаги ёмонлик (ижтимоий-табақавий тафовутлардан қатъи назар) кўринишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, буюк жафокаш шоир – сўз санъаткори давомли азобли ҳаёлларини ёки аччиқ ҳаётий таассуротларини шеърӣй илҳомнинг эркин, дахлсиз қонунлари билан мувофиқлаштиради, бунинг маҳсули сифатида ҳазин-ўйчан оҳангдаги ўзгача фалсафӣй-лирик образ яратилади.

❧ ТҶРТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ЗАРРАНИНГ МОҲИЯТИ...»

Назар айла бу коргаҳ вазъига...
Ки ортар тамошосида ҳайратим.

Навоийнинг лирик-рубобӣй девон ва дostonларида «ўн саккиз минг олам» – курраи замин («бахру бар»)дан коинотгача, қатрадан уммону заррадан қуёшгача, тонг юлдузи Нохиду Сомончи йўли – Қаҳкашондан етти афлок буржларигача, табиатдаги тўрт аносиру инсондан илоҳиётгача – жамики мўъжизот, ажойибот ва ғаройиботлар, моддий

дунёнинг бирлиги, бутунлиги («вахдати вужуд») ва руҳониятнинг сирли-сехрли чексизлиги, бошқа турфа қонуниятлари, рангин, бетакрор аломатлари фалсафий-бадий таҳқиқ қилинади ёки билвосита ташбеҳ, тимсол, мажоз, рамз, истиора, киноя, муболаға усулларига, баъзан предметли тафсил воқеаларига айланади. Биз ана шундай фалсафий-лирик мушоҳада намуналарини кузатамиз. Шохбайт:

Не бадий авзоъ эрурким, ақл боши айланур
Гар даме фикр айласам, бу гунбази давворга.

Кўҳна Шарқнинг шеърият даҳолари – ориф ва соҳир шоирлари олам («гунбази даввор»)нинг тузилиш-тартиботи, равишу суврат («авзоъ»)идан сийрати – моҳиятигача баҳоли имкон идрок этишга уриниб, тинчи-оромини йўқотиб, мушоҳада, мулоҳаза, мубоҳаса юритганлар; хоҳ дўсту анис, шоиру орифлар билан ҳамхона (ё ғойибона, бавосита) мулоқотда, хоҳ танҳоликда, ёлғиз ўзи, ўзлиги билан қолиб, ҳақни, ҳақиқатни кузатиш, таниш, яхшироқ билиш борасида бедор изланганлар, ҳаёл («тахайюл») дунёсига берилганлар. Лекин не-не нуктадону зукколар, шеър сўз фасоҳати мулкининг султонлари оламнинг моҳиятига, инсон руҳиятига етолмай оҳу ғиёвлари фалакни тутган. Зеро, ҳар қандай донишманднинг фикрат қудрати, ижодий даҳоси оламнинг нафақат умумий тарзи, тузилиши («вазъи») ёки бирор хусусий-нисбий аломати, сир-синоатини кашф қилиши мумкинки, Навоий бундай фалсафий идрок нисбатини уммондан катраю қуёш олдида зарра деб билади («Ўзумни солиб заррадек беқарор, этиб ул қуёш нурида зарравор», ҳатто, бундай нисбатлашга ҳам шубҳа билдиради, шаккоклик қилгандай тазарру айтади). Ана энди бевосита

шоҳбайт шарҳига ўтсак бўлади. Навоийнинг ғаройиб ва теран мушоҳада тарзини кўринг: азалдан то абад мавжуд оламнинг тузилиш-тартиботи («авзои») шунчалар нозик, жозиба қонунияти шунчалар сирли-сехрли ва мўъжиздирки, у ҳақда фақат бир лаҳза мулоҳаза юритиш («гар даме фикр айласам») ақлни шоштиради, ҳайрону паришон қилади («ақл боши айланур»). Во ажаб! Бунда инсон ақлининг «бош»га нисбати — гўзал истиорадан ташқари зоҳиран кўздан яширин тажнис (санъати ҳам мавжуд, яъни «айланур» ва «даввор» (айланувчи) сўзларининг туб ва кўчма-рамзий маъноларидан ажойиб шеърий лутф — сўз фасоҳати яратилади.

Навоий хаёли ва тафаккурининг юқоридаги байт мазмуни билан руҳан муштарақ бошқа фалсафий-лирик образларини шоирнинг йирик бир шеъри-таркиббандидан кузатиш мумкин. Байт:

Назар айла бу коргаҳ вазъига —
Ки, ортар тамошосида ҳайратим...

Шоир қаҳрамонининг валийларга хос ҳидоятли «назари» тушган дунё — «коргаҳ» (эҳтимол, бу байтда сирли-сехрли ойдин кеча ёки ой чиқмаган, юлдузлар гўё заминга яқинлашгандай бўлиб чарақлаб кўринган ялдо тунисидаги самовот) томошаси Навоийнинг хаёл дунёсида қандай ҳайратбахш манзаралар кашф этган экан?! Хусусан, байтдаги икки нуқта алоҳида эътиборга муносиб ва матлуб; биринчидан, файласуф шоирнинг фақат «коргаҳ вазъи» — оламнинг суврати ва ҳайъати — зоҳирий ҳолатига «назар ташлаш»дан олган таассуроти ифодаланади; иккинчидан, бу комилу солим тафаккур соҳибининг ҳақиймона мумтоз «тамошо»си туфайли лирик қаҳрамон (шоир, ориф) ҳайрати тобора кучайиб, пурзиёд бў-

либ боради... Бу нафақат даҳоларга, балки ҳар бир мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган одамга хос, зарра қадар бўлсин — оламнинг моҳиятини англаш истагидан далолатдир. Энди қаҳрамон ҳайрати кундузги олам билан бўлган мулоқот таассуроти тарзида инъикос этади. Байт:

Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади сайъ ила фикратим...

Навоийнинг чуқур эътиқодига кўра, «корғаҳ» — дунё шундай яратилганки, унда лоақал «бир зарра моҳияти» — сабабиятини на «барчадин шариф» инсон даҳоси, на унинг тасавурида энг улкан фазовий жисм бўлмиш Қуёшнинг мўъжизотларга қодир қудрати ҳам очиб беришга қобил эмас (офтоб нури билан зарранинг фақат «авзои» — кўриниши, шакл-шамойили, тузилиш тарзи аниқланиши мумкин). Навоийдек алломаи замон, мутафаккир шоирнинг «сайъ ила фикрати топа олмаган» ҳақиқат — хоҳ энг мўъжаз вужуд — зарра, хоҳ катта жисмнинг моҳиятини қандай тушунмоқ керак? Оламнинг сабабият ва моҳиятики мусулмон пантеизми (моддий борлиқни илоҳийлаштириш — табиатда, жумладан, инсонда Тангрининг тажаллиси — жилоланиши) фалсафаси асосида мутлоқ ҳақиқатга боғлаган, «Тенгри эҳсони» деб билган доҳий санъаткор ўша мушкул жумбоқ — «зарранинг моҳияти» баҳсида ихтиёр-беихтиёр иккиланади, иштибоҳга берилади, азобли ўйларга толади: Байт:

Не келмак аён бўлди, не кетмагим.
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Не ажабки, ислом фалсафасининг нафақат зукко билимдони, айни чорда ўзининг пири муршиди Жо-

мий мақомидаги арконларидан бўлган аллома учун на ёруғ дунёга «келмаги» ва ундан «кетмаги»нинг сабаб ва мақсади, на қисмат йўлининг боши ва охири — қайтиши («мабдаъи ва ражъати») аниқ бўлса? Буюк хурфикр шоирнинг «не...аён бўлди», «не...якин бўлди» каби қийноқли савол-ҳукмида фақат донишманд зотларга хос яширин — руҳий исёнкорлик бор. Шубҳасиз, Навоий улуғ санъаткор сифатида ҳақни таниш, ҳақиқатни ахтариб топишдек уқубатли йўлда гоҳо иккиланиши, гоҳида исёнкор ҳаёлларни кечириши ажабланарли эмас (бундай зиддиятли кайфият мусулмон Шарқининг хоҳ дунёвий, хоҳ мутасаввиф ижодига хос хусусият). Бироқ Навоийнинг Жомий чуқур эҳтиром билан нақл қилган юксак мавқеи («Низом ул-миллати вад-дин Алишер») оламнинг моҳияти, одамзот қисмати сингари мушкул, «ақл боши айланур» жумбоқли муаммолар баҳсида ортиқ исёнкор ҳаёлларни ифодалашга имкон бермас эди. Шунинг учун бўлса керак, мазкур таркиббанднинг сўнгги бандига мансуб яна бир байтда: «Не касби улум (ҳам илоҳий, ҳам дунёвий илмлар — Б. А.) этти ҳал мушкулим. Не тутти илик тақвию тоатим» дея иштибоҳ билан ҳасрат қилган буюк ҳақпараст шоир ҳаётининг сўнгги йилларида яратган шеърларида энди руҳий ғалаёндан кўра Ҳақнинг бирлиги ва дахлсиз иродасига итоатни, гўё содир бўлган гуноҳлари учун тавба келтиришни тўғри — ҳидоят йўли деб ҳисоблайди: «Қайси макон аро Сени истайки кавнда (борлиқда), Сенсиз эмас маконию — йўқтурур макон Санга»; «Дардима дармон иноят айлагил, Тавбаи комил ҳидоят айлагил». Комил мусулмон ва улуғ мутафаккир шоирнинг бундай санюю муножоти ўз замирида азалий хилқат — яратилишнинг бирлиги, бутунлиги каби ундаги ҳар «бир зарра моҳияти» олдида ҳаёлга толиш, ҳайрат ҳисларини кечириш

жараёнини зухур этади. Инсон руҳиятининг бундай самовий (эҳтимол, то ҳануз баъзиларга зиддиятли туюладиган) ҳолати Навоий сиймосига, унинг қаҳрамони дунёсига валиёна улугворлик, орифона теранлик бағишлайди.

Лекин бадий ижоднинг аллақандай сирли кудрати, муъжиз табиати борки, бу — тинимсиз изланиш, кузатиш, ниманидир бадий таҳқиқ қилишга чуқур руҳий эҳтиёж, яратиш интиқлиги, тафаккур ва қалб оромсизлиги, фикрнинг сезилмас, ботиний ривож, етилиш жараёни... Бас, Навоий, даҳо санъаткор сифатида ўзининг «сайъ ила фикрати»га боз эрк-ихтиёр берганида ошкор ҳаққонийлиги билан жозиб мисралар туғилса не ажаб. Байт:

Не йўл экин буки, ҳар неча корвон борди —
Бирисидин не асар бўлди, не нишон пайдо.

Дарҳақиқат, инсоннинг умр йўли «не йўл экан»лиги не-не заковатли зотларни ҳайрону беҳол қилмаган! Навоий абадий мавзулардан ҳаёт-мамот муаммосига, албатта, йирик давлат ва дин арбоби сифатида ёндашмайди (маълумки, «Қуръон» ва «Ҳадис»да инсон учун комил ҳаёт, ҳақиқий дунё «дорул бақо» билан белгиланади), аксинча, шоир бу гал халқ орасидаги кўп аччиқ-чучук, иссиқ-совуқларни бошдан кечирган, бу дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолигидан қаландарона ва риндона ошкоралик билан баҳс қилувчи ҳурфифр бир тоифанинг нуқтаи назарига шеърӣ сайқал беради. Ҳатто, бадий нисбатлаш — муқояса усули ҳам халқ тажрибасидан, унинг рӯй-рост дунёвий тафаккур тарзидан олинган: қадим Шарқнинг карвон йўлларида нафақат қароқчиларнинг ваҳшат босқинидан, балки самум шамоли, кумбўронлар, дарё, денгиз хатари, тоғу

тош – доволлардаги довул, сел, кўчки ва бошқа офатлардан халок бўлган карвон аҳлидан эртами-кечми совуқ хабар ё бирор асорат – нишон келиши, тақдир ҳукмига бўйсунган мотамсаро хонадонлар рамзий аза очишлари мумкин. Ҳолбуки, Навоий мажозий маънода қўллаган (моҳиятда бирорта валий зот ечиб беролмайдиган даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқат жумбоғи) «ҳар неча карвон»нинг бирортасидан (мантиқан инсон авлоди бино бўлгандан буён) бирор «асар» ё «нишон» келмади. Бунинг маъноси шуки, инсоннинг ҳаёт шамъи сўниши билан оёғи ердан узилади, ҳаёт йўли ҳам интиҳо топади, қисқаси, ўлим йўқлик демакдир. (Навоий бу фожеъ мавзунини бошқа шоҳбайтда шундай ёритади: «Дединг: «Фано недур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак», Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур»). Демак, буюк мутафаккир шоир, аввало, ҳар бир комил мусулмон каби ўлимни дунёдан ном-нишонсиз кетиш маъносидан эмас, балки вужуднинг йўқолиши тарзида талқин этади, қолаверса, Навоийнинг турли жанрдаги асарларида, жумладан ғазалиёт байтларида бу ҳазин-мунгли мавзуда чиндан ҳам «шарҳи... юз рисола бўлғуси», бири-биридан нафис лирик-трагик образлар, лавҳалар яратилди. Ҳар қалай, бу илоҳий қалам соҳиби ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига фақат ўз эътиқодига хос – ҳолис, айни чоғда ижодий, умидбахш муносабатда бўлди: гоҳ юксак, самовий ҳаёл аршига кўтарилди, гоҳ реал воқеликнинг: «не йўл экан бу?» каби азалдан ечими мушкул муаммоларига орифона, риндона муносабат билдирди. Оқибат-натижа шундай бўлиб чиқдики, ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятларидан қатъи назар, унинг буюк, сирли оҳанрабои – жозиба қудрати, шеърининг ўлмас идеаллари билан чуқур руҳий уйғунлик, бутунлик касб этган ижод лаҳзалари доҳий санъаткор

дунёсида белгиловчи мақомга эга бўлди. Ана шундай завқ-шавқ, илоҳий илҳому рағбат самари бўлган айрим намуналарни кузатайлик. Шоҳ байтлар:

Йиқилса хужра – бўлсун қаср обод,
Қуруса сабза – бўлсун сарв озод.
Гул борди эса – чаман муаттар ўлсун,
Шамъ ўчти эса – қамар мунаввар ўлсун.

Шубҳасиз, бу байтлардаги ёрқин қиёсий-рамзий образлар руҳида жудоликлар алами қанчалик аччиқ бўлмасин, умидли, яхши кунлар олдинда, ҳаёт янада гўзал ва фойдали, одамлар янада олижаноб, саховатли бўлғуси деган яхши ният, боумид кайфият зухур этади. Лекин ҳаёт зиддиятларини чуқур идрок қилган, бундан шахсан қаттиқ изтироб чеккан («Басе, аччиқ-чучук тотдим жаҳонда, Басе, иссиқ-совуқ кўрдим замонда») улур жафокаш шоирнинг умидбахш мисралари, фақат лирик-романтик ҳаёллар, нуктадон маънолару нафис ифодалар учун даъват этилмаган. Аксинча, табиатнинг азалий диалектикаси заминидида шаклланган шеърин лавҳаларда умуман оламга, хусусан инсоннинг қалб саховати ва заковат кучига ҳаёт зиддиятлари – фалсафий меъёр нуқтаи назаридан ёндашиш тамойили сезилиб туради. Наҳотки, хужранинг йиқилиши, сабзанинг қуриши, гулнинг сўлиши («бориши»), шамънинг ўчиши тинч-осойишта, алам-озорларсиз, асорат-оқибатларсиз кечса, кечирилса? Наинки, самимий истак, ширин орзу-ҳаёл, ғайрату ҳиммат туфайли зиддиятнинг иккинчи кутби: обод қаср, озод сарв, муаттар чаману мунаввар қамар бунёдга келса! Аввалги – биринчи кутб ҳодисалари, майли, жисман мўъжаз, хоксор, ғариб, кўрксиз бўлсин, ҳар қалай, ўз ўрни, қиёфаси, қадри-эъзози, руҳи-хотираси

кейинги — янгиларининг салобат-виқори, шукухи, шуҳрати соясида қолиб таҳқир этилмаслиги, унут бўлмаслигига ким кафолат беради? Вақт отлиғ буюк ҳакамнинг шафқатсиз ҳукми остида замон чархи айланиб, яна қаср ўрнида ҳужра бино бўлса, сарв йиқилиб, у эгаллаган ерда сабзалар кўкарса, чаманзор гулхани сўниб, унинг кулидан кичик гул ниҳоли битса, қамар даврони ўтиб, яна шамъ милтиллаб ёнса не ажаб? Табиат ва жамият ҳаётида бундай айланиш, қайтишлар камёб, тансиқ ҳодиса эмас... Шубҳасиз, Навоийнинг кузатган мақсади эскини — ўтканни йўқотиш алаmidан янгининг — бунёдга келадиганнинг қувончи беқиёс даражада ортиқ эканини таъкидлаш билан ҳаётга шукрона айтиш, инсон даҳосига шеърий васф — кўшиқ битишдир.

Шоирнинг бошқа ғазалларида оламнинг тинимсиз ўзгариш, янгиланиш қонунлари заминида рангин фалсафий-лирик лавҳалар яратилади. Байт:

Қилса кул жисмимни ўртаб оташин ораз гули,
Ҳар овуч кул даҳр бўстонида бўлғай булбули.

Ошиқона муносабатларга хос ташбеҳлар (ошиқ «жисми», маҳбуба «ораз», гул, булбул, бўстон) кутилмаган тарзда муҳаббат қисматининг фалсафий моҳиятини ифодалаб келади; битта тимсолнинг бошқа сўз-рамз билан ҳам зоҳирӣ, ҳам руҳӣ — ботинӣ алоқасидан кўп қиррали ва ғаройиб лирик манзара яратилади: оразнинг гулга, гулнинг оташга, оразнинг ўт ва жисмга, куйдириб («ўртаб») кул қилишга, кулнинг булбулга, унинг бўстонга нисбатлари бирлиги завқ-шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Энг муҳими, «даҳр бўстони»нинг хазон билмаслиги — «ҳар овуч кул»нинг булбулга (!) айланиши. Бу ғаройиб шеърий лавҳа у билан руҳан муштарак

бошқа фалсафий-рамзий мисраларни ёдга туширади: «Тухм ерга кириб чечак бўлди, Қурт жондин кечиб ипак бўлди». Яна бир ғазалда табиатнинг азалий зиддиятли унсурларидан – сув билан ўт тасвир объектига айланади. Байт:

Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий.
Агар ҳаёт суйидурки – ўтқа офат эрур.

Аввало, «сув бирла ўт» нафақат табиий зиддият унсурлари, айти човда бир-бири билан ҳар томонлама боғланган ҳаёт манбаи тарзида талқин қилиниши эътиборни тортади. Бунинг қадимги Юноннинг бутун дунёга машхур файласуфларидан муслмон Уйғониши мутафаккирларига ўтган, илоҳиёт илми билан бирга дунёвий фанлар ривожига анчайин таъсир этган тўрт унсур («аносири арбаъа») таълимотининг Навоий шеърлятидаги қатра инъикоси деб баҳолаш мумкин (шоир уларни «тўрт садаф ғавҳарининг дуржи» деб таърифлайди). Қолаверса, иккинчи мисра Навоийнинг сўз-тимсол туйғуси, маъно билан ҳақиқат бутунлиги туйғуси («нукта топса ҳақиқат ўтидан чошни...»)нинг комил ва мухтасар ифодасидир: «Агар ҳаёт суйидурки – ўтга офат эрур». Қанчалик журъатли, айти пайтда шафқатсиз ҳақиқат тимсоли! Бу пурмаъно фалсафий сатр «сув – ўт» унсурларига хос табиий зиддият мисолида ижтимоий ҳодисалар, уларнинг турфа аломатлари баҳсида ягона марғуб ва матлуб йўл ҳақиқат мезонидир, деган ғоя улуғланади. Бу тазод шеърининг санъатининг халқона ирсол ул-масал (Хизр номи билан боғлиқ ривоят) усули билан уйғунлиги намунасидир.

Ғазалларнинг бирида «сув», «ел» тимсоллари таносуб санъати воситасида ўзаро боғланиб, ўзгача фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Байт:

Қайси гул базминки сувга, йўкса елга бермади,
Бу чаманда то булут – сақо, сабо – фаррош эрур.

Агар «гул базми» ҳаёт, умр, муҳаббат савдоси маъноларида талқин қилинган тақдирда нимаси биландир юқоридаги: «Не йўл экин бу...» байтини эслатадиган ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида янги лавҳа – шеърӣ манзара чизилгани аён бўлади. Навоӣ талқинича, табиатнинг мислсиз мўъжизаларидан бўлмиш пурфайз фасл – олам турфа гуллар ичида базм қурган кунлар ҳам ўткинчи, муваққат. Бас, умр дақиқаларини беҳуда, маъносиз, дардсиз ўтказиш ғофиллик ва гумроҳликдир. Шоир бу «азалий зиддият» кутбига ислоҳ киритади: осмондаги мироб («сақо») ёмғирли булут рамзига, сабо, шамол – фаррошга, улар бирлашиб чаман ғоратгарига айланади. Ташбеҳ ва тимсоллари табиат ҳодисаларидан олинса ҳам («гул базми», «сув», «ел», «чаман», «булут» «сабо», «сақо») манзара-образ моҳиятида ҳаётнинг ҳар қандай ҳазина билан баҳолаб бўлмайдиган насиба ва нашидасига шукрона айтиш, ғафлатни қувиб, ҳар бир фурсатни ғанимат билиш ғояси зухур этади, аксинча, ўтган ишга ўқиниш ё нафсонӣ, шайтонӣ ҳаволарга берилишнинг касоратига ишора ҳам йўқ эмас.

Навоӣ «сув» ва «ўт» ташбеҳлари орқали ошиқона кечинмага ёрқин, бетакрор рамзий маъно бериш ниятида бўлса ҳам, сўз замиридаги «азалий зиддият» – фалсафӣ моҳият аён сезилиб туради. Байт:

Кўзда сув, кўнгул аро ўт, не кўрарсен охир?
Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?

Табиатнинг зиддиятли ҳодисаларидан, уларнинг турфа аломатлари – қирраларидан ижодӣ фойдаланиш, уларга шоирона ранг, оҳанг бериш халқ

тафаккури учун бегона эмас («бири – ўт, бири – сув», «ўт балоси, сув балоси», «ҳали ўтга, ҳали сувга уради», «ишқ ўти», «ҳаёт суви» ва ҳоказо). Навоий халқнинг ана шундай муқобил мажозларидан бирини ошиқнинг соғинч ёшларига («кўзда сув»), иккинчисини ишқ дардида пинҳоний қуйиб-ўртанишларга («кўнгул аро ўт») тамсил қилиб олади ва бундан кузатилган мақсад – «кўз» билан «кўнгул»нинг ўзаро келиштириб, қовуштириб бўлмас ҳолати («сув» билан «ўт» зиддияти)га бадий-мантиқий замин ҳозирлашдир. Бундай безовта-хавотирли мулоҳазани иккинчи мисра мазмунни тасдиқлаши мумкин: «Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?» Шеърятда оҳанг-интонациянинг хизмати катта. Мазкур шоҳбайтда мусиқий унсур такрорий саволлар тарзида келиб, тажохули ориф санъати учун бадий эҳтиёж ифодасига айланади («...не кўрарсен охир?», «...не сўрарсен охир?») Хуллас, ҳар мисрадан кейин қўйилган сўроқлар лирик қаҳрамон – ошиқнинг аҳволи руҳияси қанчалик мушкуллигини кўрсатади (бундай сўроқларга унинг ўзи ҳам, эҳтимол, жавоб тополмас) ва муҳими, ўту сув фалсафаси инсоннинг руҳий олами билан боғланганда сеҳрли – жозиб маъно, ўзгача теранлик касб этишидан далолат беради.

Бошқа бир ғазалда инсон ҳаёти, тақдири, унинг ирода-саботигача азалиёт қонунлари билан мутлақо чеклаб қўйилганлиги ифодаланади. Байт:

Чархи доир баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Аввалги шоҳбайтлар шарҳидан бир қадар равшандирки, Навоийнинг шеърӣ тафаккур иқтидори, оламни мушоҳада қилиш тарзи ижодий ҳаёлга

фавкулодда эрк, жаҳоний майдон, фазовий миқёс беради. Шунинг учун чексиз-худудсиз ва азалдан то абад айланувчи дунё («чархи доир») билан унинг олдида зарра ё катрачалик қадри йўқ инсон ўзаро муқояса қилинар экан, мантиқий аниқлик, бадиий бутунлик учун биринчи объект — азалий стихия нисбатан аниқ қиёфа олади — соҳил ва гирдоблари бўлган «баҳр»га айланади. Лекин иккинчи объект — бутун бошли бир «эл» (мантиқан етти иқлим аҳли) ва «ҳар киши» нинг қисмати ўша ҳисси, лоқайд, лекин буюк стихия амрида: унинг тўфонли — пурмавж «соҳили»дан эл-улуснинг умидвор бўлиши беҳуда, «гирдоби»дан инсон авлоди нажот топмаган, тополмайди. Ижтимоий дард оҳангларидан мутлақо холи бўлган бу шоҳбайтда мутафаккир шоир ўзининг комил мусулмон эътиқодидан қатъи назар, азал ва абадиёт қонунлари олдида буюк эҳтиром сақлаган ҳурфикр валий ва файласуф сиймосида намоён бўлади.

Ҳазалларнинг бирида «субҳ — шом» муқобил тимсоллари орқали шоирнинг қаҳрамони — риндтабиат ориф (ё қаландар) инсон умрининг — маъно ва мақсадига дохил ҳаёллари қаламга олинади. Байт:

Субҳ нечун умрдин май бирла коми топмағай,
Кимсаким, умрига йўқтур эътимод — ўлғунча шом.

Ҳар бир соғлом фикрли, яхши ниятли киши ёруғ дунё ва инсон умри нима эканини бир қадар тушуна бошлаган кунларидан то тириклик йўлининг сўнгги манзилигача «ком топиш» — маълум мақсадга етиш орзу-истаги, умид-илинжи билан яшаса, нимагадир меҳр қўйиб, интилиб, уринса, эрталиқ кун — истиқбол бахтли, қувончли бўлишига «эътимод» — ишончи сўнмаса... Ҳаётда ана шун-

дай мақсад йўлида собит, устувор, тиниб-тинчимас, меҳнатсиз ўтган кунни кун ўрнида ҳисобламайдиган, ғайрату ҳиммати билан эл-улус раҳматига молик бўлган кишилар оз эмас. Бу босавоб мавзуда буюк «меҳнатнома» («Фарҳод ва Ширин») муаллифининг бири биридан афзун, пурмаъно байтлари бор («...Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?»; «Тенгри эҳсонига шод ўғлон қилур ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам»; «Бировким – жаҳондин керак ком анга, эмас яхши – бир ерда ором анга» ва ҳоказо). Лекин афсусу надоматлар бўлсинки, бу гал улуғ мутафаккир дунёнинг бебақолигидан, замон зиддиятларининг аёвсиз ҳамла-хуружларидан, замон аҳлининг бедодликлари, турфа риёю ёлғонлари жабридан руҳи қийналиб, маҳзунлик узлатини ортиқ кўрган бўлса не ажаб: наинки, инсон зоти («кимсаким») ҳаётнинг энг умидбахш ва сафобахш палласи – субҳидам нашъасидан ҳам (маълумки, Навоийда «май», «бода» сўзлари умр хушвақтлиги, ҳаёт нашидаси рамзи, барча неъматлар, эзгуликлар учун шукрона айтиш ифодаси) ком тополмаса – муродига етолмаса... унинг ҳаёт шомигача бундай умид-ишончсиз яшаши («йўқтур эътимод») қанчалар оғир! Хуллас, Навоий, бир томондан умр субҳининг сеҳри-жозибаси алдамчи – ўткинчи эканини рўй-рост айтиш учун уни «шом»га муқобил қўяди, айтиш пайтда инсонга «Тенгри эҳсони» бўлган умр қанчалик қисқа, омонат – фоний эканини таъкидлаш, уни ғофиллик офатидан сақлаш учун «май бирла ком топиш»га даъват қиладики, бу «азалий зиддият»ларга ҳолисанлилло, самимий, инсоний муносабат намунаси дир.

Қатор шохбайтларда ислом ва тасаввуф имкониятлари ҳақида мубоҳаса юритилади. Байт:

Нуктани — тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгилки — қилмайдур билиб.

Шоҳбайт мазмунини англаб етиш учун, даставвал, «тавҳид» сўзининг маъносини аниқлаб олиш эҳтиёжи бор: бу — инсон руҳининг илоҳий қудрат билан бирлигига ишониш, унга эришиш демакдир, бунинг учун кўнгул мутлоқ равшан бўлмоғи, руҳ покланмоғи керак. Ислом ва тасаввуф фалсафасида инсоннинг илоҳи билан қўшилиши азалий хилқат — яратилишнинг абадият қонунлари билан ўлчанадиган чексизлигини англатади. Ана энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Модомики «нукта», «нуктадон», «нуктапош» истилоҳлари ниҳоятда нозик, ботиний, сирли-теран маъноларни — оламнинг, жумладан, инсон руҳиятининг моҳиятини билиш мақсадини кузатади, деб фараз қилинадиган бўлса, ҳар қандай комил, солим заковат эгаси бу маънида саҳв кетиши муқаррар, илло: «Ким баён қилдим деса, билгилки — қилмайдур билиб». Не ажабки, бу қадим дунёнинг ўз иқтидорига ишонган улуг, донишманд сиймоларидан бири бу масалада иккиланади, иштибоҳга берилади. Зотан, оламнинг, жумладан, инсоннинг моҳиятига назар солиш ислом фалсафасида фақат «тавҳидни билган»га буюрадиган, яъни ҳуқуқ берадиган мўъжизали бир ҳолдир. Мана шу билиб бўлмас теран ҳақиқатни эътироф этиш, унинг илоҳий сирига тан бериш ва ҳатто уни бир қадар англашга уриниш, интилишнинг ўзи донолик аломатидир. Шоҳбайтнинг ифода қурилмаси ҳам ўзгача, жозиб: «билмоқ», «қилмоқ» феъллари ҳар гал янги мантикий-бадий қиррада уч (!) бор такрорланиб келади, бундан тазод ва тарди акс санъатларининг рангин намунаси ишланади.

Бошқа бир ғазалда оламнинг моҳиятига оид фалсафий муаммо юқоридаги мисралар билан муштарак

оҳангда ифодаланади; ўша икки феъл – ташбеҳ («қилди», «билди») айнаи ўша санъатлар орқали қўлланади, бундан ўзига хос кинояомиз лирик-по-лемик лавҳа яратилади. Шохбайт:

Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким,
Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди – билмади.

«Жоҳил» тимсоли номарғуб маънодаги нисбат сифатида келиб, «олим» рамзи эса оламнинг моҳиятига етиш имконсиз, деган кўҳна фалсафани бадиий шарҳлаш учун хизмат қилади. Биринчи қарашда шоирона лутф – сўз ўйини, ифода жилваси («билди – қилмади», «қилди-билмади») – жозибаси бўлиб туюладиган иккинчи мисра замирида не-не зукко зотларни ўйга толдирган мушкулот-мураккаб илмий-фалсафий жумбоқ санъаткорона мухтасар шаклда зухур этган. Эҳтимол, «билмоқ», «қилмоқ» (ва уларнинг бўлишсиз – инкор шакли) тил ва тафаккурнинг ҳозирги меъёрларида жўнроқ туюладиган сўзлардир, яъни Навоий кузатган мақсад – чуқур зиддиятли руҳни очиб беролмас. Аслида, биринчи мисра мазмунидан англашилиб турадики («Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким»), «ҳар не билди – қилмади» нақлида зухур этган зиддиятли маънони ҳар бир комил аллома йиллар давомида англаб, ҳақиқат сабоғи дея билса бўлади (аксинча, «ҳар неки қилди-билмади» сўзлари замиридаги шафқатсиз ҳақиқат фалсафасини ҳам шундай англамоқ керак). Демак, Навоий тимсоллари, мажозларининг маъно кўлами кенг, қатлами теран бўлгани каби, зоҳиран бир-бирига зид келган сўзлар замирида нафақат «олим»га маълум бўлган ҳаёт диалектикаси – оламнинг сирли моҳияти му-жассамлангандир.

Ниҳоят, фалсафий мазмундаги шоҳбайтлар шарҳига Навоийнинг илҳом ва рағбат юлдузи жилава қилган сафоли бир саҳардаги хушнуд лаҳзалар инъоми – яна бир байтни тамсил қиламиз:

Чаман саҳифасида сабза демаким, гардун
Тараб сўзини яшил хат била савод этадур.

Навоий замону жаҳоннинг не-не суронли зиддиятларини, тўфонли ҳодисаларини бошидан кечирмаган, «халқ ғами», «эл коми», «улус ситами»ни шахсий дард-алам, армон деб билганидан, кундуз кунлари қанча алғов-далғовлар билан, кечалари таърифга сизмас изтиробли хаёллар, эҳтимол, сирли-маҳрам, озурда хотиралар билан ўтмаган, ахир унинг қисматиға лойиқ аёл овунчи – кўнгул шамчироғи насиб этмаган... Ана шу буюк жафокаш, шикастадил табаррук зот гўё устидаги «ғам тоғи»ни ағдариб, табиатнинг баҳорий наъъасидан, умрнинг шукронаи неъматидан баҳравар бўлишдек эзгу истак билан шеърӣ рағбат, шавқ лаҳзаларини кечирса не ажаб? Улуғ файласуф шоир ўша умидбахш, руҳафзо дақиқаларнинг тансиқ ҳаяжони ва ҳайратини «тараб сўзи» ва «яшил хат» рамзларида мухтасар, рангин образ-лавҳада ифодалайди: гўё «гардун» самовий-илоҳий хаттот ва мусаввирга айланади-да, курраи Заминнинг чаманзорға монанд кенгликлари, катта-кичик, пасту баланд сайҳону майдонларидан ғаройиб саҳифалар ўрнида фойдаланади ва уларға қандай олижаноб, сафоли, қутлуғ ниятлар, умидларла «яшил хат» билан шодлик («тараб») сўзини ёзади! «Чаман» ташбеҳининг «саҳифа»ға, «сабза»нинг «хат»ға нисбати (яшил рангинг шодлик тушунчасига муқояса этилиши қанчалик нуқтадон ва нафис!), умуман илк кўклам – наврўз-

да табиат уйғонишининг бағоят тароватли, маъсум ва митти-ҳарир аломатлари – майсалар, сабзалар, яшил хилқат – ҳаётнинг пойдор, устувор ва бардавомлиги рамзига айланиши – сўз санъати, шеър бадияти нуқтаи назаридан ноёб ҳодисадир. Мазкур шоҳбайт анчайин камёб шеърый усуллардан – хоса маъни санъатининг ажойиб намунасидир.

❧ БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ИНСОН – БАРЧАНИНГ САРВАРИ»

Бировким – жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши – бир ерда ором анга.

Навоий «Бани Одам» – инсон авлодига Тангри инояти билан берилган умрни бир мақсадга интизмасдан, ўз иқтидори ва имкониятлари доирасида камолот босқичини кўзламасдан, чала-нотамом кечиришдек алами аччиқ, армони сўзонли – дилўртар оқибатдан доимо огоҳ этди. Шу билан баробар, ҳар бир соғлом ақл, яхши ният эгасининг – ўз ҳаёти, шахсияти доирасига сиғмайдиган фавқулодда имкониятлари мавжудлигини алоҳида уқтирди, уни умр боғидан мумкин қадар сара мевалар ундиришга, мақсад йўлида собитқадам бўлишга, тинимсиз изланишга ва интилишга даъват қилди. Шоҳбайт:

Бировким – жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши – бир ерда ором анга.

Агар табиат диалектикасининг тинимсизлик, оромсизлик қонунини «барчадин шариф ва латиф» хилқат – инсоннинг яратувчанлик даҳоси, заковат кудрати билан боғлаб, унинг хаёлот оламига, ижо-

дий имкониятларига татбиқан таҳлил қилиб кўрсак, Навоийга ором бермаган «жаҳондин керак ком» образининг маъносини, ҳар қалай, англаб олса бўлади. Улуғ шоир шахсан эзгу мурод – «ком»ни ўзининг тафаккур ва қалб дунёсига жо қилгани туфайли шеърӣй ижод ва маърифатни деярли баробар бошлаган болалик чоғларидан умрининг сўнгги шуурли дақиқаларигача (у охирги уч кунни хушсиз ўтказган), ҳатто ҳордиқ-оромга мўлжалланган соатларини ҳам оромсиз, «эл коми», «халқ ғами» билан ўтказди; муболағасиз айтиш мумкинки, бир ўзи қанча шоир, арбоб, ориф, мураббий, ҳакам умрини яшади...

Зотан, у илк бор тартиб берган «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида инсоннинг бунёдкорлик даҳоси, тафаккур заковати ва фидойи табиатига шундай қиёсий мезонлар билан ёндашган эди:

Ранж кўрмай киши топарму фароғ,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухм ерга кириб – чечак бўлди,
Қурт жондан кечиб – ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму,
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?..

Зохиран оддий кўринган табиат ҳодисалари – «чароғ», «тухм» (уруғ), «чечак», «қурт», «ипак», не ажабки, азалиёт қонунлари тақозоси билан ўзлари англамай мўъжиза кўрсатадилар: «чароғ» бамисоли зулмат салтанатидан ёруғ гўша, маскан, майли, кичик бир анжуман яратмоқ учун ўз-ўзини ўртаб-қуйдиради; лола уруғи келгуси баҳорда ҳам чаманга оро бериш учун (одамларга қанчалик қувонч бағишлашини билсайди!) тупроқ остида яшашга рози бўлади; пилла қурти-чи? У ўзи хаёлига келтирмасдан янада олижаноб «мақсад» йўлида – одам-

зоднинг қанчадан-қанча моддий, маънавий, эстетик эҳтиёжларини қондириш учун «жонидан кечади — ипак бўлади». Шоир сайлаб олган ҳодисалар, қайта яратган ташбеҳ — нисбатлар табиатан мўъжизакорлиги — стихияли, беминнат бунёдкорлиги, хайрли фидойилиги билан ҳар бир эсли-хушли, яхши ният-ли кишида шавқ, рағбат ҳисларини уйғотмайдими? Лекин Навоий кузатган мақсад бошқа — бу кўчирилган шеърӣй парчанинг, айниқса, охирги сатрларидан аён сезилиб туради: «Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?» Бу — биринчи навбатда, ижодий жасоратда назари йўқ шоирнинг ўзига қаратилган кутлуғ даъват сўзлари эди. Қолаверса, Навоий инсоннинг онгли меҳнати, аниқ, балким улуғ мақсадни кўзлаган фаолияти, яна аниқроғи, меҳнат фаолияти заминидаги мўъжизакор имкониятлари ҳақида камоли куйиниб сўзлайди. Модомики, «барчадан шариф» одам фарзанди жафо чекмай, тер тўкиб жонини қойитмасдан, турли қийинчиликлар, қаршиликлар, монеликлар заҳматиини сабот билан тортмасдан («ранж кўрмай») фароғатга эришолмас экан, лоақал инсон зотидан бўлмаган онгсиз-идроксиз мавжудот билан ўз кучқудратини қиёслаб кўрсин: наҳотки инсоннинг ақл ва қалб чироғи шамъчалик фидойилик намунасини кўрсатолмаса — «кўнгли ўртаниб ёна» билмаса?! Наҳотки башар авлоди «лола тухмича» ё «пилла қуртича» ғайрат-шижоат, ҳиммат — жасорат кўрсатишга қодир бўлмаса? Шоирнинг биргина «йўқму?» — деган сўроғи — руҳий ҳайқириғи моҳиятида инсонлик номи ва шаънига, номус ва диёнатига қаратилган анчайин маломатли — таънаомиз руҳдаги даъват ётади: «Ахир сен, илоҳий қудратнинг энг азиз ва мукаррам, улуғ ва қудратли, энг гўзал ва беназир эҳсонисан — инсон деган номинг бор, бас,

то тирик экансан, инсонлик номига муносиб ғайрат ва ҳиммат кўрсати» Зотан, Навоийнинг инсон даҳосига бўлган иймон-этиқоди, ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига яраша иқтидор ва имкониётларига бўлган ишонч — эътимоди уни маълум даражада идеаллаштиришга, «ғайрат» ва «ҳиммат»ини бекиёс даражада баҳолашга мантиқий асос беради.

Навоий бошқа бир шоҳбайтида инсон меҳнатининг шарофат ва хосиятларини (шоирда «меҳнат» сўзи биз бугун талқин қилаётганимизга нисбатан кўп маънолидир) илоҳий қисматнинг хоҳиш-иродаси деб билади:

Тенгри эҳсонига шод ўлғон — қилур
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.

Бу чиндан ҳам олижаноб ва олийҳиммат сифатларни ҳайратомиз мухтасар шаклда жамулжам этган нуқтадон мисраларда, менинг наздимда, бир йўла тўрт нафар, бири биридан фузун ғоя — эзгу ният ифодаланган: (1) «Тенгри эҳсони» — ҳар бир инсоннинг ўзлигини, моҳиятини таниши, нечун дунёга келганини яхши англаб олиши; (2) бундай улуг насиба — толедан «шод ўлмоқ», бунинг шукронаси учун ўзининг ҳақ-хуқуқлари билан баробар, одамийлик бурчларини чуқур идрок этиш; (3) «меҳнатидин» (мақсад йўлида тинимсиз ҳаракат, интилиш, жазм, қунт, машаққат, мардлик, ғайратшижоат, жасорат намунасини кўрсатишдан) даставвал «ўзни шод» қилиш — шахсан инсоний камолот касб этиш, дунёдан нотаом, армонли ўтмаслик ва ниҳоят, (4) «меҳнатидин элни ҳам» рози қилиш, унинг раҳматини олиш. Бу сўнгги мурод-муддаонинг қадрият, аҳамият доираси аввалгиларидан ортиқ бўлса ортиқдир-ки, кам эмас. Халқимизда

одам фарзанди фақат ўзи учун яшамайди, деган доно ва хайрбод фикр турфа шаклдаги ҳикматли сўзларга кўчган. Бас, «халқ ғами», «эл коми» ҳақида ўйламаган, вақтики кўлидан келганча бирор юмуши — меҳнати, холисанлилло хизмати билан ё бошқа бир ҳаракати — яхшилиги, лоақал яхши сўзи («Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз, улча қилур вақтида бир яхши сўз»), ҳаттоки яхши ўй-нияти билан («Сўз била ўлмаса эл пешаси, Яхши керак кўнглида андешаси»), айниқса, кўнгли ярим, дили ўксик одамларга озгина қувонч, юпанч, таскин беришга ярамаган бедарду лоқайд кимсани одам жинсига киритиб бўладими?.. Аксинча, Навоийнинг қаҳрамони инсон тириклиги — ўй-хаёли, ҳиссиёти, хотироти, ҳаракат — аъмоли («меҳнати») билан «Тенгри эҳсони» бўлмиш бошқа жонзотлардан фарқ қилар экан, демак, у ўзининг улуглиги ҳаққи-шукронаси учун ҳар бир фурсатни ғанимат тутиши ва хусусан, «элни шод қилиш» ўй-хаёли билан яшашни, меҳнат қилишни инсоний бурч деб билмоғи керак. Навоий «Тенгри эҳсони»ни шундай идрок қилди, унга шукроналик туйғусини эътиқод даражасига кўтарди; ўзининг ғайрату ҳиммати, шафқат ва муруввати, саховат ва марҳамати — «меҳнати» билан одамларга нажот, умид, қувонч бахш этиш кишининг шахсий эҳтиёжларига зид келмаслигини, аксинча, унга икром, эъзозу қадр олиб келишини бошқалардан яхшироқ англаб етди («Нафъинг агар халққа бешак дурур, Билки бу нафъ ўзингга кўпрак дурур»). Шоирнинг улуг салафлари ҳам «Тенгри эҳсони»ни инсонга берилган шарафли, муқаддас сифат деб билганлари учун пок, комил, фидойи эътиқод — «меҳнат» билан дунёдан ўтган, барҳаёт ном қозонган эдилар (буни Навоий чуқур идрок этарди), унинг халафлари — издошла-

ри: Бобур, Фузулий, Хувайдо, Машраб, Нодира, Огаҳий, Хазиний, Фурқат мақомидаги ўнларча етук шоирлар ҳам шундай иймону эътимод билан яшадилар.

Токи инсон даҳоси ижод, санъат оламини, жумладан, шеърият мўъжизасини таҳқиқ этибди, у ўзини, ўзлигини танишга, қандай усул-воситаларда бўлмасин, моҳиятини, руҳиятини англаб етишга интилиб, курашиб яшайди; гоҳ зоҳиран аниқ – дунёвий сиймосини чизмоқчи бўлади, гоҳ ботинига, руҳига назар солади, хаёлан унга идеал, ҳатто, илоҳий маъно ва қиёфа беради. Бу инсоннинг ижодкорлик, изланувчанлик закосидан, бунёд этгани, эришгани билан кифояланмас, ўзидан қониқмаслик, оромсизлик табиатидан далолатдир. Моҳиятда «Тенгри эҳсони» бўлмиш бундай қобилият ва салоҳият – барча жонли мавжудот ичида фақат инсон зотиға хос хусусият. Навоий қутлуғ мавзуга қайтиб, бир-биридан нафис ва теран лавҳа-образлар яратади. Шоҳбайт:

Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари —
Ки инсон эрур барчанинг сарвари.

Биринчи мисра орқали одамзоддан ўзга жамик жонзотнинг моддий борлиққа нисбатан мустасно ҳолатига аниқ ишора қилинади, баҳру бар, кенг маънода, арзу самонинг турфа неъматлари, сиру мўъжизотлари, азалнинг қадим замонлардан одамга тинчлик бермаган қонунлари, меъёрлари, турли зиддият ва муаммолари ҳайвонот дунёси учун маъносиз, фарқсиз... Шу тариқа, замирида мураккаб, давомли фалсафа, теран фикр-ғоя зухур этган иккинчи мисрага бадий-мантиқий замин ҳозирланади, натижада «инсон...барчанинг сарвари» каби ниҳоятда мухтасар, лекин ҳам дунёвий, ҳам ғазовий-илоҳий

миқёсга эга бўлган умумлашма фалсафий лирик образ шаклланади. Навоийнинг валиёна ҳикматга тенг сўзлари, айниқса, XV аср муҳотида айтилгани ҳар жиҳатдан эътиборли. Бизга – XXI аср бўсағасида, эҳтимол, анчайин оддий туюла бошлаган, аслида улуғ шоир кузатган маъно-моҳият эътибори билан чинакам «сўз гуҳари» бўлган уч ташбеҳ нафақат Навоийнинг шеърият даҳоси ҳақида, балки темурийлар даврида туркий тилдаги бадий-фалсафий тафаккур парвози ҳақида ҳам ёрқин тасаввур беришга қодир. Инсон шаъни («нангу номи») ни шунчалар улуғлаган мазкур уч «сўз гуҳари» замирида Навоийдан кейинги асрларнинг не-не довул-суронлари, алфав-далфавлари, ҳатто 1917 йилдан кейин она халқимиз, бошқа тақдирдош ҳамюртлар бошига тушган мислсиз кўргилик – ваҳшатлар шароитида ҳам руҳи завол билмас умумбашарий идеаллар бугун покланиб, барқарор қадриятга айланиб бораётгани, шубҳасиз, ҳар бир ихлосманд шеърхон – навоийхон дилини нурга, ғурур хисларига тўлдирадн: «Инсон – барчанинг сарвари!» Чиндан ҳам у ўзининг дахлсиз аршига кўтарилиши, мукаррам ва қодир мавқеини тиклаши керак. Бу Навоийнинг ўлмас хаёллари, қутлуғ армонлари руҳига, давримиз ва замондошимизнинг руҳий, маънавий, ахлоқий, эстетик эҳтиёжларига матлуб ният, муносиб аъмолдир.

Навоий учун «абодий мавзу» – муҳаббат навлари бамисоли мўътабар анъанавий усул, ғаройиб шеърий мезон, баркамол санъат ва бадият меъёри; асосий муддао, даставвал, инсоннинг руҳий оламига, «хусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир» суврати-ю сийрати – гўзал маънавиятига муносиб сўз айтиш, унинг бутун, комил ва солим образини яратишдир. Улуғ санъаткор наздида ошиқнинг

инсоний хислатлари сирасида поклик тимсоли ҳам руҳиятга, маънавиятга, ҳам заковат – фикратга хос, шунингдек, хуштаъблик, назокат ва нафосат туйғусининг сўзга кўчган аломатларидан биридир. Навоийнинг лирик девонлари ва дostonлари учун муштарак роя – сафобахш хаёллар ифодаланган байтлар кўп. Шоҳбайт:

Ошиқ ани билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.

Беихтиёр равишда Фарҳоднинг портрет чизгилари мужассами бўлган кўпқиррали лирик образ ёдга тушади: «Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок». Аввало, бадий-мантикий изчиллик тақозосига кўра, ушшоқ аҳли учун нафақат ҳаёт, умрга тенг, балки ундан зиёд – илоҳий маъно касб этувчи «дарднок» ташбеҳи, унинг байтда тутган ўрни ва «пок» тимсолига нисбати ҳақида. Биринчи қарашда дард, дардли ва пок, поклик тушунчалари ўртасида қандайдир узилиш, ўзаро номутаносиб ёки изоҳталаб бир ҳолат мавжуддай туюлиши мумкин. Аслида, байт замирида жойланган инсоний туйғулар оламига тийрак ва теранроқ разм солиб кўрсак, шоир ташбеҳлари муҳаббатдек нозик-сирли қисмат билан боғлиқ руҳий ҳолатлари, зиддиятлари билан жозиб ошиқ дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитса не ажаб: фақат «дарднок» кўнгил алам-изтироблар ўтида покланиши мумкин; фақат ишқ дарди нималигини юракдан ҳис қилган, кечирган одам оламга тоза назар солиши мумкин; фақат шундай иймон-эътиқод билан сева билган кишининг тили унинг дилини – ўзлигини равон ифодалашга қодир бўлиши мумкин. Бас, кўнгил поклиги – муҳаббат туйғуларининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, ҳар қан-

дай худбин — махдуд майллардан мусаффолиги, рух соғломлиги (Навоий таъбирича, солимлиги), қалб саховати ифодаси; ниҳоят, икки киши — фақат ошиқ ва унинг маҳбуби — ёри учун маҳрам, ўзгалар учун номаълум, сирли кечинмалар, ҳолатлар, ҳаёллар, хотираларнинг хос маскани демакдир («Қимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»).

Бугина эмас. Нафақат сўфиёна — қаландарона шеъриятда, балки ошиқона, орифона ғазалларда, рубоийларда (чунончи, Навоий ва Бобурда) ҳам кўнгул ёлғиз бир кишининг, яъни ошиқ, ориф ё қаландар ўзлигининг ҳамрозлик гўшаси, узлатгоҳига айланиши мумкин... Кўз поклиги — кўнгил билан руҳнинг ҳолатини аниқ, тиниқ ва теран ифодалаш рамзи; ошиқ нигоҳининг нафақат шайтон фириби, васвасасидан, балки ҳар қандай енгил, беқарор майл-истаклардан холи, нафосат ва садоқат туйғусининг хос, мўъжизакор уйғунлиги тимсоли («Ўзгалар ҳуснин тамошо айласа чиқсин кўзум...»); ниҳоят, соф нигоҳда дунёвий сувратнинг илоҳий сийрат — моҳият касб этиши — мажознинг ҳақиқатга айланиши, яъни Навоий каби валийсифат зотларнинг илоҳиёна муборақ назари рамзини ифодалаш мумкин («Қим назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз...»). Тил поклиги — аввало, инсон лисони — нутқининг эзгу, олижаноб ният, комил, нуктадон фикрлар, шоирона лутф — фасоҳатли сўз билан зийнатланган, ёлғон, риё ва қаллобликнинг турфа кўринишларидан холи бўлган, тўғри, мантиқли ва тамизли хусусиятларидан далолат беради; қолаверса, бу ошиқ суҳандонлиги — «арзи ва ниёзи»ни изҳор этиш воситаси, унинг ўтли-ҳароратли, дардли ва сурурли аломатларини ўзида мужассамлантирган муҳаббат тили, вафо шеvasи. Ниҳоят, тил поклиги улўф шоирнинг девонларида, дostonларида, рисоlаларида муқаддас сўз — «ка-

ломи шариф» даражасида талқин қилинади, гоҳ «кўнгил ҳадиси», гоҳи «Масиҳ нафаси» тарзида таърифланади. Бу ошиқлар каломи орқали шеърят тилига юксак қиммат бериш намунасидир.

Яна бир ғазалда «пок кўз» биргина «пок юз» билан таносуб усулида келиб, поклик ғояси нафақат янги тасвир объекти — «юз» ташбеҳи орқали бадийй ривожлантирилади, балки бизга таниш «кўз» тим-солининг янги шеърый қирралари чизилади. Байт:

Чун керакдур пок кўз манзури бўлмоқ — пок юз.
То юзунг бор — ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз!

Аввало, «пок кўз» инсоннинг инсонга, хусусан, яқин дўст-анис, маслакдош, ёр-махрам кишига мутлоқ самимият ва яхши ният кўзи билан, тоза қалб нигоҳию руҳ солимлиги (соғломлиги) билан назар солиши демакдир. Бас, олам ва одамни кўнгил беғуборлиги, маънавий поклик билан кўришга, англашга қодир кўз учун бирдан-бир матлуб ва «манзур» гўзаллик насибаси, унга муносиб тақдир ва баҳо ҳам фақат «пок юз» бўлмоғи керак. Табиатдаги турфа гўзалликлар, ғаройибот ва мўъжизотлар биринчи галда, тоза-шаффофлиги, турли ғуборлардан холи эканлиги билан қадрли, эъзозлидир. «Таъби поку хотири соф»ликда яктолардан бўлган улуг шоир табиий хилқатдаги мусаффолик билан гўзалликнинг уйғунлиги ошиқона муносабатлар (аниқроғи, ўзининг илоҳий ишқ идеали) учун ҳам бирламчи эҳтиёж даражасида баҳоланиши ва эъзозланишини истайди. Шу гўзал ва олижаноб мантиқ заминида туриб, муҳаббат эътиқодининг шахсан ўзи такрор-такрор, бири-биридан пурдард, рангин байтларда улуглаган вафо, садоқат туйғусини шеърый таҳқиқ этади: «То юзунг бор — ўзга юз кўрмак

эмас имкон кўз». Шу тарзда, тарди акс санъати («кўз», «юз» ташбеҳларининг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) орқали поклик ғояси кўпқиррали — полифоник лирик образга айланади.

Навоий сўз нуктадонликларига, сўз фасохати — нозик ифода жиоларига шунчалар юқори қиммат бериб, юксак талабчанлик билан ёндашгани ҳолда, баъзан бадий мантиқ тақозосига кўра байтда айна бир сўзни икки, ҳатто, уч бор қўллайди. Шохбайт:

Ишқ ўти бирла кўнгул, сув бирла кўзни қилди пок,
Пок манзилларда меҳмон қилғали ул покни.

Маълумки, табиат ва жамият ҳаётида сув билан покланмайдиган нарса кам, айрим жинсдаги нарсалар ўтда товланиб тозаланади. Улуғ шоир тозаришнинг ана шу икки усулига рамзий маъно беради (хусусан, ёз ойлари халқимиз меҳмон кутганда озода-ораста қиладиган махсус жой-манзилгоҳлар ҳам кўчма маънода келган). Зотан, сўз маҳбуба висоли — мулоқоти орзусида «кўрган» ҳозирликлар — кўнгил, кўз оламида кечирилган, ўз моҳияти билан чуқур, сирли, зиддиятли руҳий ҳолатлар — ширин дард, оғриқли қувонч, безовта умид, мўъжиз ҳаёл, иштибоҳли армон туйғулари тўғрисида. Хуллас: «ишқ ўти» — ҳажр келтирган руҳий изтиробларсиз кўнгил покланмайди, унинг кўз ёшлари тарзида акс этган ларзалари ҳам табиий, бусиз кўз кўнгилнинг ҳолатини аниқ, мусаффо акс эттиролмайди. Шу тариқа, ошиқнинг «кўнгли» ва «кўзи» маҳбуба ҳаёлан меҳмон бўладиган сирли-ғаройиб «манзиллар»га айланади; сўнгги такрорий (учинчи) ташбеҳ — «ул пок» байтдан кузатилган асосий ният — маҳбубанинг бамисоли тутилмаган тимсоли — образидай таассурот қолдиради.

Ғазалларнинг бирида «бир-бири» сўзлари уч бор такрорланиб келадикки, бу беихтиёр шашмақом наволари ёки мусулмон Шарқи наққошлик санъатининг гириҳ усулларига хос оҳанг ва ранг-чизик жилоларини эсга солади. Байт:

Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош,
Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош.

Шеърятга хос сўз санъатининг махсус қонунларига биноан чизилган бу лирик лавҳанинг «ранг»лари бунчалар тоза, тиниқ ва беҳоллигидан хайратга тушмай бўладими? Соҳир шоир, аниқроғи, унинг мусаввир табиат қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг қошларини шундай жонлантирадикки, улар икки ишқ шайдоси – йигит-қизга айланади: гўё ошиқ ҳажр қийноқларида тинка-мадори қуриб йиқилгану ўз маҳбубига восил бўлишдек умидбахш, мўъжизакор муждадан руҳланиб яна ўзига келган ва урина-сурина кутилмаган бахт – ёр дийдорини кўриш, муборак нафасини туйиш шукронаси учун яна бир неча лаҳза унинг истиқболи пойида ерга бошини қўйган, йўқ, улар бир-бирининг «боши устига», «кўзи устига» (халқона образлар) бош қўйганлар (Мажнун билан Лайлининг саҳродаги мулоқот – мунгли висол дақиқаларини кўз олдингизга келтиринг), яъни бошлари учрашганлар, боғланганлар, қошдек туташганлар. Икки вафодор ушшоқнинг классик шеърятимизда кам учрайдиган бундай мастона-фароғатли (эхтимол, соғинч, интизорлик ёшлари, ҳасратлари билан йўғрилган) висол онлари тасвири қанчалик жозибали, нафис, тиниқ ва ёрқин чизилган! «Бир-бири...» сўз-тимсолининг ҳар гал ўзгача ҳолатни ифодалаб келиши шохбайтга ажаб ўйноқи лутф, мусиқий равонлик, бадий рангинлик бағишлайди.

Ҳолбуки, ҳақиқий ошиқ-маъшуқаларнинг ҳаёлдаги висол лаҳзалари манзараси фақат «икки қош» тимсоли воситасида чизилади.

Бундай ҳайратбахш лирик манзара руҳида инсон фазлу камолининг ёрқин бир қирраси — меҳр-вафо шеваси зуҳур этадики, бу билвосита — рамзий ифода усулидир. Энди бевосита, яъни ҳар бир сўз, ташбеҳнинг асл маъноси, ҳос ҳусусияти заминида яратилган умумлашма образ-лавҳалардан айрим намуналар устида мушоҳада юритамиз. Шохбайт:

Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо,
Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ.

«Меҳру вафо» қутлуг ҳаёл — комил инсоннинг мужассам ва мухтасар тимсоли — шеърӣ образини яратишда эътиқод («иймон»), ор-номус («нангу ном» — «Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин...»), поклик («Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они, не бок?») каби бир-биридан нуктадон, эзгу тушунчалар — руҳӣ-маънавий қадриятлар сирасига киради. Не ажабки, бундай муборак калом «жоҳу мол» тимсоли билан муқобил қўйилади, яъни турли даражадаги амал, мансаб эгалари («жоҳ аҳли»), пул, молу дунё бандалари («мол аҳли») меҳру вафодан маҳрумдир, деган аёвсиз ҳукм чиқарилади. Бундай узил-кесил, лекин ҳаққонӣ, адолатли муҳокама юритишга журъат этган одамнинг ўзи «хилқати пок» бўлиши, меҳру вафо расмини номус ва иймон даражасида эъзозлаши — ҳам ҳаётӣ, ҳам руҳӣ эҳтиёж деб билиши, шундай эътиқод унинг аъмолига айланиши керак. Навоӣ бир умр шу комил ва солим (соғлом) эътимодни гўё инсонӣ юксаклик буржига байроқ қилиб тиккани учун ҳам турфа хил вафосизлар дастидан

бамисоли кўкка ўрлагундай нола-ҳасратлар қилди («Замона аҳлига гар юз куёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътиمود этма»). Айниқса, иккинчи мисра мазмуни шоир дунёсини мумкин қадар аниқ, ёрқин, бутун ва мухтасар сўз – тафсилотлар орқали тасаввур этиш эътибори билан қимматли: «Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ». Не-не азобли ўйлар, зиддиятли, иштибоҳли андишалар ва шубҳасиз, муносиб сўз-тимсол ва оҳанг уйғунлигини яратиш жараёнида пурмаъно соддалик, равонлик касб этган бу фикр замиридан меҳру вафодек – жаҳон хазинасига, жаҳонгир султонлар тахту тожига бергувсиз мўъжизакор маънавий давлат, дахлсиз руҳий салтанат маъноларини англаш мумкин. Аммо фақат Навоий руҳияти, маънавияти, ижодий даҳоси яратиши, таҳқиқ қилиши мумкин бўлган бундай рамзий-хаёлий давлату салтанат реал ҳаёт зиддиятларига не чоғлиқ дош бера олади? Ҳаётда Навоий каби инсоний меҳру вафони ўзининг ягона давлати, подшолиги («мол ила жоҳ») деб англайдиган одамлар борми? Агар бор бўлсалар, уларнинг «жоҳу мол аҳли» олдида кадр-қиммати қанчалик? Мазкур шоҳбайт нафақат ўзининг пурҳикмат мантиқ кучи, шафқатсиз ҳақиқат олдида бўйсунмас-қайсар, романтик руҳи билан, айна пайтда юқоридагидай юз-хотирсиз, очик-ошкор саволлари – ечими мушкул муаммолари билан беихтиёр ўйга толдиради, фикр-баҳс кўзғотади (унда тазод ва тарди акс санъатлари ажиб уйғунлик, бутунлик касб этган – «жоҳу мол» билан «меҳру вафо» муқобил тимсоллари ўрин алмашиб такрорланиши шунчалар ҳаққоний, айна чоғда изтиробли хаёлларга сабабчи бўлиши чиндан ҳам ҳайратбахш эмасми?).

Навоий афсус-надомат туйғулари ифодаси учун янада аччиқроқ, алами зиёдроқ мазмундаги ташбеҳларга эҳтиёж сезгандай бўлади. Шохбайт:

Одаме – бўлса вафо андин йироқ,
Ит – вафо бобида андин яхшироқ.

Қанчалик аёвсиз, лекин одил ҳукм! Айни пайтда таажжуб бир ҳол: шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ бошқа байтларда ўзини «ёр кўйи итлари» билан, ҳаттоки итлар «оёғига ёпишган туфрор» билан тенг қилади, бу гал эса (фарқи ориф тимсолида), негандир, жонидан ўтиб кетган бир алам важҳидан омонсиз, ғазабнок қиёфа олади, демак, мазкур байт анъанавий усулда – зорланиш, илтижо, армон оҳангида эмас, балки реал бир воқеа заминида туғилган: Навоийдек нозиктаъб, покликда, меҳр-шафқатда, вафо бобида назири йўқ шоир, валий зотни яқинларидан кимдир қаттиқ ранжитган, эҳтимол, унинг шаънига номуносиб, ёлғон, маломатли ва ҳақоратомиз гап тарқатгандир ёки бирор маҳрам сирни фош қилгандир, шундай қаҳрли, аламонк ҳолат ичида ўша ношукур вафосизни гўё ўз наздида итга ўхшатмоқчи ҳам эмас (агар ўртада аччиқ алам бўлмаса, итни вафо тимсоли қилиб олиш номарғуб маъно англатмаслиги мумкин), балки «ит...андин яхшироқ» дейиш билан дунёда энг ёмон, бошқа бир жирканч махлуққа нисбат бераётгандай, вафосизлик балосини ер билан яксон қиляпти. Шубҳасиз, байтнинг оҳанг-интонацион қурилиши, қофия унсурлари ҳам таъсирчанликни кучайтиради. Ҳолбуки, Навоий аксарият ғазалларида вафосизликдан қанчалик зорланмасин, уни беомон қоралаш тамойили сезилмайди, аксинча, вафонинг, масалан, эҳтимол тутилган, лекин ошиқ дардидан узоқ бир дараги, нишони

учун жон нисор қилишга тайёр ҳол ифодаланади-ки, бу ажабланарли эмас: «Менга, йўқ, ўзгага бори вафо қилғонни гар топсам, Бошига эврулай, олдида жонимни фидо айлаб». Хуллас: «Ит вафо бобида андин яхшироқ» каби фавқулодда кескин, муросасиз сатрлар, гарчи кам учраса-да, Навоий дунёси, шоир замондошлари ҳақида, умуман, инсон қисмати (вафосизлик дарди, фожиаси), ҳатто, унинг тубан бир тоифаси ҳақида рўй-рост чизилган лирик лавҳа сифатида ўзига хос қимматга эга.

❧ ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ДАРДИМГА ХАЁЛИНИ ТАБИБ ЭТ...»

Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони-дур,
Ким ҳаёл ичра қилур ҳар айшким имкони-дур.

Сўз аввалини сарлавҳа шарҳидан бошлашга эҳтиёж сезилади. Бу – Қайснинг ота-она ризолиги ҳаққи, уларнинг дил муножоти – ёлборишларини инобатга олиб, мусулмонларнинг бош эҳроми Каъбани тавоф этишию таббарук қариялар – волидлар истаги зиддига, бу ихтиёрсиз зиёрат шарофати-ла қудрати илоҳийдан аввалгидан юз, балки минг чандон кучлироқ руҳий ташналик билан қилинган илтижо ифодаси... Муҳаббат дардию унинг нажоти, давоси хусусида шунчалар ёниб сўзлаш, ёруғ умиду чексиз ишонч ҳиссига тўла мўъжиз ва илоҳий бир руҳий ҳолатни кечириш!..

Аввало, том маънодаги маънавият нуқтаи назаридан ёндашганда, азалий мавжудиятнинг «барчасидин шариф ва латиф» инсон шаънини эъзозловчи биринчи қадрият эътиқод бўлса, Навоий наздида, муҳаббат унинг ҳар жихатдан пок («Юзи поку кўзи

поку ўзи пок, Дили поку тили поку сўзи пок») ва комил тимсолидир. Хусусан, Мажнун билан Фарҳод, Лайли билан Ширин образларидан кузатилган мақсад ҳам уларнинг тенгсиз фазлу камоли ва ихтиёрий (ҳа, ихтиёрий!) фидойилиги мисолида муҳаббат идеалини эътиқод даражасига кўтаришдир. Мазкур фикрни валийсийрат шоирнинг беназир шахсияти (шу жумладан, унинг хос ишқий идеали) билан боғлаганда, бу мислсиз гўзал маънавият образи бутун салобати билан гавдаланади. Энди сарлавҳа-мисранинг бадий қимматини баҳоли қудрат шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Бу – Навоий тахайюли ва тасаввуридаги муҳаббатнинг бағоят даражада мухтасар ва жозиб ифодаси – нафис санъат («саноеъ нафиса») намунаси бўлган бадият. Акс ҳолда, одамзод дарди, унинг хаёли ва табиб тушунчаларидан шунчалар фаройиб маънолар шодаси – ларзакор руҳий ҳолат ифодаси яратилармиди? Жозиба сири сўзларнинг ўзгача – рамзий маъносида ҳам эмас. Аслида шоир уларни ўхшатиш-муқояса, бирон-бир шеърий нисбат сифатида қўлламайди. Фақат сўзнинг «хоса маъни» — махсус, сирли-яширин бадий қирраларини инкишоф этишда соҳир санъаткор эканлигини намоиш этади. Шоир яратган нозик мантиқ – у кўзда тутган ғоя билан бевосита руҳий алоқага киришгани ҳайрат уйғотади: токи муҳаббат отли қисматнинг иродаси туфайли ошиқ учун даъвосиз, лекин муборақ бир дард насибага битилган экан, фақат шу азобли бахтга, нурли ғуссага сабабкор бўлган маҳбуб «хаёли»гина унга умид, нажот, шифо бағишлаши мумкин. Лекин бу азалий қисматда қачондир дарддан халос бўлиш (бу маъносиз!) ғояси эмас, аксинча, бир умр ўша ситамкор туйғу билан ҳамдарду ҳамдам бўлиб қолиш, фақат ўша хаёлий нажот умиди, шифо илинжи би-

лан яшаш, ҳажрнинг барча озору жафолари билан ошно, маҳрам тугиниш, қисқаси, «васли мумкуни йўқ» муҳаббат дарсидан шикасталик, фидойилик билан таҳсил олиш Навоийнинг собит матлабидир (зеро, бу муътабар даъвони шоир девонларидаги ҳар икки ғазалдан бири далиллай олади – мана шундай шоҳбайтлардан бири: «Демонг осойиш ҳадисинким, бўлур афлокдин Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон»). Аммо бу айтилганлар бир сарию буюк санъаткор уч-тўрт сўзнинг маъно-мантиқ, ритм-вазн, товуш-мусиқа, ранг-тасвир, ифода-жозоба каби поэтик қирраларидан, уларнинг хуштаъб китобхон ўзича кашф қилиши мумкин бўлган ички имкониятларидан «таъби мавзун, зеҳни солим» санъат, бадиият яратиши бир сари эмасми: дардимга хаёлини табиб эт...

Алишер Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёсида жилваланган сирли хилқат, унинг ўз таъбири билан айтганда, «тахайюл мулки», асосан «хаёл», «ёд», «тахайюл» каби бир-биридан рангину жозиб, бир-биридан теран, пурмаъно шеърий нисбатлар орқали кашф этилади. Даҳо санъаткорнинг шоҳбайтларига ғоявий, руҳий-маънавий ва бадиий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали образлар, «сўз гуҳари»нинг турфа рангу оҳангларда зухур этган нафисликлари (истиорали, кинояли, рамзий-мажозий, муболағали, тажнисли, таносубли, тадрижий-силсилали ифода ўзгачаликлари), орифона тафаккур теранликлари, ошиқона ҳиссий туғён замзамалари, қаландарона хурфикрлилик юксакликлари ҳар гал бошқача бир сифати, салоҳияти билан ажралиб туради. Айни чоғда улар турли шеърда турфа усулда – маънавий ва лафзий санъатлар билан музайян этилган ҳолда, такроран қўлланиши эътибори-ла ўзига хос сайёр образлар ҳамдир. Хусусан, «хаёл»,

«тахайюл» ташбеҳлари юзлаб шеърларда учрайди; улар ҳар байтда шоирона нозикхаёлликлар, мутафаккирона нуктадонликлар билан ҳайратга солади, фақат шеър санъатига хос фасоҳатли, мусикий, тасвирий қирралари билан завқу шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Уларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг «арзи ва ниёзи» — ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афғонларга сабаб бўлган «ҳусни ва нози» хаёлдай чексизу нажотсиз олис масофада туриб, бамисоли самовий муносабат боғлайди. Лекин бундай ғаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида инсоннинг тафаккур даҳоси, руҳият фазоси учун олис-яқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади. Терма байтларнинг турли даражадаги шарҳи бу фикрни тасдиқлаши мумкин. Шохбайт:

Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султонидаур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имконидаур.

Бу шохбайт лаҳзали кечинма, руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу — тўзимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ не-не изтиробли жараёнларнинг, маъно миқёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат — ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимол, бундай талқин улув санъаткор кўзлаган ниятни бир жиҳатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони — ошиқ ё ориф кечирган хаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бир байтда ёнма-ён келган «тахайюл», «хаёл» тимсолларини «абодий мавзу» билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замири-

даги ғоя Навоий ижодининг барча соҳаларига дахлдордир. Шунинг учун умумлашма характердаги бу тимсолларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қахрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир шоҳлар тасарруфидаги бепоён мулку дахлсиз салтанатга нисбат берилиши муболағанинг ифрок усули; қолаверса, ҳар қандай хаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршисида бекиёс даражада кўламдор ва теран бўлгани каби Навоий инкишоф этган образ — «тахайюл мулки» ўзининг ҳаётдаги объектига нисбатан шу қадар кенгдир. Илло, шоҳ-султонлар мулки фақат жуғрофий миқёсни, чекланмаган салтанат — қудратни ифода этгани ҳолда, улуғ шоирнинг «тахайюл мулки» арзу самога сифмаса не ажаб! Худди шундай: «кўнгул»нинг «султон»га нисбатида ҳам макону масофа, даврону давлат меъёрлари билан солиштириб, тенглаштириб бўлмайдиган тафовут бор. Шу маънода, «кўнгулм тахайюл мулкининг султони» образи моҳиятида бизга тафсилий жиҳатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар, эҳтимол, қалб хотиралари зухур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари орқали бу мисра замирига гениал ижодкорларга хос қонуний фаҳрия, руҳий қониқиш, айни чоғда буюк армон, ўкинч, ҳагто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этиш мумкин. Иккинчи мисра: «...хаёл ичра қилур ҳар айшким имконикур», асосан, биринчи мисрани ўзича тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади. Лекин, муҳими (эҳтимол, бунда киноя — ўкинч, алам туйғулари яна кучлироқдир), жаҳонгир султонларнинг шаҳватпарастлигига муқобил олинган «ҳар айшким» иборасини, ҳаётий ва ишқий эътиқодда тенги йўқ шоирнинг хоҳ дунёвий сувратига, хоҳ илоҳий сийратига нисбат бериб шарҳлаганда, зиддиятли ўйга чўмдиради (зеро,

бошқа бир ғазалдаги мана бу байт мубоҳасага тортади: «Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай, Ки ўрганмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда»).

Терма байтларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг орзудаги маҳбуби ҳар гал ҳаёлининг кутилмаган инъоми тарзида шаклланади. Байт:

Эврулур кўнглумда ул чобук ҳаёли ҳар кеча,
Шуълалиқ кўнглумни қилди чарх фонуси ҳаёл.

Биринчи мисрадаги «чобук ҳаёли» анъанавий усулда — ишвакор маҳбуб тимсолида келган бўлса, кейинги сатрда унинг болаларча шўхлиги, ўту машъалага ўч табиати, ҳаёт ҳодисаларининг, айниқса, муҳаббатнинг маъносини (дард аҳлининг ҳолини) англашдан узоқ — атвори кинояли оҳангда чизилади. Демак, зоҳиран қараганда, ҳар икки мисрада бошқача тарзда, такроран келган «ҳаёл» ташбеҳи гўё шўху бедард гўзал тимсолини яратади. Аслида эса, сатрлар моҳиятида қаҳрамон кўнглида кечаётган жараёнлар зиддияти эътиборни тортади: не қилсинки, ошиқ Навоий кўра-била туриб, ўша бераҳм маҳбуб ёди билан нафас олади, кўнгли ўша ишқнинг дарди — оташида ўртаниб-ёнади; унинг алангасидан ҳосил бўлган «шуъла» бамисоли «чарх фонуси» бўлиб тунги оламни ёритса не ажаб! Навоий яшаган замонда, ҳатто, яқин ўтмишда ҳам одамлар қоронғу кўчалардан одатда фокус, баъзан машъал тутиб ўтганлар («Тун қоронғу, маст отланди, кўнгулнинг шуъласини Айлабон машъал борурман уйига еткурғали» дейди шоир бошқа бир шеърида). «Шуълалиқ кўнгил»нинг ойга — «чарх фонуси»га нисбат берилиши учун ойдин кечаларга хос сирли-пинҳоний хилқат билан бедор ошиқ ҳаёлларининг

фазовий чексизлиги бадий-мантикий замин – ўзига хос замон ва макон вазифасини ўтайди. Байтнинг жозиб жихати яна шундаки, «шуълалиқ кўнгул» атрофида айланган хаёл ошиқнинг ҳажр тунларида туғилган руҳий кайфиятини ифодалайди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам «хаёл» фақат ошиқ субъектига мансуб – унинг кечинмалар дунёсини очиб беради. Лекин бу образнинг бевосита маҳбуба шахси, унинг бирон-бир хислати билан боғланмаганлигидан қатъи назар, байтдан кузатилган асосий мақсад муҳаббат идеалини («ул чобук хаёли»ни) самовий юксакликка кўтаришдир. Бунда «кўнгил» ва «хаёл» ташбеҳларининг турли маъно қирраси – ҳар гал янги бадий вазифани адо этиши тажнис (жинос) санъатининг бетакрор бир намунасидир.

Навоий сайёр характердаги, таъбир жоиз бўлса, марказий образни такроран келтириш усулига тез-тез мурожаат этади. Шоҳбайт:

Белинга то сочинг чирмашти – рашкидин анинг ҳар тун
Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра.

Шоир ўз қаҳрамони – ошиқнинг ҳижрон тунидаги таърифдан ташқари «азобли ўйлари» (Асқар Мухтор), изтиробли кечинмаларини нафақат халқона гўзал соддалик, лутф билан ифодалайди, аини чоғда бизнинг тасаввур ва қувваи ҳофизамизга ҳам эрк бераётгандай бўлади: эҳтимол, Навоий хаёлидаги сарвқомат – ўз шайдоларини ортиқ куйдириш, зору интизор этиш муроди билан шўх-шўх одим отиб, ғамзасоз – ўйноқи ҳаракатлар билан ўзини парвосиз, тағофилга солиб бораётган (кундуз кунларининг бирида беихтиёр шоирнинг кўзи тушган) тансиқ дақиқалар таассуроти – узун сочларнинг нозик бел устида ҳар гал ўзгача тўлқин уриб,

турфа шакл-шамойилда тўлғониб-буралиб кўриниши «ҳар тун... тонг отқунча» ошиқ кўзидан нари кетмайди (балким бу ҳол йилларча давом этади!), бу унинг дарди устига дард келтиргандир... Йўқ, бундай жозиб тасаввур ҳам, ҳар қалай, саҳвга ўхшайди. Ошиқ шунчалар бераҳм маҳбубнинг кундузги шўхликлари, ишвакор хиромлари чоғидан эмас, балки тунги ором дамлари – уйкуда белга чулғаниб ётган соч толаларининг беҳолу беҳудлигидан ё, аксинча, сочлар «чирмашган» белнинг мастона ҳолатидан хаёлан рашк қилиб тўлғонади. Аниқроғи, шоир ўша – то тонггача бедор кечган дамлар «хаёли»ни – маҳбуб васли ҳақидаги тугёнли ўйларни бир-биридан рашк қилган ошиқларга муқояса этади («Ғаҳи беҳудлиғимдан сесканиб тутсам адаб расмин Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда», дея хаёлан мастона кайфиятга берилади Навоий бошқа бир ғазалида!). Мана шу бадий мантиқ тақозоси билан улар («хаёл»лар) белу сочларнинг чирмашган ҳолатини яна ўзгача кайфиятга кириб («рашкидин» безовталаниб) кутилмаган бир тарзда нисбатлаб келади. Рашк изтиробида беқарор, нажотсиз «хаёл»лар тонггача макону поён нима билмай ҳайрон қотса не ажаб?.. Ёки бу «соқов даҳо» (Абдулла Орипов) – қадим дунёнинг не-не зиддиятли ҳақиқати билан юзма-юз тўқнашиб, ноилож ва ноумидликдан яна ўзининг сирли-сокин, дахлсиз манзили – маҳбуб тимсоли билан «ҳар тун» тузадиган ғойибона мулоқотига қайтган бўлса не ажаб?! Демак, биринчи қарашда гўё сўз ўйини заминига қурилгандай туюладиган «Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра» мисра – лавҳасидан моҳият эътибори-ла Навоийнинг беназир Муҳаббат эътиқоди, улуғ, фидойи шахсиятидан озми-кўпми боҳабар китобхон жозиб-сирли маъноларни илғаб

олишига шубҳа йўқ. Шу тариқа, анъанавий «тун» ва «тонг» (бу байтда «ҳар тун» — «тонг отқунча») муқобил ташбеҳлари — тазод санъати заминиди бадий силсила тузилади — «хаёл»нинг тутилмаган миниатюр образи яратилади.

«Тахайюл», «хаёл», «ёд» ташбеҳлари воситасида ишланган ва ўзгача тимсолларда зухур этган туркум миниатюр образлардан яна бири. Шохбайт:

Етти чарх авроқи тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васфиға бир дамлик хаёлимни десам.

Ифрот ва таносуб санъатларининг ўзгача нуктадонлик заминига қурилган бу шохбайтда Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёси, ижодиёт даҳоси (бу гал лирик қаҳрамон олами шоир шахсига жуда яқин туради) фавқулудда аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадий мантикнинг фикрий миқёси, руҳий теранлиги, кузатилган ният поёни қанчалик гаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир; ошиқ, Навоийнинг фақат «бир дамлик хаёли»да (бу минимал вақт ўлчови билан «етти чарх», «етти баҳр» нисбатлари замирида тазод санъати яширинган) жилванган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърятнинг илҳомчи фариштаси қалами қудрати-ла орзу қилинган Муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча хаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги — на қоғоз варақлари, на сиёҳ ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири — мужассам тимсоли (майли, «бир дамлик хаёл» доирасида бўлсин) фақат «етти чарх»нинг чексиз самовий варақаларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун «етти баҳр» сиёҳ вазифасини ўтаса бас!.. Бу нафақат хаёлнинг шарқона сирли-сехрли, пуравж парвози, юксак шеърӣ санъат намунаси,

айни чоғда «тахайюл мулкининг султони» — даҳо шоирнинг шахсияти, қалб хотироти қанчалар теранлигидан, шеърӣ тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан далолатдир.

❧ ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«АЙНИ ҲАҚИҚАТДУР МАЖОЗ»

Ошиқ ўлғон — кечти нангу номдин,
Миллату иймону дини исломдин.

Навоийнинг тасаввур ва тахайюл мулкида муҳаббат нафақат «абадий мавзу»га — табаррук салафлар анъанасига буюк эҳтиром ифодаси, балки илоҳий эътиқод, ҳаётий эътимод, ижодий эҳтиёж меъёри, мезони — ҳам олижаноб мақсад асоси, ҳам қудратли, рангин воситалар, имкониятлар манбаи. Навоий учун муҳаббат — ҳам эзгу ҳаёл, ҳам пок ҳаёт, ҳам беомон қисмат, ҳам бебаҳо инъом — ижодий рағбат, ҳам чексиз ғам-ситам, армону иштибоҳлар, ҳам Тангри илоҳийнинг абадий шараф — ўлмас нангу ном учун қилган иноят ва ҳидоятлари... Байтлар шарҳига ўтайлик. Шохбайт:

Чу ҳақ нури юзунгда зоҳир ўлди, бебасар улким,
Ҳақиқат расми бор эрканда ишқингни мажоз эткай.

Аввало, бу байтдаги «ҳақиқат» ва «мажоз» ташбеҳларини бир ёклама талқин қилиш тамойилидан сақланмоқ керак. Уларнинг бирини соф руҳий, илоҳий ишқ маъносида, иккинчисини жонжисмга — вужудга хос, ҳаётий, дунёвий ишқ (Навоийда «авом ишқи») маъносида англаш мумкин. Бироқ амалда «ҳақиқат», «ҳақиқий» тимсоллари

реал воқеликка нисбат бериб қўлланилгани ҳолда, классикада, шубҳасиз, ислом ва сўфизм фалсафаси таъсирида қандайдир дахлсиз хилқат, сирли-фаройиб дунё, идеал юксаклик тарзида англашилади – илоҳийлаштирилади. Аксинча, «мажоз», «мажозий» ташбеҳлари биз бугун тушунгандай кўчма-истиорали маънолардан кўра, кўпроқ ҳақиқатнинг зидди, нари борса, унинг ташқи-зоҳирий, муваққат (фоний) аломати сифатида баҳоланади. Табиийки, Навоий юқоридаги шоҳбайт орқали «ҳақиқий ишқ» ни қанчалар улуғласа, «мажозий ишқ»ни шунчалик номарғуб ҳол (аниғи, маънавий сўқирлик – «бебасарлик») деб ҳисоблайди. Лекин шахсий ҳузур-ҳаловат, айшу ишрат – нафс эҳтиёжларидан ўзлигини фориф тутган покдомон зот – валийсий-рат инсон улуғ шоир сифатида «ҳақиқат – мажоз» мавзуига ёндашишда анъанага муносиб эҳтиром сақлаш билан кифоялана олмас эди. Шунинг учун ҳам Навоий аксарият шеърларида санъат ва ҳаёт мантиғига риоя қилиб, бу борада ўзича ислоҳ ясади – «мажоз» «ҳақиқат»ни англашнинг тадрижий такомил босқичига айланади. Чунончи, шоир зоҳид билан мунозарада: «Гар сен идрок айласанг айна ҳақиқатдур мажоз» дейдики, бу мисра Навоийнинг нуқтаи назари қанчалик холис, ҳаққоний, соғлом заминга қурилганидан далолат беради. Шу маънода хоҳ «ишқи ҳақиқат», хоҳ «ишқи мажоз» мавзуида яратилган шоҳбайтларда анъанавий зиддиятли қирралар – тазод усулига нисбатан кўпроқ тадриж, мувозана (параллелизм), таносуб каби санъатлар воситасида ошиқ инсоннинг хос ҳаёллари («хавос ишқи») билан баробар, унинг дунёвий («мажозий ишқ») мазмундаги ҳажр ва васл кечинмалари – аниқ ҳаётий манзаралар, инсоний мулоқотлар шеърӣ

ифодасини топади, («ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатини қуйидаги икки байтни бир-бирига қиёслаш орқали янада аниқроқ билса бўлади: «Неча килки тахайюл бирда бир суврат нигор айлай, Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай»; «Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб, Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб»).

Лекин Навоий ғазалиётида «соф» дунёвий муҳаббат — «мажозий ишқ» лавҳалари камдан-кам учрайди, аксарият ҳолларда мажозни ҳақиқатдан ажратишга эҳтиёж сезилмайди (чунончи, мана бу байт дунёвий — реал инсоний муҳаббат мисоли дейсиз-да, чуқурроқ разм солиб, «идрок айлаб» кўрсангиз, самовий, илоҳий ишқнинг ёрқин намунаси бўлиб чиқса ҳеч ажаб эмас). Зарур бўлганда Навоийнинг ўзи ёрдамга келади. Шохбайт:

Гар Навоий йиғласа — ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айна ҳақиқатдур мажоз.

Ҳажр ёшлари — реал ҳаётнинг инсон кечирган руҳий изтироблар, соғинчлар, лазиз ё аламли хаёллар, хотираларнинг қайноқ ларзаси, мавжи, демак, бу — мажозий ишқ нишонаси, аломати. Навоийда бундай пурмавж байтлар озмунчами? Ҳа, улус шоирнинг «васл мумкуни йўқ» деб билган, сабрда, қаноатда тенгсиз, юксак ва эзгу хаёл дунёси билан овунган («Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони дур, Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким, имкони дур...») қаҳрамони — ошиқ ҳам инсон сифатида дард-ҳасратлари тугёнга келганда, кўз ёшлари тўкишдан ўзини тийёлмайди. Лекин нафс куллиги, «шайтон фириби»дан, «жоҳу мол» офатидан, ҳаётнинг бошқа талай имтиёз, айшу рўшноликларидан ўзини, ўзлигини фориғ тутган бу покдомон, комил

инсон, эҳтимол, ҳар замон мавжланиб келган йиғи билан нафақат кўнглини бўшатади, руҳини енгиллатади, балки кўз ёшлари билан у янада «назари пок» бўлишини юракдан сезиб туради. Демак, беихтиёр – «йиғлаш» реал ҳаётга, чин инсоиликка хос (фақат яхши ниятли, самимий, дард нималигини билган, умр давомида қалбида саховат, меҳр-шафқат, садоқат ҳисларини эъзозлаб сақлаган кишиларгина вақти келса тўлиб, куйиниб йиғлай олади) ҳислат сифатида «мажозий ишқ» аломати бўлгани ҳолда, унинг сабабият ва моҳиятида «назарни пок айлаш»дек илоҳий бир маъно – «ҳақиқий ишқ» ғояси зухур этади. Аниқроғи, Навоий наздида ҳар қандай дунёвий, инсоний ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, ният ва аъмолда, агар у тўғрилиқ, ҳалол-поклиқ, сабр-қаноат, меҳру вафо (буюк инсонпарвар, улуспарвар шоир «меҳру вафо»га ғоят юқори қиммат беради, уни умрнинг маъноси даражасига кўтаради: «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») билан йўғрилган бўлса, илоҳийлик унсури мавжуддир-ки, шу маънода «назарни пок айлайдиган» йиғини «ишқи ҳақиқат» ифодаси деб билишга асос бор. Шу тариқа, Навоийнинг мазкур шоҳбайтдаги ҳулосавий сўзлари – «айни ҳақиқатдур мажоз» фалсафий-лирик лавҳаси умуман шеъринг даҳосининг лирик, эпик меросини, хусусан, ишқий фалсафасини, шоҳбайтларнинг ҳақиқий маъноси ва бадий ҳимматини тушуниш, муносиб баҳолашда ўзига хос рамзий очкич вазифасини ўташи мумкин.

Навоий ғазалиёти – «айни ҳақиқатдур мажоз» тарзидаги, эҳтимол, «хавос ишқи» – фидойи ошиқ-маъшуклар эътиқод даражасига кўтарган туйғулар ўз ифодасини топган латиф ва теран мисралар хазинаси. Шоҳбайт:

Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин,
Миллату иймону дини исломдин.

«Нангу ном» инсонлик шаъни, ор-номуси, кадр-киммати маъноларини англатади. Бу қутлуғ сўз билан бирга беназир рухий-маънавий, ижтимоий-фалсафий тушунчалар – бир тарафга, муҳаббат – бир тарафга қўйилиши фақат анъанавий нисбатлаш усули эмас. Зоҳиран байтда «Лисонут-тайр»даги Шайх Санъон қисматини эслатадиган фавқулудда фидойи ғоя мухтасар ифодалангандай (Шайх Санъон тушида аён бўлган христиан гўзали ишқида «нангу номи»дан, юрт, элатидан, эътиқодидан кечиб, доимий саждагоҳи – Каъба эҳромини тарк этади, тарсо қизнинг мамлакатини ахтариб кетади, манзилга етиб, дин-иймонни ғорат этувчи энг таҳқирли шартларни бажаради, лекин бу мислсиз шармисорлик эвази – мукофоти учун ҳам ўзи, ҳам ғайридин маҳбуби бирга иймон келтириб, яна ишқ ўтида покланиб, сўнг жон фидо қиладилар). Зотан юқоридаги шоҳбайтда Навоий талқин этган муҳаббат – инсоннинг чин моҳиятини, унинг ҳар жиҳатдан баркамоллигини билиш, имтиҳон қилишнинг олий мезонидир, акс ҳолда «нангу ном», «миллату ИЙМОН», «дини ислом» каби муқаддас ва «хос маъни»лар шеърий нисбат қилиб олинмас, ўртага бунчалик иштибоҳли, хатарнок шарт қўйилмас эди. Демак, ҳаёт ва шеърият мантиқи тақозосига кўра, шоирнинг ташбехтимсоллари маъноси муҳаббат маъносидан кам эмас (эҳтимол, ўша муборақ каломлар рухий – илоҳий кадриятлар билан севги қисматининг юзма-юз келишига ижодий зарурат – сабабият бўлмаганда, улар дахлсиз юксаклигида қолиши мумкин эди). Зотан, Навоий ўзи буюк дунёвий дард, илоҳий қисмат деб билган муҳаббат қўшиғи – «ҳикояти» учун муно-

сиб сўз, ташбеҳ, муқояса кашф этиш бобида соҳир санъаткору комил инсон мартабасида туради.

Шоир бошқа бир ғазалида «ақл», «ишқ» муқобил тимсоллари орқали муҳаббатнинг мўъжизакор қудрати ва фазовий миқёсидан баҳс очади. Шохбайт:

Ақлким, барча хирад аҳлиға эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида – тифли мактаб.

Зоҳиран олиб қараганда, одатий туюладиган муқояса... Аслида-чи? Ақл-заковатдек умумбашарий салмоққа, миқёсга эга бўлган, чексиз-ўлчовсиз нуктадон маънолару теран тафаккур уммонини... кутилмаганда (гўёки нописандларча) абжад-алифбо ўрганувчи бола аҳволи билан тенглаштириш замирида моҳиятда дафъатан тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган, онг-шурга бўйин бермайдиган ҳайратбахш, балким исёнкор бир ҳолат, туйғулар, хаёллар тугъени зухур этади... Бу – ақл-идрок қонунларига асло бўйсунмайдиган безовта, сеҳрли олам – қалб мулки, ўша «ишқ» деб аталмиш сирли хилқат (шу жиҳатдан устоз – шоғирд, таълим – мактаб тушунчалари мутлоқ шартли восита; абжадхоннинг иши ибтидоий савод ўрганиш, қуруқ ёдлашу такрорлашдан нарига ўтмайди, демак, шоирнинг муқояса усули – кинояли характерда)... Ҳолбуки, муҳаббат оламининг ҳарфини ҳам, руҳини ҳам «хирад аҳли» эмас, дард аҳлигина билиши мумкин. Келтирилган муқояса сирлилиги билан жозиб ва абадий ҳақиқат – ҳар бир кишининг ҳам-рози, дарддоши – муҳаббат асли нима эканлигини бир қадар англаб олиш имконини берса ажаб эмас. Муҳаббат дунёсининг ҳеч ким, ҳеч қачон таҳқиқ қилолмайдиган сирли моҳияти «бир сўз» рамзида ва айни шундай оддийгина мантиқий силсила воситасида қаламга олинади. Шохбайт:

Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун
Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай.

Гўёки ишқ қиссахони — ровийнинг нақадар самимий, ҳаққоний иқрор сўзлари! Чиндан ҳам қай бир ҳавасманд ривоятчи, эҳтиросли «файласуф» ёки шахсан муҳаббат оташида куйиб, тақдир насибаси туфайли базўр «омон» қолган армонли йигит ёки алданган қиз — бахтсиз маъшуқа умуман муҳаббат қиссасидан (ёки ўзининг мунгли достонидан) сўз бошлаб поёнига етоладими, йўқ, неча бор «аввалидин» бошлайди. Ҳолбуки, ҳар гал бошлаган «бир сўз» — ҳикояси аввалгисини такрорламайди, лекин тўлдирмайди, ривожлантирмайди ҳам... Бу жумбоқнинг сабабини ким айта олади? Илло, муҳаббат шундай илоҳий қисматдирки, унинг на ибтидоси ва на интиҳоси (Навоийда: «Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим») маълум, на сабабияти ва на маъно-моҳияти аниқ. Эҳтимол, комил мусулмон кексалар ҳақдир: «Бу ёлғиз Аллоҳнинг ўзига аён». Шундай қилиб, соҳир шоир оддий сўзлар воситасида бизга бир олам завқ-шавқ бағишлайди, айни чоғда ҳаёлга толдиради. У яна бир шеърида ҳайратимизга ҳайрат улайди. Шохбайт:

Ишқким ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.

Вожаб! Муҳаббатнинг «ҳар бир иши» ўзи нима эканки, унинг таърифида «юз минг турфа халқ» (асосан шоир аҳли) ёзгани ҳолда, то ҳануз ўша «бир иши»нинг «юз мингдан бири» ҳам ифода поёнини топгани йўқ! Бу муболағали рақамлар тилида айни ҳақиқат ифода этилмайдими, ахир? Ҳолбуки, муҳаббат савдосининг «ҳар бир иши» ибораси

мутлоқ шартли восита бўлиб, бу руҳий-маънавий оламнинг на миқёсу миқдори, на меъёру мезонини киши билиб бўлади. Эҳтимол, «абодий мавзу»да неча минг йилдан буён бунёд этилган шеърий хазина бу илоҳий гўзаллик шаънига ўқилган бағишлов, битилган ҳамду сано ва муножот сўзларидир. Эҳтимол, буни улуғ шоирлар бири-биридан жозиб байтларда самовий илҳом билан тараннум этган жами «хавос ишқи»нинг машҳур ва номаълум қаҳрамонлари – фидойи ошиқ-маъшуқалар ёдномаси деб, айтиш чоғда ишқ куйчилари – соҳир шоирларнинг ўзлари қолдириб кетган хотирот китоблари – шеърий ёдгорликлар деб атамоқ тўғрироқ бўлар... Лекин муҳаббат қисматининг моҳияти ҳар қандай буюк қалам соҳиби лолу беҳол қоладиган сеҳрли хилқатдир. Хуллас, агар ҳаёт, инсон умри реал, моддий мавжуд бўлса, муҳаббат боқий руҳиятдирки, унинг сир-асрори, моҳияти – илоҳиёт қонунлари билан белгиланади, «бошқарилади». Навоий ўзи мўъжизакор қалам эгаси бўла туриб, юқоридаги каби байтларда ана шундай дахлсиз эътиқодни илгари суриши бежиз бўлмаса керак...

Бошқа ғазалда ишқ «мезони»нинг нисбати ўзгаради, вақт ўлчови билан ўрин алмашади.

Шоҳбайт:

Тийра фироқ тунлари шарҳини айт демаким,
Минг кеча деб тугонмагай бир кечанинг фасонаси.

Ошиқнинг фироқ тунлари бедорлиги не ўй, не хаёллар билан ўтади, у ёлғизлик, ғариблик қисматининг ҳамлаларини, озору ситамларини қай ҳолатда кечиради, уларга тоқату бардошни қаердан олади – буни фақат дард аҳли бир қадар (умумий тарзда) тасаввур қилиши мумкин, холос.

Энди Навоий хаёлидаги қаҳрамон – ошиқнинг, эҳтимол, дунёдаги барча ошиқларнинг аччиқ насибасидан ортиқроқ – пурзиед, агар улар кўриб-билсалар – унинг аҳволига зор-зор йиғлайдиган («Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам, Йиғлагай ҳолимға бағри оғриғондин зор-зор») даражага бориб етган «фироқ тунлари»нинг бутун драмасини сўз билан таърифлаб бўлармикин? Шунинг учун ана шундай бир-биридан «тийра» (хатто ой чиққанда ҳажр азоблари яна кучайиши мумкин) тунлардан лоақал «бир кечанинг фасонаси» – ҳикоятини минг кечада ҳам айтиб адо қилиб бўлмаса не ажаб! Навоийнинг сўзларига ишонмаслик – муҳаббатга ишонмаслик, дардсизлик билан тенгдир. Зеро, «бир кечанинг фасонаси» учун шарқ шеърятининг манзур ва матлуб усулларида ифротнинг парвози ҳам ожиз қолса керак, акс ҳолда, даҳо шоирнинг «минг кеча – бир кеча» каби оддийлиги билан пурмаъно нисбатлаш усули (тазод санъати) орқали шунчалик нафис, ҳаққоний образлавҳа яратилармиди!...

Маълумки, мусулмон шарқи муҳаббат лирикаси, унинг асоси бўлмиш ғазалиёт образлари силсиласида ошиқнинг «ишқи ва ниёзи», маъшуқанинг «хусн ва нози» марказий нуқта – муҳим ҳалқа ҳисобланади. Баъзан ана шу икки жиҳат ҳайратомиз уйғунлик, таносуб яратади. Шохбайт:

Хуснию ишқим камол ичра яқиндурларки, бор:
Ул менинг ҳайрониму олам анинг ҳайронидур.

Маҳбуба «хуснининг камоли» билан ошиқ «ишқининг камоли», ҳар қалай, ўзаро уйғун келиши (эътибор беринг: улар тенг бўлмасалар ҳам «яқиндурлар») таносуб санъатининг гўзал намунаси-

дир. «Хусн камоли»нинг исботу далолати — зоҳиран бутун «олам анинг ҳайрони» эканлиги, демак, етти иқлимда, ҳатто, самовот пари-пайкарлари орасида у билан рақобат қиладигани йўқ. Нега бундай? Маҳбубанинг хусни — том маънода камолот касб этган. Қандай қилиб бунга мушарраф бўлди?

Оламнинг ҳайронлиги шундан. Сабабини бошқа шохбайтлар орқали билиш мумкин: маҳбуба «хусн мулкининг султони» эканлиги «Тенгри эҳсони»дир. Фақат унинг хусни васфида бир жиҳат очик айтилмаган — ошиқнинг муносабати яширинган. Бунинг сабабини маҳбубанинг кутилмаган ҳолати, кизиқиши — ошиқ «ишқининг камолига ҳайронлиги» билан изоҳлаш мумкин (ошиқнинг ҳайрати эса олам ҳайратига сингиб кетган). Шубҳасиз, китобхон (навоийхон) маҳбуба хуснининг ёки ошиқ ишқининг баркамоллиги хусусида шубҳага бормайди. Байтнинг энг жозибали нуқтаси — маҳбубанинг ҳайронлиги. Тўғри, у ошиқнинг девонавор кўриниши, дарбадар кезиши, оҳ-нолалари, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлашиши ва ҳоказолардан ҳайрон бўлиши, истехзо билан кулиши мумкин. Лекин ошиқ «ишқининг камоли» уни ҳайрон қолдириши энди маҳбубанинг нафақат хусн бобида, балки заковатда, киши дардини англаш — меҳр-шафқатда ҳам фазлу камол соҳибаси эканидан далолат эмасми? Ёки бу ҳамон мағрурона бедардларча ҳайронликмикан? Бизнинг умид — иштибоҳ оралиғида иккиланишимиз ҳам бежиз эмас. Ахир, улуғ шоир ҳар замонда гўзаллар беқарорлиги, вафосизлиги хавфидан огоҳ этиб туради: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас»...

Умид, иштибоҳ аралаш, ҳар қалай, хазинликдан бир неча лаҳза холи бўлган шеърият мулоқоти иложсиз яна мунгли оҳангларга рўбарў келади. Шохбайт:

Ёр ила аҳбоб мендин айри-ю – мен барчадин,
Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард.

Навоийнинг муҳаббат қисмати, илоҳий эътиқод деб билган шикаста – ҳолу ҳақир, ортиқ жафокаш қаҳрамони – ошиқ учун «аҳди маҳкамлиги»га ишониб бўлмайдиган (у ҳуснда ҳам, нозда ҳам тенгсиз) бераҳм ва бевафо «ёр...дарди» кифоя қилмасмиди? Ёрга кўшилиб умр бўйи ўз меҳрини аямаган «аҳбоб» ҳам ундан узоқлашиб, вафо эвазига жафо қилса... Бу ошиқ Навоий учун «барчадин айри» тушган билан тенг. Демак, у – кимсасиз, ғариб, нажотсиз. Лекин ғазалиёт (шу жумладан, сўфиёна шеърят) тарихидан маълумки, не-не фазлу камолда якто ошиқлар, орифлар (ҳатто шахзодалар) бахтсиз муҳаббат қисматидан, ҳабибу дўстлар вафосизлигию рақиблар, дардсиз-лоқайд одамлар озору ситамидан бош олиб кетган, дарвишона, ғарибона узлатгоҳлардан паноҳ топган чоғларида ҳам руҳлари букилмаган, аксинча, «барчанинг дардича... дард» юкини ўзига олишдан чўчимаганлар. Навоий бундай фидойи ошиқлик, руҳий поклик тарихини, унинг сабоқларини ҳар жиҳатдан мушоҳада қилиб, чуқур ҳис этгани (бу мавзуга илмий-фалсафий рисоалар бағишлагани) учун ёр жабрини, аҳбоб дардини ва «барчанинг дарди»ни ўз гарданига олишига «йўқ ажаб»... Бу – комил иймон, эътиқод эгасининг мислсиз ирода кучидан далолат. Хуллас, мазкур шоҳбайтда шоирнинг қаҳрамони – Навоий шахсига жуда яқин туради. Зеро, «барчанинг дарди – менинг дардим» дея ҳайқириш ҳар бир шоирнинг матлаби, армони бўлса ҳам, амалда анча-мунча ноёб истеъдодлар «халқ ғами», «эл коми» йўлида Навоий қадар – борлигини фидойилик билан бағишлагга қодир бўлмаганидан тарих гувоҳлик беради.

Зеро, «дард», «дардлиғ», «аҳли дард» ташбеҳлари шоҳбайтларда кўп учраши бежиз эмас. Улуғ инсон-парвар шоир ўз дардларини изҳор қилиб, ҳасрату надоматлар чекишдан кўра, одамларни нафақат ишқ дарди, балки умуман инсон дардини англашга, эъзозлашга, бир-бирларига меҳрибон, ғамхўр, ҳамдард, меҳр-оқибатли бўлишга қайта-қайта даъват қилади, бунга ўзини бурчдор, жавобгар деб билади. Шунинг учун шоирнинг нолакор мисраларига фақат ушшоқ дардининг ифодаси деб қарамасдан, балки унда ижтимоий дард ҳам зухур этганини эътироф этиш керак. Шоҳбайт:

Эй Навоий, дардлиғ назмингни дард аҳли билур,
Дардсиз доғи бўлур, они ўқуғоч аҳли дард.

Агар Навоийдек даҳолар қаламига мансуб шеър-ият, жумладан, ғазалиёт асосан муҳаббат тароналари орқали (бу ҳам ўзига хос рамзий-мажозий усул) инсон тақдири, унинг дардлари, аламлари, армонлари, умидларини акс эттиришга, ёқлашга, идрок қилиш ва қадрлашга даъват қилинганига амин бўлар эканмиз, «дардлиғ назм»ни, «дард аҳли»ни бир ёқлама (фақат интим маънода) тушуниш ва талқин қилишдан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Бас, Навоий шеърларини ўқиб, унинг дунёвий жозибаси, илоҳий сеҳри таъсирида гўё «дардсизлар — аҳли дард»га айланиши (не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бу Навоийнинг фақат ширин хаёли, эзгу армони эди!) ғоясини ҳам ёлғиз ушшоқ аҳлига дохил деб билиш, айниқса, Навоий шеъриятининг чуқур инсоний, ижтимоий моҳиятини, унинг фалсафий руҳини, маънавий-ахлоқий қимматини англаб етмаслик, муносиб баҳолай билмаслик бўлур эди. Шоҳбайтнинг яна бир жиҳати, тарбиявий эстетик аҳамияти шун-

даки, турли тоифа шеърият мухлислари орасида то ҳануз том маънодаги «дардли назм»нинг унчалик фарқига бормайдиганлар оз эмас. Зора, бебаҳо классик шеъриятимиз билан энди-энди жонланиб, кенгайиб бораётган мулоқотлар ўз самараларини берса, хусусан, Навоийнинг мазкур байти сингари жозиб, пурдард мисралар «дардсиз»ларни ҳам «аҳли дард»га айлантирса...

Навоий ғазалиётида дард таронаси ҳар замонда умидбахш ҳислар билан йўғрилган сатрлар ҳам учрайди. Шоҳбайт:

Хажр аро дардим давосин ёр мушкул деб эмиш,
Раҳм агар қилса, онинг оллида осондур даво.

Халқ ривоятларидан маълумки, одатда, ҳақиқий табиблар беморнинг дарди оғирлигини, бу мушкулни фақат Аллоҳнинг Ўзи осон қилса ажаб эмаслигини унинг яқинларига минг андиша қийноғида айтишга мажбур бўлади. Навоийнинг буюк санъаткорлиги шундаки, зоҳиран бирор сўз ё оҳанг-интонация ёрдамисиз, фақат мисралар руҳи орқали маҳбуб – «ёр»га бир йўла ҳам табиб, ҳам илоҳий қудрат сифатларини беради (унинг хос сифати – «ҳажр... дарди»га мубтало этгани ошиқнинг ўзига аён). Гўзал зиддиятни кўринг: ишқ дардини раво кўрган ёр гўё ўз қилмишига иқроор бўлиб, унинг «давоси мушкул» дейди, ҳолбуки, бундай мушкулни осон қилиш унинг хоҳиш-ихтиёрида – меҳр кўрсатишида. Лекин ошиқнинг ёр шафқатига камоли умид боғлаши маҳбубани чин халоскор – муҳаббат дардининг ҳозик табибига айланиши мумкинлигига бизда ҳам умид уйғотади. Шу тариқа, Навоий хаёл қилган васлсиз муҳаббат бу гал зиддияти билан гўзал, умидли пардаларда тараннум этилади. Эҳтимол,

бу – хаёлнинг ҳаёт гўзалликларидан рағбату шавқ олиб қилган тухфасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда маҳбубанинг ҳусни ва ошиқнинг ишқи «беандоза» ташбеҳи орқали баҳоланади (беихтиёр аввалги бир шоҳбайтдаги «хуснию ишқим камол ичра яқиндурлар» бетакрор нисбати хаёлдан ўтади). Шоҳбайт:

Чу йўқ андоза ишқим бирла шавқимга, ул ойни ҳам
Жамолу меҳр ойинида беандоза истармен.

Инсоннинг эҳтиросларга бой дунёси – ҳиссиёти, хаёлот, хотиротинигина эмас, ҳатто, ақл, мантиқ қонунларига асосланадиган тафаккур тарзини ҳам муайян андозаларга солиш, турфа ақидалар билан ўлчаш, соғлом, мустақил, ижодий фикрга тушов солади, заковатнинг ривожига эмас, заволига сабаб бўлади. Инсоннинг эркин, дахлсиз туйғулари, кечинмалари, ўй-хаёллари гарчанд тафаккур дунёсидан озиқланмай яшай олмаса-да, ақл андозаларини хушламайди, унга итоат қилмайди. Бас, сўз ишқ отлиқ буюк ва чексиз, сирли ва тугёнли бир руҳий хилқат устида борар экан, ҳар қандай оқилона, комил андоза фақат эркисизлик, бедодлик, ранж-алам рамзига айланиши мумкин. Аввалги саҳифаларнинг бирида ишқ ва ҳусн камоли ҳақида мушоҳада, мубоҳаса юритган эдик. Мазкур шарҳларга шуни илова қилиш жоиздирки, ҳар қандай комиллик беандоза ва бетакрорлиги билан қадрлидир. Шунингдек, маҳбубанинг ҳусни-жамоли ҳам беназиру бетакрорлиги билан, инсоний латофатнинг энг комил ўлчовларига сифмас сирлилиги билан ошиқ шавқига, унинг оқибати – ишқига сабаб бўлгандир. Навоий ошиқ кўнглининг бундай нозик таъмоили – гўзалликни ҳис этиш, унинг асл, тоза

гавҳарини таниш, ажратиш ва муносиб баҳолаш қобилиятини, яна аниқроғи, заршунослик ҳукуқини «истармен» ташбеҳи замирига жойлаган. Сўнгра, «ишқ» — «шавқ» билан, «жамол» — «меҳр» билан уйғунликда, «ойин» (тарз, расм) «андоза»га муқобил келиши шоҳбайтдан кузатилган ният — оламнинг беқиёс рангинлиги ғоясини, инсоннинг ҳаёл дунёси, жумладан, унинг ошиқона, орифона, қаландарона ўйлари, ҳасратлари, армонлари, умидлари ўлчов, меъёр, чегара билмаслиги, бетакрор ва бемисоллиги фалсафасини мухтасар лирик лавҳада очиб беришга хизмат қилади.

Муҳаббат оламининг ғаройиб-мўъжиз аломатлари, мафтункор, фавқуллода кучли оҳанрабоси, аслида моҳиятига етиб бўлмас теранликлари боиси, йўқ, боис-сабаби эмас, аниқроғи, мақсади, маъноси, руҳи нигоҳлардан, назарлардан яширин табиида, пинҳоний яратилиши — хилқатида эмасми? Шоҳбайт:

Қолди айтилмай ниҳоний ишқ сири ончаким,
Қолмади бир сўзки, бу маъни аро айтилмади.

Навоий кузатган шеърӣй мантиқнинг жозибаси шундаки, унда биринчи қарашда, муҳаббат оламининг сиру синоати ҳақида сўз билан ифодалаш мумкин бўлган барча маънолар, талқинлар, шарҳу баҳолар ўз аксини топгандай. Лекин моҳиятда-чи? Бу «ниҳоний ишқ сирри»ни очиш учун фақат сўз имкониятлари сарф этилди, холос. Нималардир айтилгани — муҳаббат ўзи нима эканлиги ҳақидаги қадимий сирли жумбоқни ечиб беришга қодирми? Демак, шоир наздида «ончаким айтилмай қолган» сеҳрли дунёни фақат сўзлар воситасида инкишоф этиш имконсиз. Бас, «ишқ сири» инсоннинг кўнгил мулки — руҳий

олами қадар беадад ва терандирким, Навоий унга «ниҳоний» сифатини қўшиб, айрича кучлантириб бериши бежиз эмас. Беихтиёр равишда аввалроқ таҳлил қилинган бошқа бир байт эсга тушади:

«Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдан бурун Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай».

Яна пинҳоний ўй-хаёллардан шакл-шамойил топган мисраларга қайтамиз. Байт:

Барчадин кўзга пинҳон бўлдингу жон ичра аён,
Ваҳ ниҳон дейму сени, йўкса аён дейму сени?!

Тажоҳули орифона (донолар ҳайрати – библиб билмасликка солиши) усулида шаклланган бу байт Навоийнинг соҳирона мушоҳада тарзидан, сўз фасоҳатидан намунадир. Хаёл кўзгусида жилоланган шўху ғамзакор маҳбуба сувратини бир лаҳзанинг ичида ҳам яширин, ҳам ошкор маъноларда талқин қилиш шеърӣй образга ажиб тароват бахш этади; ўзгалар учун «кўзга ниҳон», ошиқ учун «жон ичра аён» бўлиб кўриниш (биринчи мисра) – зоҳирӣй ва ботинӣй маъно қирралари, не ажабки, ўзаро ўрин алмашгандай, таъбир жоиз бўлса, ўрин талашаётгандай таассурот қолдиради: уларнинг қай бири суврат (ошкор аёнлик аломати)ни, қай бири сийрат (яширин-сирлилик аломати)ни билдиради? Моҳиятда бу нисбатлар тенг эмасми? Чунончи: «жон ичра аён» образи қанчалик сирли-сеҳрли! Зотан, иккинчи мисра ўз мазмуни, руҳи билан бу фикрни тасдиқлагандай бўлади: ошиқ маҳбубини «ниҳон дейиш»га ҳам, «аён дейиш»га ҳам ҳақли (ёки бу жозиб ҳолдан ўзича ҳайрон, иштибоҳ ичида), илло, бу муқобил тимсоллар ҳар бири сирлилиги, жозибадорлиги билан зарифу орифларнинг завқига, ҳайратига сабабчи бўлади.

Бошқа бир хайёмона, румиёна тугён билан битилган шоҳбайт:

Нетиб мен ниҳон асрайин, айтинг, охир
Тилар бўлса дардим худо ошкоро?!

«Дардини пинҳон асраш»ни умрнинг муборақ матлаби, одамийлик ва ошиқлик маслагига деб билган, бундай дахлсиз, сирли-махрам ҳислар дунёсини бадий тадқиқ қилиш йўлида бир-биридан нуктадону латиф байтлар яратган шоир, бу гал анчайин кутилмаган тарзда, исёнкор оҳангда тақдири илоҳий билан юзма-юз мувоҳасага киришади. Ҳаёт ўз зиддиятлари билан баъзан шундай ситамкор бир қиёфа оладики, ҳатто, сабру қаноатни, шикасталик ва итоатни эътиқод даражасига қўтарган валий сийрат (чин мутасаввиф) шоирлар ҳам ихтиёр-беихтиёр иштибоҳли, тугёнли ҳолатларни кечириб, ўз аҳволи руҳиятларини ҳурфикр ғоялар, образлар тарзида очиқ ифодалаганлар. Навоий улуғ салафлар йўлини тутиб, «мен» ва «худо», «ниҳон» ва «ошкоро» ташбеҳлари орқали (тазод санъати усулида) қанчалик содда, равон бўлса, шунчалик пурмаъно ва ларзакор лавҳа-образ яратади. Бу инсон кўнглидаги пинҳоний туйғулар баъзан, зарурат тақозосига кўра, ташқи дунё – реал ҳақиқат билан, аниқроғи, «халқ ғами», «эл коми» билан руҳий алоқага киришиши мумкинлигидан далолат беради...

Навоий табиатдаги азалий жараёнлар – мувозанат, уйғунлик, бутунлик, рангинлик, тинимсизлик каби ҳодисотлар меъёри инсон тафаккурида, ҳаёлотда, ҳиссиётида – руҳий дунёсида янада нафисроқ, айнаи чоғда сирлироқ қирраларда намоён бўлишини орзу қилади ва бунини ўзгача лирик лавҳаларда ифодалайди. Шоҳбайт:

Хилват — элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун,
Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам.

Шеър бадиияти эътибори билан «ёшурун» — «пинҳон» синонимлари байт мазмуни каби нозик, нуктадон қирралари билан ажралиб туради: халқ назаридан доим четда — эътиборсиз, ғариб ошиқнинг жисми пинҳонийликнинг биринчи замини, гарови; маҳбубанинг ўша одамлар кўзидан ғойиб ошиқ жисмидаги жон ўрнида ниҳон тутилиши, ҳатто, ёр учун фидо бўлишга рози ўша шайдои жон ичида (демак, ошиқнинг қалбида, дилида, руҳида) унинг гўзал шахси — бетимсол сиймоси авайлаб, сир тутиб сақланиши керак. Шу тариқа, Навоийнинг ишқий эътиқодича, аввало, табиат қонунлари нуктаи назаридан, айниқса, мусулмон одамнинг маҳбуби шундай маҳрамлик эҳтиёти ва эъзозида бўлгани маъқул ва марғубдир; қолаверса, «замон аҳли» — турли тоифадаги яхши-ёмон назарида, ҳаё-одоб қонунлари олдида, ҳатто, турли таъна-маломатлардан ўзини фориғ тутиш маъносида «пинҳон айлаш» ғояси ҳам маънавий, ҳам эстетик жиҳатдан гўзал эканлиги шак-шубҳасиз. Бу муҳаббат тароналари орқали инсоннинг ўзлигини, руҳий поклигини, кўнгул назокатини эъзозлаш ва улуғлашнинг ажойиб намуна-сидир.

Ҳаётда ҳам, ижодиётда ҳам ўзини, ўзлигини «тахайюл мулкининг султони» деб билган Навоий ўз қаҳрамони — ошиқнинг васл мулоқотларини ҳаёлан тасвирлар экан, пинҳонийлик нафақат оламнинг боқий сукунат ва сирли-сехрлилик қонуни, меъёри эканини, айтиш чоғда бу инсон шахсининг руҳан бойлиги, маънавий гўзаллиги аломатларидан бўлиб қолишини истайди. Шоирнинг қатор ғазаллари шундай таассурот қолдиради. Байт:

Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким,
Кўнглим андин воқифу жоним хабардор ўлмағай.

Бу гал ошиқ ўз маҳбуби билан хаёлан учрашган хилватдан, не ажабки, унинг кўнгли ва жони ҳам огоҳ бўлмаслигини истайди, яъни тақдиру толе хоҳиши бўлган бундай тансиқ дақиқаларда у ўзлигини унутишга, бу қадим дунёнинг буюк ва сирли уйғунлигига қўшилиб, сингишиб кетишга рози. Албатта, бу ҳаётнинг муҳаббат орқали ҳис этиладиган шавқи-суруридан воз кечиш деган сўз эмас. Аксинча, улўф шоир бундай чексиз пинҳонийликда борлиқнинг инсон ақли ва қалбини лол қолдирадиган теранлигини кўради ёки у ўша боқий ва сеҳрли пинҳонийлик билан яккама-яккаю юзма-юз қолишни, ҳамдам ва ҳамроз бўлишни, унинг руҳий садоларини тинглашни, тинглаганларини, оз бўлса-да, уқиб, англаб олишни истайди. Албатта, бу сатрлар замирида нафақат муҳаббат оламига хос сирли-махрам туйғулар зухур этади, балки «давр аҳли»га нисбатан норизолик, тугёнли ижтимоий дард оҳанглари яширин эканлигига шубҳа йўқ (чунончи, «Элдин андоқ ёшурун истармен...» сўзларида бунга аниқ ишора бор).

❧ САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«СУБҲИ ВИСОЛ» АРМОНЛАРИ

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ — урма нафас.

Бағоят даражада нуктадону латиф, ифода уфқи билан маъно фазосини билиш осон бўлмаган васл хаёллари... Бу Навоийнинг лирик-рубобий шеъроя-

тида гоҳ ширин ва эзгу армон, гоҳ тақдир хоҳишига аччиқ ва нозик киноя, гоҳ анъанавий ижодий ҳаёл — фантазия ё шеърӣ лутф — сўз ғасоҳати намуналари тарзида шаклланади. Шохбайт:

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ — урма нафас.

Талмех санъати (бу — машҳур сиймолар, ошиқлар, афсонавий ва тарихӣ шахсларнинг номларини шеърӣ байт шодасига дур каби тизиш демақдир) орқали оро берилган бу байтда, дадил айтиш мумкинки, Навоийнинг рубобӣ шеър даҳоси бутун сеҳри, мўъжизакор кучи билан аён бўлади. Не бахтки, ҳажрнинг чексиз дарду ситамларини торта-торта ҳасратнишинликни одат қилган ошиқ учун, ниҳоят, ҳаёлан васл хилватгоҳида мулоқот қувончи насиб этган бўлса (халқимиз орасида анчайин тарқалиб улгурган бошқа бир латиф байт-ни эсланг: «На хуш бўлғай, иковлон маст бўлсоқ васл боғинда. Қўлим бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда»)... Лекин интизорлик йўлида жону кўнгилни нисор этиб кутилган висол мана қанчалар юксак санъат билан ифодаланади: ошиқ Навоӣ «ёр ила... висол шамъи»ни ёққан туннинг охир-оқибатда субҳидам палласи қуёш нурларида иложсиз барҳам топиши — бу нафақат бир кечалик, балки бир умрга тенг, йўқ, шоир қаҳрамони — ошиқ учун абадиётга дохил — то маҳшар тонгигача азобланиш билан тенг фожиадир!.. Акс ҳолда, жонсиз жисмга қайтадан ҳаёт бахш этишга қодир Масиҳдек пайғамбар тонгга муқояса этилмас эди. Қизиги шундаки, ўзининг ғойибона ташрифи билан «висол шамъи»ни ёққан (бундай мўъжизакор ҳаёт чароғи асли ўша тун бағрида эмас, ошиқ қалбида ёқилган деб билмоқ

керак!) маҳбубнинг хаёлий тимсоли кечага ўзгача, субҳга яна бошқача маъно, бадиий қиммат бағишлайди. Аксарият ҳолларда тун қоронғилиги ва бедорлиги ошиқ аҳволи руҳиясининг ғоят мушкуллиги рамзи сифатида талқин этилгани ҳолда, бу гал гўзаллик рамзининг тимсоли бўлиб келади ва, аксинча, ҳажр кечалари ортиқ даражада кучайган дард захмига малҳам қўйиши мумкин бўлган нажоткор «субҳ» кутилмаганда фожеъ интиҳо рамзига айланади. Бунда Масиҳ номи билан зийнатланган талмеҳ санъатига «кеча-субҳ» муқобил ташбеҳларининг оригинал талқини (тазод усули) янада ёрқинлик, рангинлик, руҳий теранлик бағишлайди – улар бири иккинчиси учун бадиий-образли заминга айланади.

Бошқа бир ғазалда хаёлий висол лаҳзаларидан ғоят жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

Шамъсиз тун бўлса, яъни соя дори бўлмаса,
Гар Навоий бўлса бир дам дилситони ёнида.

Классик таносуб ва тазод санъатларининг ажиб ҳайратбахш кўринишлари («тун» билан «соя», ошиқ Навоий билан унинг ёри – таносуб; ойсиз кеча билан ошиқнинг «дилситони», «бўлса» – «бўлма-са» – тазод) байтга қанчалик нуктадонлик, нафислик бағишлайди! Ҳолбуки, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ хаёлининг илоҳий қанотида ҳаволанади, ишқ қисматининг қийноқли домидан – ёрсиз, анис-махрамсиз ғурбатхонадан бир неча лаҳза бўлса-да, озодлик сари – руҳий ҳаловат масканига талпинди. Нақадар эзгу, латиф хаёл, бу фақат хаёл эканлиги ҳақидаги ҳақиқат қанчалик оғир таассурот қолдиради. Майли, биз ҳам бир неча дақиқа хаёлимизни улуғ шоирнинг муборақ тахайюли завқига, шеърий сўз сеҳри ихтиёрига берайлик: ошиқ Навоий

ёри билан «васл боғи» сари йўл олиб, уни мунаввар этишга азми қарор қилган кечада ой чиқмаган бўлса (не ажабки, халқимиз хаёлан Навоийнинг табаррук изи қолган йўлни «кўча» деб таърифлаган: «Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан». Кошки бу покдомон валийсифат зот чиндан ҳам «ёри билан» қай бир ошиқ ё маъшуқа мухлислари истиқомат қилган «кўчадан ўтгани» рост бўлса!).. Негаки, ошиқнинг зору интизорлик, чексиз соғинч туйғулари чулғаб олган кўнгли бундай ғойибдан келган бахт-висол дамлари мутлақо эркин, малолсиз, ҳадиксиз ва озорсиз ўтишини истади. Бу дил, руҳ истаги шунчалар нозик, шаффофдирки, ойдин кечада гўё мўъжизавий тарзда пайдо бўладиган турли соя-шарпалар, шуъла ва акс-шуълаларгина эмас, ҳатто, ўзларининг соялари ҳам бўлмаса! Бундай хуру дориламон хилқатда икки ошуфта, ҳамроз, маҳбуб кўнгил истаганларича розлашсинлар, кўнгил ихтиёрига мутлоқ эрк берсинлар... Бу шохбайтда яна икки нозик нуқта бор: биринчидан, ошиқ Навоий учун ўша орзудаги маҳбуби — «тахайюл мулки»нинг яккаю ягона маликаси билан висол мулоқоти лоақал «бир дам»гина бўлса қанийди! Аслида бундай лаҳзалик васл абадий ҳажр ғоясининг қимматига тенг эмасми? Иккинчидан, бу фидойи зот ўз «дилситони» — кўнгил уйини ёритувчи ёри ёнида бўлар экан, «тун шамъи» — қамар нурига эҳтиёж қоладими? Бу шеърий мантиқ зим-зиё («соя доғи бўлмаган») кеча маъносини моҳиятан инкор қилмайди, аксинча, унга сирли теранлик бағишлайди: ой чиқмаган кеча бағрида маҳбублар дилида ёқилган чироқ янада равшанроқ бўлса не ажаб!..

Қатор ғазалларда васл хаёли туш — рўёда аён бўлган ғаройиб бахт тимсолида ифодаланади. Байт:

Тушта васли бўлса гар худ барча сўнгги уйқудур,
Эй Хизр, ҳайвон суви ичмакка бедор айлама.

Ҳатто уйқу ичида – туш кўриш асносида шунчалар эъзозланган ёр васли, моҳиятда «муҳаббат – абадий» деган эътиқодни улуғлаш тимсолига айланади. Шоир кузатган бу ният ўзининг чуқур драматизми, ҳатто, трагизми («сўнгги уйқу...») билан муҳаббат ва васл ҳақидаги анъанавий тасаввурлар доирасига сиғмайдиган, эҳтимол, сўфизм фалсафасининг илоҳий ишқ идеали билан боғланадиган ўзгача руҳий дунё ҳақида баҳс очаётгандай таассурот қолдиради. Иккинчи мисранинг мазмуни бу фикрни тасдиқлаши мумкин: маҳбуба билан тушида юз кўришган ошиқ ҳеч ким безовта қилишини истамайди, ҳатто, Хизрнинг «ҳайвон суви» – абадий умр шарбатини ичиришидек – ҳар қандай гуноҳдан холи, фариштасифат зотлар орасида камдан-кам толе эгасига муносиб кўрган муруввати ҳам ёрнинг (ҳатто тушдаги!) дийдорисиз маъносини, қадрини йўқотади. Бундай ошиқона эътиқод ва эътимод фақат хаёлнинг гўзал жилваси эмас. Ҳаётда, майли камдан-кам учрасин, чин ошиқ-маъшуклар муҳаббат аҳд-паймони, васл шарти-лафзини адо этиш йўлида баъзан ўлим хатаридан кўркмайдилар, бу йўлда жон фидо қиладилар ҳам. Шу тариқа, талмеҳ санъати (афсонавий, тарихий шахслар номи билан боғланган шеърӣ усул) орқали зийнатланган, маҳбуба тимсолида муҳаббат эътиқодини инсон руҳининг абадиятини улуғловчи теран маъноли лирик образ шаклланади.

Бошқа бир ғазалда туш инкор усулида келиб, бедорлик қийноқлари туфайли ошиқни васл хаёли тарк этгани ҳазин оҳангда ифодаланади. Байт:

Ваҳки эмди тушка ҳам кирмас висолнинг, нечаким,
Кўздин андоғким, учар васлинг, ўчубтур уйку ҳам.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кўнглидаги безовталик – ҳажр изтироблари шу даражага етганки, бу ҳол кўнгилнинг кўзгуси – кўзни қоронғилаштирган, шунинг учун «кўз уйи»ни маҳбубанинг хаёлий тимсоли – ғойибона «васли» тарк этган. Навоий тузган бадий-мантикий силсила ўзгача ва нозиклиги билан ҳайратга солади: ёр сувратининг кўздан узоқлашиши, табиийки, «уйқуни ўчиради»: аксинча, кўзда фақат хаёлий акси – тимсоли жонланган маҳбуба шавқи, фароғатида беихтиёр равишда кўзлар юмилиши, натижада аввал кутмаган, хаёлга келтирмаган ажаб мулоқот – васлнинг ғаройиб сайру саргузаштлари бир-бир намоён бўлиши мумкин эди (тушда кўпинча ўнгдаги азобларнинг акси юз беради). Начораки, ошиқ кўзлари уйқуни билмагач, маҳбуба «эмди тушка ҳам кирмас»... Ошиқнинг аҳволи бунчалар мушкул бўлмаса: у маҳбубасини на ўнгида – кўз, назар миръотида, на уйку – туш манзаралари орқали кўра, сирлаша олмаса! Лекин ҳамон ошиқни шу кўйга солган маҳбубанинг, майли, азиз, қадрдон қиёфаси аниқ жилваланмаса ҳам, унинг ўй-хаёли, ҳасратлари кўнгилни тарк этмаса бас («...чиқмасун кўнглумдин озори анинг»). Шу тариқа, таносуб санъатининг ажойиб намунаси (туш, уйку ташбеҳлари) орқали «мумкини йўқ... васл»нинг жозиб-лирик образи яратилади.

Васл хаёлида ўтган ҳижрон кечасининг дарду ситамлари баъзан шу даражага бориб етадики, ошиқ бу азоблар даҳшатини фақат бедорлик саботи билангина кечириши мумкин. Байт:

Ушбу ҳижрон кечасин туш кўрсам эрди ногихон
Ўлғай эрдим ваҳмдин, албатта, заҳрам ёрилиб.

Байтдан фақат шуниси аниқки, Навоийнинг қахрамони — болокаш ошиқнинг «ушбу ҳижрон кечаси» бошқа кечаларга асло ўхшамайди. Ажабо! Табиий (ёки илоҳий) қудратнинг мўъжизасини кўрингки, инсон энг мушкул синовларга, жумладан, бахтсиз муҳаббат — васлсиз ҳажрнинг энг қаттиқ азобларига ҳам, фақат ўнгида — бедорлигида бардош берар экан! Борди-ю, бизга, ҳар қалай, тафсилоти қоронғи, ёлғиз ошиқнинг ўзига аён ўша машъум кеча асли қандай ўтган — айнан шу ҳолида тушга киргудай бўлса, унинг «ваҳми» — даҳшатидан фожиа юз бериши муқаррар эди. Навоий халқнинг аччиқ тажрибаси — қаттиқ кўрқиш туфайли ўти («заҳраси») ёрилиб ҳалок бўлиш ҳодисасини туш кўриш жараёнига кўчириш орқали (ирсол ул-масал шеърий усулида) ошиқона кечинмаларнинг ёрқин лирик-драматик образини яратади.

Фазаллардан бирида васл хаёли, иштиёқи халқнинг букилмас ирода рамзини ифодалаган ажойиб нақли асосида камёб лирик лавҳа-образ шаклланади. Байт:

Жаҳдим андоқдур, етишгайманму деб васлига бот,
Ким қабул этмон оғир деб, чикса эғнимдин қанот.

Соҳир санъаткорнинг хаёл парвози лирик қаҳрамон — ошиқ кечинмалари тугёни билан қанчалар уйғунлик, мутаносиблик касб этган! Васл йўли нечоғлиқ поёнсиз, унинг манзиллари нечоғлиқ машаққатли бўлмасин (эҳтимол, у ўзига маҳбуб деб илгидан тутиб бўлмас, висолига етиб, жамолига тўйиб бўлмас бир пари зотига кўнгил боғлагандир) ошиқ — инсоннинг «жаҳди», ирода қудрати, шижоат ва жасорати унинг ўзига, жисмига сифмаса не ажаб! Зеро, халқнинг ижодий даҳоси ҳам, буюк шоирларнинг хаёлот дунёси ҳам азалдан сарҳаду ҳудуд бил-

маган. Нафақат қанотли тулпорни, учар гиламларни, ҳатто «эгнига қанот» боғлаган одам – Икарни инкишоф этган ҳам инсон тахайюли эмасми? Улуғ шоир ҳаёли қанчалик юксакликка кўтарилмасин, ҳаётӣй заминдан ажратилмагани билан ҳайратбахшдир: ошиқ ўзича самовӣй, илоҳӣй маъно берган муҳаббат йўлида (гарчанд васлга етишдан кўра етолмаслик эҳтимоли ортиқ бўлса ҳам) шунчалар собит қадам, аҳди устувордирки, агар афсоналардаги ҳол – мўъжиза юз бериб, «эгнида қанот» пайдо бўлган тақдирда ҳам, уни «оғир деб қабул этмаса» сира ажабланманг! Ҳолбуки, мантиқан қанот (рамзий маънодаги турли енгиллик, яқинлик, қулайлик, нажот воситалари)нинг «оғир»лиги сезилмаслиги керак. Шоир буни яхши била туриб, ошиқ-инсон жаҳдининг шиддатига айрича қиммат бериш учун муболағанинг ифрок; усулини қўллайди – халқона нақл заминида ғаройиб лирик образ яратилади.

Навоӣй васл онларининг ҳаёлдаги сувратларини нозик санъат билан нақшлар экан, ўша ҳаёл азми билан дамо-дам илоҳиёна – «хавос ишқи» (хос, фидойи ошиқлар муҳаббати) аршидан аста дунёвий ҳаётнинг қувонч-ташвишлари масканига нигоҳ ташлайди. Ҳаётӣй мантиқ тақозоси билан (шубҳасиз, шарқона ҳаё пардасини кўтармасликка интилиб) «ишрат аро», «ёндашиб», «топишиб», «қучишиб», «чирмашиб», «йиғлашиб», «мунграшиб» каби чин севишганлар муҳитига хос сўз-ибораларга маълум ритмик-мусиқӣй, тасвирий сайқал, тартиб берилади. Байт:

Хуштурур: бир тийра шомӣ ҳажр икӣ ёр учрашиб,
Топишиб, бир-бирларини маҳкам қучушиб, йиғлашиб...

«Ҳажр шомӣ»даги бир «учрашув» манзараси нозик ва фавқулудда рамзу мажозлардан холи бўла

туриб, ҳар бир сўзнинг бевосита «автология» усулида (ўз маъносида), нарса ва ҳодисаларнинг «ўз тилида» қўлланиши қанчалик аниқ, ёрқин, жозиблирик манзарага айланади. Сўнгра, яна ўшандай табиий, ҳаётӣй, самимӣй тафсиллар – лавҳалар воситасида жўшқин лирик кечинма, руҳӣй ҳолат ҳақида ҳаққонӣй образ яратилади. Байт:

Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келганин
Юз туман ҳамдардлиғлар бирла ҳар дам сўзлашиб...

Агар «юз туман» (яъни миллион) иборасини муболағали сўз демасак (гарчи соғинган ошиқ-маъшуклар ҳижронда кечган кеча-кундузлар давомида «ҳар бирининг бошига келганини» бир неча соатда, борингки, бир кечада айтиб тамом қилолмасалар ҳам, «ҳамдардлиғ» сўзларининг ҳисобига етиб бўлармикин?), бу гал ҳам ғаройиб истиоралар, тимсол – образлар вазифасини оддий сўз – тафсиллар бажаради. Лекин бу предметли – воқеӣй тасвир орқали қанчалик ҳароратли, пурдard туйғулар, ҳаёллар табиӣй таровати, жозибаси билан шеър мисраларига кўчирилади. Навоӣй баъзан тасвирнинг ҳаётӣйлиги, ҳаққонӣйлиги ҳаққи висол мулоқоти дамларига ишрат унсурларидан кам-кам қўшишдан чўчимайди. Байт:

Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб,
Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб.

Зоҳиран бизга кутилмаган бир ҳолдай кўринадиган бундай манзара (масалан, «ётса гоҳи чирмашиб») га шеърӣй контекст тақозо этган, аввалги байтда ўз аксини топган: «Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келган» ранжу аламлардан «ғам дейишиш, мунграшиш»нинг табиӣй, тадрижий ҳосиласи сифа-

тида ёндашмоқ керак. Бундай зоҳиран ошкора (лекин ҳаё пардасидаги) тасвирнинг ҳаётий замини яна шундаки, буюк сўз санъаткори «гоҳи» сўзини такроран қўллаб, бир-бировини қаттиқ соғинган, фироқ ташналиги кирғоғидан тошган ошиқ-маъшуқаларнинг икки ҳолатини қайд этади: «ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб» (эҳтимол, бу бечора ошиқ-маъшуқалар «ўлтирган»ларида ҳам нафақат ёндошиб ё юзма-юз бўлиб, «ётган»ларида ҳам нафақат чирмашиб ё бўй-бўйлашиб – гоҳ бағридан бўшатиб, гоҳ яна кучиб – ҳар қалай, турфа ҳолатларда яқинлик, меҳрибонлик, эркаланиш, арзланиш-зорланишлар содир бўлгандир). Бироқ, не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бундай табиий, ҳаётий манзара улур валийсийрат шоирнинг хаёлхонасида кечирилади...

Навоий баъзан «ишрат туни», «малак таслими – шайтон фиреби» ҳақида, эҳтимол, ўз қисматига аччиқ киноя оҳангида ёзишга маълум рағбат, тамоийил кўрсатса ҳам («Гоҳи беҳудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда»), дунёвий мазмундаги («авом ишқи») васл дамлари хаёлидан ўзининг илоҳий муҳаббат («ишқи ҳақиқат») идеали – эзгу хаёли инъом этадиган руҳий лаззатни устун қўяди. Байт:

Киши висол туни ёри бирла ётқунча

Жамоли шамъиға қилсун назар тонг отқунча.

Гарчи ҳар бир мисра ўзича мустақил ҳолда маълум кайфиятни ифода этса-да (аввалгисида «киши»нинг севгани ё шаръий жуфти ҳалоли билан ишрати табиий бир ҳол сифатида, кейингисида, аксинча, фақат хаёлан кечирилиши мумкин бўлган руҳий фароғат), бундай кескин қиёслаш замирида

нафақат Навоийнинг хос ишқий эътиқоди зухур этади. Айни пайтда, бу байтдан, биринчи навбатда, чин муҳаббатли, вафоли ва шубҳасиз, руҳий-маънавий бой, ҳаёт зиддиятларини, умр савдосини чуқур идрок қиладиган доно одамларга иложи бўлса, шахвоний нафсни мумкин қадар чегаралаш билан муҳаббат умрини завождан сақлашга валиёна панднома айтилаётгандай бир таассурот қолади.

Баъзан фақат «жамоли шамъига назар қилиш» билан кўнгил тўлмаслиги мумкин. Шундай кезларда ҳаёл яна дунёвий мазмундаги васл боғи сари бошлайди. Байт:

Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.

Муҳаббат бодасидан «маст бўлмоқ» ошиқ кўнглида ажаб шавқу иштиёқлар уйғотса, бундан ғойиб куч-рағбат олиб, унинг қўли ёр «бўйни»га ташланса не ажаб! Лирик манзаранинг мусаввируна аниқ чизгилари эътиборни тортади: ошиқнинг иккала қўли маҳбуба «бўйни»да бўлиши мумкин эмас. Демак, улар, «эхтимол, гуллар панасида юзма-юз тургандан кўра, ёнма-ён, бир-бирларининг пинжига кириб ўтирганлари ҳақиқатга яқин; бундай ҳолатда ошиқнинг фақат бир қўли ёр «бўйнида бўлиши» уни юқоридан — елкасидан қучиш маъносининггина англатмайди, балки ошиқнинг нияти — маҳбуба «қулоғи»га айтадиган гапи учун тараддудланиш... Бундай «иковлон маст...васл боғинда» ёр қулоғига жон титрови, қалб шивири, руҳ сафоси билан айтиладиган сўзларнинг адоғи борми? Ажаб! Улар «васл боғида» танҳо бўлсалар-у, бирининг оғзи бирининг қулоғида, яъни аста, шивирлаб сўзлаш не ҳожат? Ошиқнинггина эмас, маъшуқанинг кўнгли

ҳам шундай сирли-сокин суҳбатни истаса-чи? Аввало, ошиқ сўзларини фақат уларнинг ўзлари, диллари уқсин, қолаверса, муҳаббат розлари сасидан боғдаги турфа чечаклар, гул-дарахтлар, уларнинг шоҳидаги булбуллар, бошқа паррандаю даррандалар бедор бўлмасин. Муҳими, бу жозиба лирик-интим манзара — лавҳада ошиқ ҳолати аниқ, маҳбубанинг аҳволи руҳияси эса сирли-пинҳоний бўлса-да, уларнинг руҳий дунёсида нималар кечаётганини бир қадар тасаввур қилиш мумкин. Хуллас, бу шоҳбайт таносуб санъатининг дилпазир — кўнгилга оро берувчи намунасидир.

❧ ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ЗАМОН АҲЛИ» ДАН НОЛАЛАР

Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек бало.

Навонийдек улуғ мартабали давлат, дин ва маданият арбоби, мураббий шоир аҳолининг турфа тоифалари эътиборида бағоят нуфузли, ардоқли зотки — «замон аҳли»дан қаттиқ озор чекиб, нола қилар экан, бу руҳий тугёнда нафақат даврнинг сиёсий, ижтимоий зиддиятлари билан изоҳланадиган, балки сабаби чуқур, эҳтимол, азалий бир қонуният бор (бу, масалан, Бобурдек фотиҳ ва соҳибқирон, улуғ шоир ва мутафаккирни ҳам қаттиқ ранжитган, изтиробли, армонли хаёлларга толдирган жумбоқ эмасми?). Шоҳбайт:

Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст,
Истарамким, кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин.

Байт мазмунидан англашиладики, лирик қаҳрамон сиймосида асосан Навоий шахсияти зухур этади: у ўзига нисбатан шунчалар адолатсиз, андишасиз муносабатнинг туб сабаблари давр тузум-тартиботи билан боғлиқ эканлигини, чунончи, «жоҳу мол аҳли»га меҳр-шафқат, саховат, мурувват ҳислари бегоналигини бошқалардан кўра яхшироқ англайди. Лекин «онча юзсизлик»нинг биринчи сабабкори ўша маҳдуд, худбин тоифа эканини яхши била туриб, бутун бир халқ — «улус»дан зорланишга, аламнинг зўридан ҳатто «бани одам юзини кўрма-сам» дея ортиқ умидсиз, аччиқ оҳангда, узил-кесил ҳукм чиқаришнинг боиси нимада экан? — деган савол туғилади. Бундай қийноқ-маломатли сўроқ замирида то ҳануз шоир аҳли куйиниб ёзаётган, неча аср давомида қон-қонга сингиб кетган ёлғон, риё, ҳасад, ғараз, тамаъ, худпарастлик, бедардлик, андишасизлик, нопоклик каби — инсонлик номи ва шаънига иснод келтирадиган, ҳатто истеъдоднинг заволига сабаб бўлувчи аянч ва тубан қилмишлар зухур этмайдими («Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида Навоий шахсан Тангри илоҳийдан: «Тавбаи комил ҳидоят айлагил» дея илтижо қилган, ҳар бир яхши кишини йўлдан оздириши мумкин бўлган «нафс шумлиги, шайтон фириби, жаҳл юзқаролиги» каби офатлар бундан мустасно)?.. Бундай нохуш сабабларни Навоийдек покдомон, ўта нозик сажияли, шахсий-оилавий рўшнолик чироғи ёнмаган, эл-улусдан, ҳаётдан, умрдан, ўз-ўзидан — барча-барчасидан фақат меҳру вафо, фақат шафқату мурувват умид қилган, сўраган («бани одам»ни бундай сифатларсиз тасаввур этолмаган, ҳатто: «Одаме — бўлса вафо андин йироқ, Ит — вафо бобида андин яхшироқ» каби кескин ҳукм юритган) беназир зотнинг шахсияти

билан таққослаб кўрсак,» эҳтимол, бояги мушкул саволнинг жавоби ҳам бир мунча осон бўлар...

Агар юқоридаги мисолда халқнинг рўй-рост самияти, ошкора тўғрисиўзлиги зухур этган муқобил иборалар («юзсизлик кўрмишам» — «кўрмасам юзин») тазод усулида, рамзий нисбатларсиз ҳаққоний лирик лавҳа яратса, бошқа бир ғазалда, аксинча, анъанавий тимсол ажралиб туради. Шохбайт:

Парим бўлса — учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин — юурсам то ҳаётим бор.

Не ажабки, Навоий қушлар дунёсига хос инстинктга инсон иродасини тамсил қилиш билан ўзи кузатган муддаонинг табиий, ҳаққоний, дардли ифодасига эришади: одатда одамлар билан «дўст» тутингандай, ҳовли ё чорбоққа уя қурган, сахар мардондан уйғониб хайрбод қўшиғини бошлайдиган сайроқи қушлар қандайдир фалокат хавфиданми ё шум болалар дастиданми бирдан ошёни тарк этиши, қаёққадир ғойиб бўлиши мумкин. Лекин ўша безиган қуш тимсоли ҳам шоирнинг қаҳрамони — озурда ҳол ориф (у Навоий шахсига жуда яқин туради) бошига тушган тўзимсиз мушкул вазиятни бутун моҳияти билан очиб беришга ожизлик қиладигандай, гўё «пар», «қанот», «учмоқ» ташбеҳлари шоир кузатган ният ифодаси учун фақат дастлабки замин — жадаллик рамзи вазифасини ўтайди. Чиндан ҳам ошёни бузилган қушнинг хатардан «учиб қочиши» осон. Инсон-чи? Айниқса, Навоий қаҳрамонига етган озору ситамнинг шиддати — ҳаттоки ғойибдан қанот пайдо бўлган тақдирда ҳам, унинг парвозини энг учқур қушлар билан қиёслаб бўлмайдиган фавқулодда суръатни, йўқ, бошқа бир ғойиб нажот йўлини тақозо қилса не ажаб! Де-

мак, мислсиз тезлик туфайли инсоннинг «қаноти куйиши» муқаррар, бундай ғаройиб мантик: «югурсам – то ҳаётим бор» сўзлари учун бадиий заминга айланади. Нақадар пурдард, ҳаққоний туйғулар ифодаси! Шу тариқа, ирсол ул-масал санъати билан оро берилган, халқона дардли, айнаи чоғда исёнкор оҳангдаги лирик-трагик образ яратилади.

Навоий шеъриятида «замон аҳли»дан ададсиз зорланиш, биринчи қарашда, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ё ориф кўнглининг нозиклиги, ҳар қандай ғубору шубҳадан фориғлиги далолатидай туюладиган (чунончи: «Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они – не бок?») байтларга нисбатан ижтимоий дард, унинг сабабияти аён кўрилиб турган сатрлар устунлик қилади. Шоҳбайт:

Олам аҳли ичра одам демак ўлмас – ониким,
Жоҳ ила бўлғай анга қонуни атвор ўзгача.

Мартаба, лавозим, мансаб («жоҳ») нардбонининг турли поғоналарини шахсан босиб ўтган, турфа қиёфадаги «жоҳу мол» бандаларини хўб синаб кўрган, вужуди ва руҳи билан валийсийрат бўлган улўғ шоир, мутафаккир инсоннинг бундан зарарли ва хатарлироқ душмани йўқ, деган хулосага келса не ажаб? Чиндан ҳам бу – ўша мансаб сўзи билан то унинг заволигача бирга яшайдиган ижтимоий офатлардан эмасми?.. Шу маънода шоирнинг тафаккур ва муҳокама қудратига, дохиёна башорат ҳиссиға таҳсин айтмай бўладими: «жоҳ» туфайли инсоннинг оламга ва одамга муносабат тарзи, хулқи, одати, сажияси, ҳаёт фалсафаси – бутун қиёфаси, моҳияти ўзгарар – бошқача «атвор қонуни» билан яшай бошлар экан. Билъакс, кўнглиға «халқами», «эл коми» – меҳр, вафо, шафқат, инсоф,

диёнат, саховат, мурувват туйғуларини жо этган ҳар бир соғлом одам молу мансаб дардидан узоқ бўлади. Бас, кимки «жоҳ»га ружу қилибди, бунӣ ўзи учун хулқ-атвор қонунига айлантирибди – ундай маҳдуд, худписанд шахсни «одам демак»лик на ақл ва мантиққа, на ахлоқу одобга тўғри келади. Қанчалик шафқатсиз, айни пайтда нечоғли одил ҳукм! Навоий бир умр шундай эътимод билан яшагани учун ҳам, ўзининг нисбатан чекланмаган имконият ва имтиёзларига қарамасдан, том маънодаги инсоний меҳрга, вафога зор бўлиб, доимо руҳий, маънавий эҳтиёжлар илинжида изтироблар чекди; алам, армон, ўкинч ҳислари туғёнига дафъи чора топмай, жоҳу молу нафс офати, шайтон ва жаҳл кулфатидан фиғони фалакка чиқиб, ҳаттоки шундай замон ва аҳли замонга қай даражада бўлмасин, дахлдорлик, қисматдошлик учун ўзини жавобгар, гуноҳкор, осию мужрим деб билди, тавбаю тазаррулар қилди... Шу тариқа, назири йўқ улуг шоир, ориф, мураббий – бевосита давр тақозоси, ҳаёт тажрибаси – ҳақиқат сабоғи сифатида бадий умумлаштирган, «жоҳ – атвор қонуни»га айлангуси деган валиёна хулоса заминида ўз қиммати ва аҳамиятини ҳамиша сақлаб қолувчи теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Навоийнинг замон аҳли вафосизлигига муносабати юқоридаги сингари бирдай аёвсиз, кескин бўлиши ҳаёт ва бадийят мантиғига зид бўлур эди. Шунинг учун шоирнинг мушоҳада, мулоҳаза, ҳукм, хулосалари ҳам ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятларига, одамларнинг турли тоифасига, мавқеига қараб рангин оҳанглар, қирралар касб этиши ажабланарли эмас. Шоҳбайт:

Эй кўнгул, давр аҳлидин минг йилчилик йўл гўша тут
Ё алардин етса юз минг ғусса, афғон айлама.

Бир-биридан мушкул қисмат йўлидан биттасини танлаш. «Минг йилчилик йўл»нинг сўнгги манзилдан «гўша тутиш»... Анъанавий муболағанинг игроқ усулида юритилган, реалистик тафаккур меъёрига сифмайдиган бундай ғаройиб мушоҳада, фазовий хаёлнинг бадиий-мантикий замини қаерда? Биринчи замин ориф тимсолидаги улуг шоирнинг озурда кўнгли... Навоийдек буюк дардкаш, одамларга дардош сиймонинг ҳассос кўнгли бундай хаёлий масофа ва манзилдан нажот тиласа не ажаб! Иккинчи асос – давр аҳлидан «етган ғусса» – жафою ситамнинг, айниқса, Навоий шахсияти, «бахти уйқучи» қисмати учун фавкулудда таъсири, шафқатсиз моҳияти, фожеъ оқибати... Дарҳақиқат, улуг гуманистнинг башарий орзу-умидлари, эзгу мақсадлари зиддига – олий мукофот ўрнига энг қаттол жазо тарзида қилинган хиёнат вафосизликлар, қаллоблик ва риёкорликлар, турфа хил адоват ва «юзсизлик»лар олдида... сўфиёна ғойиб бир «гўша тутиш» – узлат хаёли нима деган гал! Иккинчи мисранинг ҳасрат тўла мазмунида тасаввуфона ҳол – сабр либосидаги руҳият, илтижо зухур этганки, бунинг шарҳи ҳам биринчи мисра таҳлилидан кам бўлмаслигига шубҳа йўқ.

Яна бир ғазалда тўзимсиз ғам-алам таскини учун май тимсол ўрнида келади, лекин бу ҳаёт ва нажот, кўнгил ва руҳ эҳтиёжи рамзига айланади. Байт:

Навоий, май бирла кўнглумга ўт солким, замон аҳли
Совуғлук онча қилмишларки, кўнглумни совутмишлар.

Бу гал «замон аҳли»дан зорланиш – ижтимоий дарднинг маъно юки иккинчи мисрага тушади; таъод санъати заминига қурилган («ўт» тимсоли билан

муқобил) «совуқлик», «совутмишлар» ташбеҳлари, айниқса, мазкур байт мансуб бўлган ғазал контекстида олиб таҳлил қилганда, кўпқиррали маъно касб этади: бу — «замон аҳли», аниқроғи, унинг табиатан «меҳру вафо»дан узоқ тоифаси («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо. Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ») — ноинсоф, нокасларнинг турмуш тарзига, тириклик воситасига, балким, юқорида зикр этилганидек, «атвор қонуни»га айланган турфа ёмонликлар («онча совуғлуқ»)нинг мужассам ифодаси. Бу мажозий умумлашмада «совуғлуқ» унсурининг қанчаси бевосита шоир шахсига дахлдор, қанчаси билвосита, «барчанинг дарди» сифатида унинг жисму жонини қақшатган — бунинг нисбатини ҳеч ким айтолмаса ҳам — ҳар ҳолда, бизга таниш муқаррам сиймо, изларини кўзга тўтиё қилса арзийдиган табаррук умр, илоҳий қалам — ижодий даҳо орқали лоақал умумий тарзда тасаввур қилиш мумкинки, Навоий, «кўнглини совутмиш» дард-ҳасратлар музини эритиб юборишга қодир оташ табиатдан, жамиятдан топилмаган (эҳтимол, бу фақат Тангри илоҳий тасарруфидаги муқаддас ўтдир). Шундай қилиб, биринчи мисра («май бирла кўнглимга ўт сол...») гўё анъанага муносиб эҳтиром рамзига айланади, моҳиятда бу — ҳамиша меҳр ўтига муҳтож инсонга дардли бир навозиш — марҳамат, илтифот изҳорига айланади.

Навоийда май, қадах, соқий, майхона образлари асосан ҳаёт нашидаси, ёшлик баҳори, муҳаббат шавқи — лаззати (баъзан тасаввуф фалсафаси яратган илоҳий фароғат) каби мастона, шайдолик кечинмалари, хаёллари рамзидир, деган талқин, биринчи қарашда гўё реал ҳаётдан узоқ, ғайриихтиёрий бир тамойилдек туюлиши мумкин. Ҳолбуки, май, айниқса, рубобий (лирик) шеъриятда тўла маънода-

ги бадийй рамз эканини илмий асослаш қийин эмас (афсуски, бу борада айтилган самимий, бамаъни фикрлар умумий характерда бўлиб, далиллаш унсури етишмайди). Бунинг учун май тимсолининг шартли-кўчма маънода қўлланиш анъанасини бошқа рамзий нисбатлар билан қиёслаб кўрса бўлади. Чунончи, маҳбубанинг ҳусни, нозу истигною ғамзалари тасвирида асли реал ҳаётдан олинган зулм, бедодлик, хунхор, ғоратгар, шоҳ, божу хирож, қон, қотил, жаллод, ханжар, қилич, ўқ ва ҳоказолар; ошиқнинг ранж-аламлари, ҳасратлари изҳорида эса мазлум, кул, гадо, асир, бечора, телба, ит, зиндон, кулба, вайрона каби шикастаҳол тушунчалар шеърий ташбиҳ, тимсол сифатида қайта ишланиб, ҳар гал бетакрор лирик лавҳаларга «кўчар» экан (ғайриилмий синфий-социологик таҳлил тарафдорлари нуқтаи назарига зид ҳолда), санаб ўтилган ҳар бир тафсил, муқояса фақат сўзнинг бадийй-образли сеҳр-жозибаси учун хизмат қилиши кўзда тутилади. Шунингдек, исломга, тасаввуфга, умуман илоҳиётга тамсил қилинган ташбеҳлар ҳам гўё атеистлар тушунганидек, номарғуб — динни фош қилувчи маънода эмас, аксинча, муҳаббат дунёсини сифатлаш ва улуғлашда энг мўътабар, муқаддас ва энг таъсирчан восита-нисбат вазифасини ўташга даъват қилинган. Май тимсолига анъанавий муносабат усулини ҳам боданинг табиий хусусияти — инсон ҳиссиётига, аҳвол-руҳиясига, ҳатто, ҳаёлот кучига кўрсатиши мумкин бўлган фавқулодда таъсир жараёнини шартли-рамзий маънода шеъриятга «кўчириш» натижаси. — гўё мўъжизакор-илҳомбахш, сирли-ғаройиб бир қудрат воситаси тарзида англамоқ ва талқин этмоқ керак. Токи реал боданинг мастона-рағбатбахш аломатлари, тирик майхўр — бодапарастнинг эркин-хур, ҳеч нарсадан кўркмас, ҳайикмас,

исёнкор ҳолати, риндона фалсафаси, ўзи ишонган «дини» — эътиқоди мусаввирона ўтқир нигоҳ, мутрибона нозик укув, орифона тафаккур ва шоирона эҳтирос — қалб идроки билан аниқ сувратланмас экан, бадиий мантиқ, шеърӣ ҳақиқат билан лирик образ бутунлигига, рангинлиги ва бетакрорлигига эришиш қийин бўлур эди. Бас, Навоӣдек хилқати пок, комил ва солим мусулмон — пири аъзамнинг табаррук салафлар анъанасига қуллуқ қилиб: «бода келган уйга қайғу келмади» дейишини гўё ҳаётдаги ғам-ғуссалардан қочиб, чин, комил инсонлик ҳаққи, нажот қидиришнинг ягона воситаси, энг мақбул ва матлуб усул сифатида талқин қилса бўлади (бу инсон табиатидаги риндона эрк, ҳурфикрлилик, шодмон, руҳафзо кайфият ифодаси учун ҳам табиӣ ва жозибали мезондир). Шоҳбайт:

Эй Навоӣ, қайғу тоғин май била дафъ айлаким,
Яхшироқ тоғ остида қолмоқки, қайғу остида.

Биринчи қарашда ташбеҳли воситалари, нисбатлаш усуллари оддий бўлиб кўринган бу байт, айниқса, Навоӣдек беназир шоир, улуғ инсон шахсиятига алоқадор ҳазин-мунгли оҳанги билан беихтиёр ўйга толдиради (улуғ шоирлар шахсияти уларнинг лирик қаҳрамони дунёсида белгиловчи, салмоқли ўрин тутишини унутмаслик керак). Навоӣ нечун бу қадим дунёнинг ғам-андуҳларини бунчалар ўзига олиб, оғир кечирар экан («Йўқ ажаб, гар барчанинг дардича бўлса менда дард»?) Ўзининг улуғ мақому мартабасига қарамай, ғуссаларга, шунчалар мислсиз миқёс, ўлчовсиз салмоқ (чунончи, «қайғу тоғи» каби) беришининг турли сабабларини бошқа бир байт шарҳида ҳам айтиб ўтиб эдик. Лекин «бечоранинг дарди»га дарддош шоир қатор-қатор шеърларида, хусусан, терма байт-

ларида худудсиз озору ситамларни ҳар гал ўзгача кўлам ва шиддат, ўзгача нисбат, ташбеҳ, тафсилларда ифодалайди, аниқроғи, уларга янгидан ранг, ўт, жон, руҳ бағишлайди, бадиий сайқал беради. «Қайғу тоғи»... Қанчалик салмоқдор ва мунгли рамзий образ! «Яхшироқ тоғ остида қолмоқ»-чи? Албатта, бу реалистик наср мантиғига зид ҳол. Лекин шеърятга хос фавқулодда бадиий мантиқ тақозосига кўра ва муболаға санъатининг ифрок усули талаби билан ёндашганда, бу – «қайғу остида қолгандан яхшироқ»... Шу тариқа, «қайғу тоғи»нинг бутун даҳшати, фожиаси аён бўлади... Уни даф этадиган куч бормикин? Наинки боданинг «ақл бошини айлантитар» жодули-мастона кайфияти, унинг муваққат-алдамчи фурсати инсонга нажоткор бўлолса!... Майнинг шеър санъатига кўчган, яъни ғамгуссани маълум муддат давомида унутишдек таскинли – рамзий маъноси мазкур байтда оригинал қиёсий-лирик лавҳада очиб берилган.

Замон ва аҳли замон тўғрисидаги терма байтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир, шоир қиёфасида бедодлик, инсофсизлик, қаллоблик, вафосизлик каби бутун касорати ва касофати шахснинг ўзига ҳам, эл-улусга ҳам тенг урадиган ижтимоий офатларни ҳеч кимни, ҳеч нарсани юзхотир қилмасдан, аёвсиз ифшо этади. Шоирнинг фавқулодда кескин, муросасиз сатрлари ортиқ чидаб бўлмас алам, озор овози, кечириб бўлмас адолатсизликка, маънавий разолатга қарши иймон ҳукми, инсоф-диёнат ҳайқириғи сифатида туғилганлиги аён сезилиб туради. Шохбайт:

Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек балo!

Ёлгоннинг турфа кўринишлари ва усуллари-
дан парҳез қилмайдиган турли тоифадаги одамлар,
биринчи галда, «жоҳу мол аҳли» Навоийни асло
хушламаганлари сабабини, зимдан қанчалик ғараз,
кин, адоват, ҳасад сақлаганлари (ошкор олишувга
ботинолмаганлар), қанчалик иғво, бўҳтон, маломат
таркатганлари боисини шу биргина байтдан сезиб
олиш мумкин — Навоийнинг ҳақгўйлиги уларни
дахшатга солганига шубҳа йўқ. Исфаҳон қиличининг
дамидай кескир, оловнинг тилидай шафқатсиз,
қаҳратон совуғидай қақшатувчи, момақалдироқ ва
чақмоқдек шиддаткор бу сўзлар теурийзодалар
обод қилган Хуросон, унинг юраги — Ҳирот аҳлига
ҳам даҳлдор эканлиги анча-мунча маърифатли
ақлни шошириб қўймайдими? Ахир Навоий фақат
«жоҳу мол аҳли» ҳақида гапираётгани йўқ-ку.
Аччиқ ҳақиқат сўзи «замон аҳли» ҳақида! Ёки бу
анъанавий шеърий муболаға усулими? Бунисига яна
ишонгимиз келмайди. Иложсиз ўйга толамиз. Хаёл
асрлар довонидан ошиб бизнинг ҳақиқатга ташна
замонни ўрлаб келади. Эҳтимол, Навоий бизнинг
не-не эзгу умидлар, ҳурриятнинг қутлуғ режалари,
идеаллари хомхаёлга, рўёга айланган, тарихда мис-
ли кўрилмаган бегуноҳ қурбонлар эвазига, барча
маданий обидаларнинг заволи ҳисобига тикланган,
алданган, ҳақоратланган давронимизни олисдан ба-
шорат қилгандир. Ҳа, шоир сўзлари фақат маълум
тоифа «нокасу ножинс авлоди», қаллоблар, мунофиқ
ҳиёнаткорлар ҳақидагина айтилган бўлса, шуурни,
тафаккурни, хотиротни бунчалар қийноққа солмас
эди... Замон аҳли устида «дили поку тили пок,
ўзи поку сўзи пок» шоир шунчалар шафқатсиз
ҳукм чиқариши том маънодаги ижодий ва инсоний
жасоратдир. Ҳақиқий жасорат фақат қудратли ва
устувор заминда туғилиши мумкин. Илло, ҳар бир

журъаткор сўз ва аъмолнинг ортидан масъулият ҳаками таъқиб этади. О, Навоий куйиниб қаламга олган чинлик – ҳақиқатнинг шафқатсиз қисмати! Наҳотки одамлар сендан ёв балосидан кўрққандай кўрқсалар-у, ёлғон билан аҳилу иноқ бўлиб, ошно тутиниб яшасалар, у билан ҳимоялансалар, ҳатто, унга сажда қилсалар... Хуллас, улуғ ҳақпараст ва адолатпаноҳ шоирнинг муросасиз ҳақиқат сўзлари унинг ўзи кундуз кунлари кўриб билган, тунлари бедор хаёллар изтиробиди кечирганлари, турли синовлардан ўтказганлари – аччиқ таассуротларнинг умумлашма – рамзий ифодаси сифатида Навоий шеъриятининг гуманистик моҳияти ҳақидаги тасаввуримизни бойитади.

«Эл коми» билан нафас олган улуғ шоирнинг ҳаётдан, «замон аҳли»дан олган аччиқ ҳақиқат сабоқлари унинг тафаккурига, дунёқарашига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади. Шохбайт:

Мурувват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлуқ гул йўқ чу олам гулситонинда.

Бутун ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ижодий даҳоси инсонни золимлар зулми, фосихлар маломати, бетавфиқ-диёнатсизларнинг хўрлик ва ҳақоратидан, молпараст, шахватпарастларнинг талонидан, турли тоифадаги баднафс, нопок ва нокасларнинг офатларидан кўриқлаш ва ҳимоялашга сарф этилган фидойи зот «эл» шаънига қарата юз-хотирсиз сўзлар айтса (беихтиёр аввал шарҳлаб ўтилган байт хаёлдан кечади: «Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст, Истарамким кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин»)... Янада нажотсиз фожеъ ҳол иккинчи мисрада ифодаланган фавқулудда фалсафий ҳукм: «Бу рангу бўйлуқ гул» ҳали олам боғида кўкарган

эмас. Наҳотки!.. Ахир мурувватли, инсоф-тавфиқли одамлар, гарчи камдан-кам бўлса-да ҳаётда учраб туради-ку. Тарих (шу жумладан, дин ва тасаввуф тарихи) ҳам бундай табарруқ шахслар яшаб ўтганидан гувоҳлик беради. Навоийнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» асарида камоли эҳтиром билан тилга олган, шунингдек, махсус шеърӣй ва насрий ёднома асарларда номини улуғлаган Лутфӣй, Жомӣй, Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Шайхим Сухайлӣй, Мир Дарвеш, Мирзабек, Нури Саид, Қамбар Али каби фазлу камолда якто замондошлар, айниқса, улуғ салафлар орасидан ортиқ эътиқод қўйгани — бир неча комилу солим зот (чунончи, Ҳиротдаги даҳмасию унинг қаршисидаги масжиди жомени таъмирлашга Навоӣй шахсан бош бўлган Хожа Абдулло Ансорӣй) инсонӣй мурувват ва инсофнинг мужассам тимсоллари эмасмиди? Навоийнинг ўзи-чи? Беҳзод, Хондамир, Маҳмуд Музаҳҳиб каби истеъдодли, садоқатли шогирдлари-чи? Демак, «Бу рангу бўйлук гул йўқ чу олам гулситонинда» сатрини бамисоли маҳбубнинг «ҳуснию нози», ошиқнинг «ишқи-ю ниёзи», «фано» билан «бақо», «мажоз» билан «ҳақиқат» нисбати ёки Навоӣй қаҳрамонининг майга марғуб муносабати каби мутлоқ шартли-рамзӣй бир усул намунаси, шеърият санъатига хос муболағали мажозӣй бир лавҳа сифатида изоҳлашдан бошқа имкон, чора йўқдай туюлади... Дарҳақиқат, шундай, яъни бу наср мантиқи эмас, шеър мантиқи. Шеърда имконга сигмас ҳодиса ва ҳолатдан гўзал имконият яратса бўлади. Айниқса, Навоӣй тахайюли яратган фавкулудда теран, нафис, сирли-сехрли образлар шундан далолат беради. Лекин, барибир, улуғ жафокаш, ҳақгўй шоирнинг мазкур байти кишини ўйга толдиради. «Наинки...» сабабини билолмай, моҳиятига етол-

май қийналамиз, иккиланамиз. Эҳтимол, бу Навоий шахсияти билан, унинг ҳаётга, одамларга ортиқ даражада катта, юқори талаблар қўйиши, улардан ўзи хаёл қилганича жуда кўп нарсани кутгани, истагани — руҳий, маънавий эҳтиёжларининг реал воқелик имкониятларига сифмас илоҳий кўлам, илоҳий маъно касб этганидандир. Шу боисдан ҳам улусдан етган озорни кўнглига шунчалар қаттиқ олгандир... Шохбайт:

Давр зулм айлару давр аҳлию давр офати ҳам,
Неча золимга асир ўлғуси мазлум кўнгул.

Ҳаётда оддий заҳматкаш, мўмин-қобил, ҳалол-пок одамга муносабатда турли даражадаги мансабдор шахслар, турли тоифадаги тамагир, диёнатсиз кимсалар ноҳақлик, адолатсизлик, юзсизлик қилиши мумкин. Чунки у — ҳимоясиз, сабрли, кечиримли, андишали. Ҳалигилар, аксинча, номард, раҳмсиз, андишасиз. Шу тариқа, бир бечоранинг қисмати бир неча «золим» ўртасида талонда, саргардон, маҳкум аҳволда қолади. «Неча золим» образига ҳаётдан яна бошқа тамсиллар келтириш мумкин. Энг кучли, салмоқли, ҳаққоний нисбат-образларни Навоий келтирган: «давр зулми» (адолатсиз сиёсат), «давр аҳли» зулми (одамларнинг виждонсизлик, қаллоблик йўлига кириши), «давр офати» (адолатсиз сиёсат ва одамларнинг маънавий разолати оқибатида содир бўлган жиноятлар, тангликлар, мушкулликлар, шўру ғавғолар). Хуллас, шоир қаҳрамони — ориф кўнгли анча-мунча золимларга эмас, энг даҳшатли, шафқатсиз, бирор нажот умид қилиб бўлмайдиган қаттол, кўзи кўр, қулоғи кар, тили лол машъум зулмкорларга «асир бўлган». Унинг фожеъ ҳолига фақат Тангридан раҳм-шафқат

кутиш мумкин. Шундай қилиб, Навоий уч ташбеҳ уйғунлигидан («давр», «давр аҳли», «давр офати») таносуб, икки параллел ташбеҳлар муқобиллигидан («зулм», «золим» «мазлум», «асир») тазод санъатлари воситасида ғоят ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратади.

❧ УНИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ШЕЪРИЙ НИСБАТИ

Эрур чун олам узра жоҳ — фоний, яхши от боқий.
Бас, эл комин раво айла — ўзингни комрон кўргач.

Навоий шоҳбайтларидаги ўзаро муқобиллик, тафовут, мунозара қутбларини ҳар доим ҳам одатий-диалектик меъёрларга тушириб, сиғдириб бўлмайди. Азалий ё ногаҳоний характердаги турли ҳаётий тўқнашувлар, марғуб ва номарғуб мазмундаги фалсафий, ғоявий-маънавий, ахлоқий, ижодий (эстетик), қарашлар, тамойиллар зиддияти, шунингдек, зиддият аломатлари, тафовут қирралари яширинган, сирли тус олган, мураккаб руҳий-психологик ҳолатлар, жараёнлар, мунозара-мубоҳасали фикрлар, ҳаёллар, иккиланиш-иштибоҳ руҳидаги ҳукмлар, баҳолар — булар гўё ўзаро рақобатга киришгандай... Ҳатто, бир киши — Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ, ориф, қаландар, ринд ё шоирнинг фақат ўзигагина хос, шахсий нуқтаи назарида, эътиқодида, ҳулқ-атвори — сажиясида, руҳияти ва кайфиятида бир-бирига зид аломатлар кўзга ташланади. Бугина эмас, ўзаро тафовутли, рақобатли хусусиятлар шундай нозик, жозиб-ғаройиб маъно касб этадики, уларнинг қай бири марғубу қай бири номарғуб эканлигини дастлаб ажратиб олиш муш-

кулотга айланади; ҳатто, шундай ажаб ҳайратбахш кайфият турилиши мумкин: матлуб ва марғуб эканлиги шубҳа тугдирмаса ҳам, нечундир кўнгил уни хушламаслиги, рад қилиши ва аксинча, нохуш ва хатарли оқибати аёну равшан бўлган қисмат билан кутилмаганда дўст тутиниши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий оламни табиий ва ногаҳоний, муваққат ва доимий (мажозий ва ҳақиқий), ҳаётбахш ва фожеъ зиддиятларнинг чуқур сабабий бирлигидан иборат деб билган, лекин уни иккиланиш, иштибоҳ туйғулари, сабабияти, моҳияти номаълум ҳаёллар бир умр таъқиб этган. Унинг валиёна ҳаёлидаги комил ва ожиз, фариштасифат ва осий инсон бу мураккаб ва зиддиятли, зоҳиран осойишта, руҳан суронли оламнинг марказида туради, гўёки Тангри илоҳий турли зиддиятларни инсоннинг сабру саботига, заковат ва иродасига синов мезони сифатида яратган... Навоий бундан қочиш ношукурлик деган эътимодга амал қилиб, бу борада ўзи мислсиз намуна – жасорат кўрсатиб яшади. Шоҳбайт:

Яхши-ямондин барий эрмас жаҳон,
Лекин ямон – зоҳиру яхши – ниҳон.

Улуғ мутафаккир шоир «жаҳон», унинг зиддиятлари ҳақида бунчалар аниқ ва мухтасар, орифона осойишталигу пинҳоний дард самари бўлган мисраларни яратгунча ҳаётнинг қанча синовларини бошидан кечирмаган, айниқса, дўст деб билган, яхшилигини аямаган, меҳр-вафо кўрсатган одамлардан не ранж-озорлар топмаган, не жабру жафолар кўрмаган («Басе, иссиқ-совуқ кўрдум жаҳонда, Басе, аччиқ-чучук тотдим замонда»!) Демак, мазкур байт бевосита дардли-эҳтиросли кечинмалар инъикоси бўлган бошқа байтлардан фарқланиб турса ҳам

(ҳар бир ғазал, шу жумладан, байтнинг туғилиши ўз қонуниятига эга), оқилона унсурлардан шакланган фалсафий моҳияти билан эмоционал-кечинма образлар қаторида кадрланиши мумкин. Зеро, дунё яхши-ёмондан холи эмас, деган аччиқ ҳақиқатни оддий одамлар – авом халқ айтиши бошқа, эл-улусга раҳнамолик қилган, адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, улуғ мураббий шоирнинг айтгани бошқа. Шу маънода Навоийнинг тутилмаган, бетакрор лирик образлардан фарқ қилувчи, гўё оддий ҳикматомиз таъбирлари (мантиқий тафаккур намуналари) ўйчан кайфият туғдириши мумкин. Иккинчи мисра ҳам ақл-заковат унсурлари билан йўғрилган бўлса-да, унинг руҳида, моҳиятида буюк жафокаш қалб изтироблари яширинганини фаҳмлаб олиш қийин эмас; «Лекин ямон – зоҳиру яхши – ниҳон». Бас, яширин дард-алам сабабини билиш учун қийноқли саволлар туғилиши табиий: нега ёмонлик кўзга ташланишдан чўчимайди, қилмишидан пушаймон бўлмайди, ошкора таҳдид, тазйиқ, зўравонлик, юзсизлик қилади?

Билъакс, яхшилик ўзининг барча хайр-саховатли, меҳр-шафқатли, босавоб ва беминнат ишлари, беназир сифатлари, хосиятларига қарамай, хоксору шикасталик билан назардан яширинади? Балким, бунда бошқа бир сабаб бордир? «Ямон – зоҳир» эканлиги одамларни ҳушёрликка даъват этиш рамзидир. «Яхши – ниҳон» нақлида яхшиликни чуқурроқ идрок этиш ва эъзозлаш маъноси бордир. Хуллас, Навоий тазод шеърӣ усули орқали халқ фалсафӣ тафаккурининг азалий меъёрларидан «яхши-ямон» муқобилини янгича талқин қилади, шу заминда ўзгача оқилона-рубобӣ лавҳа яратади.

Навоӣ шоҳбайтларида «яхши-ямон» муқобил тимсоли воситасида чизилган лирик лавҳалар, манзаралар, фалсафӣ-лирик образлар оз эмас. Улар

нафақат сўз-ташбеҳ, сўз-образнинг илк бор халқнинг ўзи кашф қилган маъно қирраларига шеърӣй жило, бадиӣй сайқал беради, айни чоғда ва энг муҳими, шоир қаҳрамони ошиқ ё ориф дунёсига хос зиддиятлар ҳақиқатини таҳқиқ қилади, кенг маънода, Навоийнинг инсоний ва ижодий тақдири билан боғлиқ фавқулодда нозик, теран драматизм ва трагизмни инкишоф этади. Байт:

Ўтқа солдинг сабру ақлу жону кўнглум – барчасин,
Йўқу борим куйдуриб, яхши-ямоним ўртадинг.

Ҳажрнинг адоқсиз дарду ҳасратларини изҳор этишнинг фақат Навоий қаламига хос ифода силсиласидаги «яхши-ямоним» тимсолида ошкор зиддиятлар кутби сезилмайди, балки ундан фалсафӣй-лирик умумлашма – ошиқ шоир ва фидойи инсоннинг бадиӣй бутун, комил ва солим образи яратилди. Бу – муҳаббатнинг илоҳӣй ўтида куйиб ўртанган ошиқ Навоийнинг «йўқу бори, яхши-ямони»; бу – фақат унинг қисматига битилган, бошқа бировнинг тақдири билан қиёслаб бўлмайдиган эзгу тушунчалар («сабру ақлу жону кўнгул – барчаси»); бу – Навоийнинг ҳам реал, ҳаётӣй (дунёвий-мажозӣй, демак, муваққат-фонӣй), ҳам илоҳӣй (ҳақиқӣй, боқӣй) олами, яъни моддӣй – жисмонӣй ва маънавий – руҳӣй дунёнинг битта улуг жафокаш, покдомон, фидойи инсон сиймосида мужассамланган шеърӣй тимсоли. Мана, ўзининг ички-сирли зиддиятидан қатъи назар, бутун, муштарак маъно касб этган «яхши-ямоним» тимсоли – образининг янги характери, фалсафӣй моҳияти... Бу пурдард лирик лавҳани энди тазод эмас, балки таносуб санъатининг оригинал намунаси деса бўлади.

Баъзан «яхши-ямон» ташбеҳи шеърӣ лутф, гўзал киноя орқали маҳбуба тимсолида муҳаббат оламини васф этиш воситасига айланади. Байт:

Даҳр аро яхши-ямон ичра бaсe қилдим назар,
Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки — йўқ мендин ямон.

Улуғ ишқ куйчиси, ўз қаҳрамони — ошиқ кўнглида тугён қилган соғинч ҳисларини, васл армонларини қандай изҳор қилиш йўлини тополмай, муболағанинг фаройиб бир усули — ифрот санъатидан фойдаланади: жаҳоннинг («даҳр аро») барча яхшию ёмон одамларини бирма-бир назардан кечиришдек ақл ва мантиқ имкониятларига сиғдириб бўлмас фаройиб жумбоқни муҳаббат ҳаққи, фақат ошиқона ёки қаландарона самовий тахайюл воситасида ечиш чораси топилади, бу мўъжиз нисбат иккинчи мисра мазмунида очилади: «Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки — йўқ мендин ямон». Анъанавий зиддият андозасига солиб бўлмайдиган бу гўзал «рақобат» — нисбатда маҳбуба васфида муҳаббат дунёсига, инсон гўзаллигига юксак қиммат беришдан ортиқ мақсад бўлмаса керак. Шу маънода «йўқ мендин ямон» сўзлари ҳам гўё ошиқнинг ўз-ўзини ҳаддан зиёд хоксору гуноҳкор қилиб кўрсатиши орқали ошиқлик қисмати дунёнинг барча маломату ҳақоратларига дош беришига қодир мислсиз руҳий қудрат эканини муболағали-рамзий ифодалаш намунасидир. Шу тариқа, Навоий «яхши-ямон» муқобил нисбатининг ўзгача бадиий талқини орқали, тазод санъати воситасида янги лирик-мунозарали образ яратади.

Яна бир шеърда «мен — ёмон, сен — яхши» каби чуқур киноявий-рамзий нисбат усулида муҳим бир муаммо — улуспарварлик ғояси тараннум этилади. Байт:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бўл.

Бир қарашда анъанавий панднома усулининг яхши намунаси каби туюладиган мазкур байтда адолат неъматларидан баҳрасиз, меҳр-шафқатга муҳтож одамлар («навосиз улус») га нисбатан олижаноб ва олийҳиммат бўлишга даъват ўзига хос мусикий жозиба, сўз оҳанрабоси – фасоҳати билан ифодаландики, у руҳий ҳолат, кечинма образлари маҳсули бўлган байтлардай шавқ билан ўқилади, уқилади. Зеро, буюк гуманист шоир ўзининг олий мақсади – умр комронлиги деб билган инсонга меҳр-шафқат ва улус ғами ғоясини «навосиз – навобахш», «ямон – яхши» муқобил нисбатларининг яна бир шеърий талқини, ўзгача қирраси орқали очиб беришга муваффақ бўлган, аниқроғи, Навоий ўзининг шоир, ориф, эҳтимол, бирор арбоб тимсолидаги суҳбатдоши (рафиқи ёки рақиби) олди-га жиддий талаб қўяди: агар навосиз улус билан муносабатда Навоий ўз номига, шаънига муносиб даражага кўтарилмаган (бунда «навосиз» ва «Навоий» сўзларининг ўзаро маъно нисбатига ишора йўқ эмас), муносиб яхшилик қилмаган бўлса, сен ўз яхшиликларинг билан шундай намуна кўрсатгинки, у (Навоий) ўз «ямон»лиги нимада эканини, том маънодаги яхшилик – «улусга навобахш бўлиш»нинг афзалликларини англаб олсин... Шу тариқа, «ямон» кутилмаган тарзда «яхши»нинг баҳо мезонига айланади, кейингисининг янги маъно қирралари кашф этилади, бундан ўзгача характердаги лирик образ шаклланади.

Навоий «яхши-ямон» муқобил тимсол-образини бунчалар рангин шеърий қирраларда очиш сабабини қуйидаги шохбайт орқали англаб олиш мумкин:

Навоий, фақр ойинида инсоф илгари тутсанг,
Ўзунгни бил ямон, лекин бу сўзни яхши бил боре.

Вожаб! Бу фоний дунёда фақат бечораҳол, фақир, шикастадил кишилар «ўзни ямон билмоқ»дек маломатдан кўркмайдилар, сабаби, бундай хоксор гуноҳкорлик ҳисси унинг иймон-этиқодини таҳқирламайди, аксинча, руҳини поклайди, демак, ўша ғарибу бенаволаргина «бу сўзни яхши» деб билмоққа ҳақлидирлар. Валийсифат шоирнинг ориф, каландар тимсолидаги қаҳрамони (моҳиятда у Навоий шахсига яқин туради) жамиятда тутган ўрни, мавқеидан қатъи назар, «фақр ойинида инсоф»ни иккала дунё – тириклик ва абадият учун бирдан-бир тўғри йўл – ҳидоят шарти деб билади. Шу тарзда «яхши-ямон» тушунчаси замиридаги кескин ижтимоий тафовут чегараси йўқолади, улар, юқорида шарҳлаб ўтилган «йўқу борим, яхши-ямоним» каби инсонлик, шоирлик, мураббийлик, мутафаккир ва адолатпарвар арбоблик қисматининг умумлашма рамзига айланади.

Қатор шоҳбайтларда оламнинг зиддиятлари нисбати бошқа муқобил ташбеҳлар билан алмашади. Байт:

Ҳақки биров хилқатини қилди пок,
Севмаса нопок эл они – не бок?

«Хилқати пок биров» билан «нопок эл» орасидаги зиддият зоҳиран «яхши ва ёмон» тафовутини эслатиб турса ҳам, моҳиятда аввалгиси мутлақо барқарор характерга эга (чунончи, шоирнинг қаҳрамони «мен ямон» дейишидан манзур ва марғуб маънони ҳам англаш мумкин, лекин у ҳеч қачон «мен нопок» демайди ёки бу ижобий маъно-

да қўлланмайди). Демак, Навоий наздида «поклик» дахлсиз, маъсуму мукаррам бир хилқат бўлса, «нопоклик», аксинча, дунёда йўқ «андин ямон, андин ямон». Бас, қийноқли саволлар туғилади: нега энди зиддиятлар қутбининг ўша дахлсиз шаффоф томони фақат «биров» ташбеҳи билан, иккинчиси «эл» сўзи билан боғланган? Наҳотки, пок одамлар ғоят даражада камлиги ва нопоклар ҳаддан зиёд кўп эканлиги ҳақиқат бўлса? Пок зотларнинг бошига тушган кулфатлар, фожиалар сабаби ўша «кўпчилик» иродаси билан боғлиқ эмасмикин? Мантиқан иккинчи мисра мазмуни ва шарҳига эҳтиёж туғилади: «Севмаса нопок эл они — не бок?» Ҳатто, биргина пок одам бутун бир «нопок эл» тинчлигини бузиши, саросимага солиши мумкин. Илло, унинг мавжудлиги — «Ҳақ» (Худо) ва ҳақиқат рамзи ёлғоннинг, риёнинг офати. Демак, Навоий бошқа бир байтда қайд этган «нафс, шайтон, жаҳл» домига тушган, ундан ўлгунча қутула олмайдиган «нопок эл» балким поклик қисматиға чексиз ҳасад ва ғараз сақлаганидан уни «севмас», эҳтимол, «севмас»лиги сабабини ўзи ҳам билмас, билишни истамас... Шундай қилиб, «пок-нопок» муқобил нисбати воситасида Навоий бир умр муқаддас деб билган, иймон-эътиқод даражасида улуғлаган эзгу ҳаёлини ҳайратомиз мухтасар ва бутун лавҳа-образ қатига жойлайди.

Қатор ғазалларда «вайрон» — «обод» муқобиллик нисбати орқали нафис, жозиб лавҳа-образ шаклланади. Байт:

Гарчи сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени,
Доимо, ё Рабки, ҳуснунг мулкидек обод бўл.

Навоий ҳаёл ичида ҳаёл тимсоли, лавҳа ичида бошқа миниатюр манзара, кўнгил ойнасида ўзгача

рамзий образ яратиш бобида тенги йўқ санъаткорлардан. Шундай сирли тасвир жараёни биринчи мисрада акс этган: «...сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени». «Вайрон» образи бир вақтнинг ўзида ҳам «сабр уйи»га, ҳам «мен»га нисбат берилиши бадиий сўз, шеърый образ имкониятларидан ижодий фойдаланишнинг ажойиб намунасидир. «Мени вайрон айладинг» деган ҳазин-мунгли лавҳада шоирнинг қаҳрамони — ошиқнинг ўзлиги, кўнгли, жони, руҳияти — бутун ҳаёти, қисмати сўзнинг мўъжизакор қудрати туфайли тажассум этган; «сабр» — инсон қалбига эмас, ақл оламига дохил ташбеҳ, демак, «мен» билан борлиқ ҳиссий-руҳий дунёнинг вайронлиги анча муқаддам қулаган «сабр уйи»нинг қисматига қиёс этилади. Лекин қизиги шундаки, сабру сабот ва ўзлигу руҳият иморатининг вайрон бўлганидан ошиқ ҳасрат — надоматлар чекиш ўрнига илоҳий қудратдан маҳбубанинг «хусни» ҳаққига улуғ тилаклар тилайди: «Доимо, ё Рабки, хуснунг мулкидек обод бўл». Бундай жафодийда фидойилик, шикастаҳол ёлбориш — мужриймона муножот фақат ва фақат ошиқлик қисматига хосдир, бу уни заррача таҳқир этмайди, аксинча, боз улуғлайди.

Баъзан «мен», «вайрон» нисбатлари қайтарилгандай бўлади, аслида, бутунлай ўзгача-жозиб лирик манзара чизилади. Байт:

Урма ҳиммат лофини, олдингда бу тоқий сипеҳр,
Фақр кўйинда агар ўз ганжи вайронингча бор.

Бу ғоят мунгли-ҳазин лирик лавҳада бошқа қатор байтларга хос туйғу ва ҳаёлнинг самовий кенгликлари, руҳият теранликлари сезилмайди. Аксинча, муваққат, дунёвий ҳаёт — умр йўлининг бир манзили «фақр кўйи» — кўчаси бўлса, шоирнинг

қаҳрамони — бечораҳол, васл қувончидан умидсиз, ғариб ошиқ ёки шоир-қаландар шу ғақру фано маҳалласида истиқомат қилади, йўқ, унинг моддий-жуғрофий маънодаги уйи эмас, балки руҳият ғўшаси — ўзлик вайронаси («ўз ганжи вайрони») тасвир объектига айланади. Фақирлик кўчасидаги инсон ўзлигининг рамзий уйи «ганжи вайрон» деб таърифланиши (қадимий ривоятга кўра вайроналар остида ганж сақланиб қолгани учун ҳам аждаҳонинг ватани — вайрона эмиш) ҳазин-фожеъ мазмуни билан ҳаққонийдир: тасаввуф фалсафасида ишқи илоҳий йўлида фидойи шоир-қаландар, жоҳу мол, нафсу фароғат юкидан фориг бўлган девонавор ориф-доннишманднинг кўнгил уйи вайронага ўхшаши, айна чоғда, бу вайрона ўз бағрида маънавий ганж — валийлар маърифати хазинасини сақлаши ҳақида турли — реалистик ва романтик-мажозий ҳикоялар мавжуд. Навоий қаламининг сеҳри шундаки, фақирлик кўчаси, ғариблик уйи ҳақида ёза туриб, муқояса учун фалак гумбазидан фойдаланади: «олдингда бу тоқий сипеҳр... ганжи вайронингча бор». Бундай нисбатлаш усули шоир кузатган мақсадни жозибадор, фазовий образ-манзара орқали ифодалаш учун таъминот беради.

Табиий, турли ғазалда шеърий зиддият қутби ўзгаради — янги ташбеҳлар билан алмашади. Шохбайт:

Бизнинг афсонамиздин нукта сўрманг, эй хирад аҳли,
Нединким бу жунун фасли туганмас можаро айлаб.

Муҳаббат «афсонаси» (бошқа байтларда қўлланган «ҳикоят», «достон» ташбеҳларининг ифода миқёси кичиклик қилган бўлса не ажаб!) «жунун фасли»га муқояса этилиши бадий мантиқ нуктаи назаридан қанчалик асосли, жозибали, ҳаққоний...

Афсонанинг сюжети интиҳо топиши мумкин, лекин унинг хаёллар, образлар дунёсини чегаралаб бўладими? Шунингдек, табиат фасли ҳам макон, ма-софа, ранглар, оҳанглар эътибори билан қанчалик поёнсиз бўлиб кўринмасин, унинг ҳудуди вақт билан чегараланиши мумкин. «Жунун фасли»-чи? У йилнинг турли фасллари, умуман вақт ўлчови-ни, табиат ва ижтимоий ҳаётдаги бошқа меъёр-ларни тан олмайди; фақат руҳий-ҳиссий дунёнинг чексизликлари, теранликлари унинг эрк-ихтиёрига, тугёнларига бир қадар мувофиқ келиши мумкин. Биринчи мисрадаги: «нукта сўрманг, эй хирад аҳли» сўзларидан кузатилган теран ва мўътабар маънилар («нукта», «хирад»)нинг ожиз қолиши ёки иккинчи мисрадаги: «туганмас можаро айлаб» нақлдан англашилган туйғулар шиддати муҳаббат отлиғ буюк, сирли-сехрли қисматнинг маъно-моҳияти ҳақидаги маълум тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади, чуқурлаштиради.

Ниҳоят, яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг фано — бақо («фоний», «боқий») тимсолларини бадиий идрок этиш натижаси сифатида Навоий шеърятининг асосларидан бири — «эл коми» ғоясини бутун, ёрқин ва мухтасар ифода-ланган пурмаъно образ-лавҳа яратилади. Шохбайт:

Эрур чун олам узра жоҳ — фоний, яхши от — боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.

Ёруғ дунёнинг ўзи каби «жоҳ» (кичик мансабдан то подшоликкача) инсон учун фоний эканлиги ақл-ҳушини йўқотмаган ҳар бир киши учун сирли жумбоқ ё ажабланарли ҳол эмас. Аммо сабабият ва моҳиятидан «ақл боши айланур» бу кўҳна «олам узра», айниқса, меҳру вафо умид қилиб бўл-

майдиган замондан, замон аҳлидан етган устма-уст озору ситамлар шароитида «яхши от» қолдиришдек фавқуллодда жасоратни фақат Тангрининг Ўзидан, Унинг лутфу карамидан кутиш мумкин... Шу маънода «яхши от» нисбий тушунча эмасмикин? Яхшилик ва эзгулик, ҳақиқат ва адолат йўлида сарфланган меҳнатлари эвазига ортиқ жабру жафолар кўрган Навоий («Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») «яхши от бокий»лигига қомил ишонч — эътимод билан яшаганининг сири нимада экан? Буюк жафокаш шоирнинг кўпчилик шеърларидан бундай мушкул саволларга жавоб топиш осон эмас. Аксинча, яхшилик, вафо сўзларига бамисоли «ишқ ояти», «кўнгил ҳадиси» каби рамзий — илоҳий маъно берган Навоий уларнинг ҳаётдаги мисоли — бирор жилосини, нишонасини тополмаганидан надомат чекади: «Оҳким, аҳбобдин ҳар кимга айлаб минг вафо, топмадим яхши ўзумга мен ямон мингдин бирин» — бу байтдаги «яхши-ямон» муқобил тимсоллари замирида қанча пинҳоний дард, алам, армон, киноя, ҳасрат оҳанглари бор! Ёки: «Замона аҳлиға гар юз куёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма» — бу байтдаги «юз куёшча» билан «бир зарра» нисбати нафақат анъанавий иғроқ усули, балки бу қаршилантириш санъати (тазод) моҳиятида Навоий ҳаёл қилган «меҳр-вафо»нинг фақат арзу само меъёрлари билан ўлчанадиган (дунёвий мезонларга сиймас) илоҳий маъносию «замон аҳли» назарида заррачалик қадри йўқ, деган алам-ўкинч зуҳур этган. Лекин жамият ва давлат ҳаётида, фан (илоҳий ва дунёвий илмлар) ва маданият, жумладан, бадий ижод соҳаларида тутган улуғ мартаба ва нуфузидан қатъий назар, расулونا фақирлигу ҳақирлик хислатини зиёд билган Навоий давр зиддиятларидан

юкори турди; замонлар, авлодлар синовидан ўтган: «Ҳақиқат эгилса ҳам синмайди», «Яхшидан от қолур, ёмондан дод», «Яхшилиқ ўлмайди», «Яхши дўст ёмон кунда билинади» каби ҳикматлар ҳаққи-ҳурмати «халқ ғами», «эл коми»ни ўйлади, «улусга навобахш»лик қилди; энг мушкул дамларда яна халқ тафаккури сабоқларидан, ислом ва тасаввуф таълимотидан руҳий мадад олди («Халқдин ҳар ярамас келса, хуш улким, Ҳақга Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот»). Шундай қилиб, иккинчи мисра шарҳи учун бадий-мантикий замин ҳозирланди дейиш мумкин: «Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач». Бу фоний дунёдан яхши от қолдириб ўтишнинг бирдан-бир ишончли, яъни вақт синовларига дош бера оладиган омили бўлмиш «эл коми» ибораси – икки «сўз лавҳи» (Навоий таъбири)га битилган миниатюр шеърӣ образ ғазал контекстида ўз шакл-шамойилига (зоҳирига) нисбатан кенг, чуқур маъноларни англатишига шак-шубҳа йўқ. Ўз элининг коми – мурод-мақсуди, орзу-истаклари, умид-армонлари... Бундай кадрдон, муборақ туйғуни идрок этишнинг ўзи хайрли қадам. Бу лавҳа-образ, унга «раво айла» бирикмаси қўшилса, кенг маънода она халқнинг моддий, маънавий, руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш йўлида камарбасталик, дарддошлиқ, фидойилиқ туйғуларини ҳайратомиз тарзда умумлаштириб ифодалайди. Ниҳоят, «комрон» ташбеҳи байт мазмунига аниқ ҳаётӣлик, ҳаққонӣлик бағишлайди (Навоий – ўз олдига аниқ бир мақсад қўймаган, бу йўлда чинакам «ғайрат ва ҳиммат» кўрсатмаган, «нотамом ва хом» одам эли дардига дарддош бўлишига, одамлар мушкулени осон, ҳожатини равон қилишига ишонмайди).

ТУРМУШ ТАФСИЛЛАРИ

Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ.

Табиатдан, самовотдан сайлаб олиб яратилган, сайқалланган шеърый тимсол ва рамузот, истиора ва мажозлардан фарқли равишда, ижтимоий ҳаёт, маиший турмушнинг турли соҳаларига оид ажойиб фактлар, беихтиёр ўзига тортувчи тафсилотлар шеър яратиш жараёнида, образли тафаккур қонунларига биноан махсус сўз-образларга, воқеий-лирик лавҳаларга, жонли, ҳаққоний тимсолларга айланиши мумкин. Давр воқелиги – давр аҳлининг ҳаёти, тижорати, касб-кори, иш жараёни, ўзаро муносабатлари, турфа муаммолари, қувончлари, дардлари; кечмиш воқелик – турли одатлар, анъаналар, турли обидалар, тарихий сабоқлар, тажрибалар, саргузаштлар, фан ва маданиятнинг тарих, фалсафа, этнография, тиббиёт, фалакиёт, ижтимоиёт, ҳуқуқ, мантиқ, кимё, шунингдек, хаттотлик, наққошлик, мусаввирлик, меъморлик, мусиқа, бозингарлик (қизиқчилик), китобат каби соҳалари... Ана шундай махсус тафсилотлар, маълумотлар, ахборотлар – воқелик нисбатлари анъанавий ташбеҳлар – рамзлар, мажоз ва истиоралар билан гўё «рақобат» қилади – ўзгача ҳаётий воситаларга айланади. Навоий ана шундай турмуш тафсилларидан гоҳ бевоқифа фойдаланади, гоҳ уларга рамзий-мажозий маъно, киёфа беради. Шохбайт:

Тажалли истасанг ул юздин, ўртабон жисминг
Кули била кўнгул ойинасин жило қила кўр.

Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг дардию ёди билан яшар экан («Дардимга ҳаёлини табиб эт... Ёдини ҳаётим эт, илоҳий»), ҳаёлдаги ўша моҳруй («ул юз») фақат кўнгилда жилоланиши – «тажалли» этиши мумкин. Бас, ошиқнинг «кўнгил ойинаси» оламни аниқ ва тиниқ кўрсатмори учун унинг фавкулудда жасорати – ўз «жисмини ўрташи» лозим бўлади. Илло, кўнгил кўзгуси (у оддий кўзгулардан эмас) фақат шайдо «жисмули била» равшанлик касб этса не ажаб? Шу тариқа, реал имконият доирасидан ташқари бир ҳолдан, фақат шеърятнинг ғаройиб мантиқи яратиши мумкин бўлган жозибали лирик лавҳа-образ шаклланади. Энг муҳими, соҳир сўз санъаткори ҳунар аҳли кўзгуга жило беришда фойдаланадиган кимёвий усулга шеърӣ сайқал бериш билан мусулмон Шарқида кенг тарқалган (жумладан, Навоӣ эътимод билдирган нақшбандия оқими ўзлаштирган) тажаллиёт – илоҳӣ қудратнинг табиат ва инсонда инъикос этиши фалсафасига ўзининг марғуб муносабатини намоён қилади.

Навоӣ ғазалларидан бирида табиӣ офат ва вайрона фонида ғоятда ҳаққонӣ, нафис манзара чизади. Байт:

Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устинга вайрона ногаҳ.

Баъзан ҳаётда шундай бўладики, ортиқ даражада ишдан зўриқиш ё вазмин юк, аниқроғи, эски девор ё вайрона тагига сув кетиши хатарли оқибатга олиб келиши, фалокат аксарият кишининг ўз айби билан содир бўлиши, яъни «вайрона (ўзининг) устига йиқилиши» мумкин. Навоӣ мана шундай таҳликали – ноҳуш ҳодиса хавфини муҳаббат сав-

доси — ҳижрон ёшлари селоби билан қиёслайди, қиёслаганда ҳам жуда чиройли, ҳаётӣй мажоз яра-тади — руҳӣй манзара чизади: бетўхтов йиғлаган кўз гўё ўзи тўккан беҳисоб ёшлар туфайли мадори куриган ва нажот истаб вайронага кириб қолган жа-фокаш ошиқ рамзига айланади («инсонийлашади»). Шуниси янада ажаброқки, ўша вайрона... ошиқнинг озурда, шикаста жисми бўлиб чиқади. Шеърятнинг рамзий-истиоравий образлар силсиласида, эҳтимол, учратилмаган ҳол! Шу тариқа, вайрона-жисмнинг ўз «устига йиқилиши»(!) каби «ақл боши айланур» ифода усули орқали сўз фасоҳати имкониятлари чексизлигидан далолат берувчи бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Яна бир разалда «ашк» (кўз ёши) ёмғир-жалага, ошиқнинг кўнгли йўл бўйидаги «вайрона»га тамсил этилади. Лекин бу муқоясадан қандай жозиб лавҳа яратилади! Байт:

Кўзда ашкимдин қочиб кирди ҳаёли кўнглима,
Кўп ёғиндин йўлда эл вайрона қилғондек паноҳ.

Айниқса, от-уловсиз, юпун йўловчиларнинг қаттиқ ёғиндан қочиб, вайронадан... нажот қидириши (сод-да ва аччиқ ҳақиқати билан таниш кечмиш аср-ларнинг йўлларига хос мунгли манзара!..) ошиқона ҳаёл тимсоли — маҳбуба сувратига муқояса эти-лиши чиндан ҳам нафис эмасми: «Кўзда ашким-дин қочиб, кирди ҳаёли кўнглима». Ошиқ Навоӣй тасаввуридаги лоларуҳнинг кўздан кўнгилга ўтган ҳаёли... Йиғлаётган аламдӣйда кўзнинг ёмғирли йўл манзарасига хоксору шикаста кўнгилнинг кўп ёғиндан тўкилай-тўкилай деб турган вайронага там-сил этилиши шеърӣй лутф сўз назокатию ҳазин маъноси билан қанчалик ҳаққонӣй, табиӣй лирик-

драматик лавҳалар... Хаёл тимсолининг зоҳирдан ботинга (кўздан кўнгилга) ўтиши-чи!.. Шундай қилиб, Навоийнинг бизга бошқа шоҳбайтлардан таниш қаҳрамонлари – ошиқ ва унинг маҳбуби бу гал бутун ўзгача ҳолат, ўзгача қиёфада (мувозана санъати – параллелизм усулида) намоён бўладилар.

Яна бир ғазалда «йўл» ташбеҳи шаҳар маҳаллаларининг туташ кўчаларидан бири фонига айланади. Байт:

Ҳар бепоен йўли қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга.

Муҳаббат йўлидек узун, «бепоен йўл» бўлмаса керак. Унинг пурзиё, шукуҳли ва уқубату изтиробли ҳар бир манзилини босиб ўтиш («қатъ айламак») да ҳолсизлик, мажолсизликдан («заъфдин») охири «деворга қўл таяб» бўлса-да, илгарилаб боришдан ўзга чора йўқ. Ҳаётдаги, ҳар қалай, таниш манзара: кўча-кўйдами, эҳтимол, хонадондами юриб турган кишининг баногоҳ мадори қуриб, кўзи тиниб, боши айланиб, деворга ё бошқа бирон нарсага суянган ҳолида то ўзига келгунча туриб қолиши, сўнгра йиқилмаслик учун деворни (ё бошқа бирон нарса-ни) ушлаб маълум масофани ўтиши мумкин. Навоий мана шундай қисқа муддатли турмуш ҳодисасини мадорсиз, хастаҳол ошиқнинг ёр кўйи бўйлаб юриб боришида гўё давомли ва ягона таянч воситаси сифатида таърифлайди: «Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга». Бундай шеърий лутф – муболаға усулига байт мазмуни – ошиқнинг «заъф» ҳолати ҳам, санъат, бадийят мантики ҳам етарли асос беради.

Ғазаллардан бирида ишқ қисматининг бепоен йўли «сахро» – «водий» ташбеҳлари яратган ғаройиб манзара орқали чизилади. Байт:

Эй, Навоий, ишқ сахросида гар кўйдунг қадам,
То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?

Реал турмушда йўлини йўқотган (сўзнинг туб ва кўчма маъноларида), сарсон-саргардон бўлган гумроҳларгина эмас, оқиллар, зукколар озми? Лекин бораётган йўлидан адашиб кетишнинг асрлар давомида синалган, анъанага айланган, асосли манба-нисбати «сахро» ва «водий»дир (классик шеърятимизда, жумладан, мазкур шоҳбайтда «водий» ташбеҳи ҳозир биз тушунгандан анча кенг, аникроғи, «сахро» билан деярли синоним маънода талқин қилинади). Албатта, инсон ҳақиқий сахро ва водийнинг «поёни йўқ» йўллари танобини тортишга ҳам муваффақ бўлар. Лекин «ишқ сахроси»нинг поёнини ким била олади? Балким абадият йўли деганлари ўзи шудирки, то дард аҳли бу сирли-сехрли ва уқубатли йўлга «қадам кўйибди», унда адашиб қолмаслик учун нима қилади, қандай илож топади – буни фақат ўзи билади, тўғрироғи, чин ошиқ бундай ваҳмдан, иштибоҳдан узоқ. Шунга қарамай, буюк санъаткор ўзининг қахрамони – ошиқ Навоий олдига қийноқли савол кўяди: «То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?» Хуллас, табиат ва ижтимоий ҳаёт ходисалари заминида муҳаббатнинг «поёни йўқ» руҳий-маънавий оламини улугловчи лирик образ-манзара яратилади.

Не ажабки, табиатдаги мўъжаз-митти жонзотлардан бири воситасида шундай нозик кузатиш, ингичка ҳаёл самари бўлган шеърин лавҳа чизиш мумкин экан. Байт:

Навоий, ёр лаълида учуктурки, йўкса ёпишти
Чибиннинг парридин бир пора кўнғон чорда бол узра.

Маиший турмушда камдан-кам одам (ҳатто жузъий нарсаларга ҳам кизиқиб, ҳайратланиб қарайдиган болалар бундан мустасно) эътибор берадиган бир минитюр манзара... маҳбуба лабидаги «учук» тасвири учун бирдан-бир аниқ, тиниқ нисбат — муқояса сифатида танланиши қанчалик нозик шеърий мушоҳада далолати! Бу нафис тамсил усулининг жозиба сири фақат зоҳирӣ ўхшашликда, чунончи, лабдаги анча қайта бошлаган учук (янги чиққани қирмизи рангда бўлади) чивин қанотининг бир қати — парчасига қиёс қилинишидагина эмас, айни чорда «чибин қўнғон бол» маҳбуба лабининг лаззатбахш аломатига айни матлуб ва манзур ташбеҳдир. Қолаверса, мазкур байтдаги ифода жозибаси шоир истифода этган «чибиннинг парридин бир пора» бирикмаси билан таъмин этиладикки, бу турмушдан танлаб олинган тафсилнинг маъномантиқига мувофиқ ва муносиб шакл — тасвирий восита кашф қилиш санъатидир. Шу тариқа, Навоӣ бу гал ҳам мувозана (параллелизм) усули орқали шеъриятга хос образли тафаккур қудрати, махсус нуктадон мушоҳада тарзи нималарга қодир эканини аён кўрсатади.

Яна бир ғазалда Ҳинд мулкидан (эҳтимол, бошқа иссиқ мамлакатлардан) келган афсунгарлар санъати шеърий нисбат сифатида олинади. Байт:

Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонға қилғон афсундек.

«Сочинг савдоси» — ёруғ дунёдаги энг гўзал ва энг фожеъ қисмат бўлмиш муҳаббатнинг мазкур байт мазмуни ва шеърий мантиқ тақозо қилган рамзий ифодаси, яъни анъанавӣ тамсил учун сайлаб олинган ҳодиса — илон афсунига мувофиқ ижо-

дий қайта ишланган ташбеҳлаш усулидир. Чунончи, бошқа байтларда маҳбуба лаби ёки жони тасвирида Масих, Хизр; кўнгил тасвирида баҳр, гавҳар, ғунча; кўз ёки рухсор тасвирида анжум, ой, қуёш шеърий рамзларга айлангани (бадий мантиқ шуни тақозо қилади) сингари бу гал соч таърифида илон ва унинг ҳаракат-ҳолатига мувофиқ «паришон сўзлар», ошиқнинг аҳвол-руҳиясига афсунгарнинг сажияси шеърий нисбат сифатида келиши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий табиат ҳаёти ва ижтимоий турмушнинг барча соҳалари, қатламлари, уларнинг ташқи-зоҳирӣ ва руҳӣ-ботинӣ аломатларини кўнгил кўзи билан кузатгани, қалб қулоғи билан тинглаганидан шаҳодат берувчи шохбайтлар шеърий образ яратишнинг юксак намунасидир. Бошқа бир ғазалда Шарқ воқелиги ва тарихининг ўзига хос рамзи бўлган карвонлар ҳаётидан кичик бир лавҳа-тафсил воситасида ошиқ ҳасратлари ифодаланади: Байт:

Ақлу сабру ҳуш йитиб, кўнглумда қолди доғлар
Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро.

Ажабо! Ошиқ «кўнглида қолган доғлар» ишқ йўлидаги беомон тўқнашув – олишувларнинг фожеъ асорати бўлса-я? Кўнгил майдони – жанггоҳида бир-бирлари билан муҳолиф жабҳаларида турган қандай кучлар экан? Навоий бу мислсиз маънавий-руҳӣ курашнинг фақат бир жабҳасини – «йитган (йўқ бўлган) ақлу сабру ҳуш»нинг фожеъ оқибатини тилга олади. Демак, мантиқан нариги муқобил жабҳада Ишқ, Қалб, Руҳ инсонликнинг ақл-зако, сабр-сабот, эс-ҳуш каби иймон-этикод, нангу ном асоси бўлган муқаддас ақидалари билан узоқ давом этган аёвсиз муҳораба қилганлар, ўзлари катта жароҳату талофат

кўрсалар-да, мухолифлари устидан ғолиб келганлар, жанг майдонида уларнинг ҳам муборак қони тўкилган, асорати қолган... Эҳтимол, бу мантиқ унчалик аниқ эмасдир ёки муболағаси бордир. Лекин шуниси ҳақиқатки, муҳаббат чекиниш ё таслим бўлиш нималигини билмайди, у жисман маҳв этилса, руҳан яшайверади... Ишқ қисматининг ортиқ азоб-уқубатли, лекин ўлмас ғояси иккинчи мисра мазмунига хос ҳаётий тафсил орқали ўзининг ёрқин ифодасини топади: «Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро». Шундай қилиб, Навоий кўнгилдаги «доғлар» ва карвон қўниб ўтган манзилдаги «ўтлар ери» ташбеҳлари, шунингдек, зиддиятнинг фақат бир қутби ошкор (ақлу сабру ҳуш), иккинчи қутби яширин (ишқ, қалб, руҳ) рамзлари орқали таносуб ва тазод санъатлари билан музайян этилган лирик лавҳа-образ яратади.

Ҳазаллардан бирида «ўт» – «дуд» ҳодисалари бадий тафсил сифатида келиб, ошиқнинг озурда қиёфасини чизиш воситасига айланади. Байт:

Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушти – дуд бўлмоқдин эмас чора.

Шеър санъатининг хайратбахш аломати шундаки, лирик кечинмани табиат ё жамият ҳаётидаги бирор ҳодисага қиёс этиш усули қанчалик юксакдид, нозик сўз туйғуси билан, бадийят нуктаи назаридан қанчалик иқтидор, маҳорат билан ижро қилинади – мана шу санъат жиҳати – том маънода образли тафаккур, бетакрор-индивидуал мушоҳада тарзи асосий меъёр, ҳақиқат ва бадийлик мезонига айланмоғи керак. Шу жиҳатдан юқоридаги шохбайтдаги образлилик унсурлари сўз назокати ва фасоҳати заминида яратилгани билан эътиборни

тортади: ошиқ жисмининг ишқ туфайли кечирилган азоблар оқибатида гўё қил ҳолига келиши, ўтга тушган қилнинг бошқа бирор нарсага ўхшамайдиган тўлғониб-буралиб ёниш манзараси... «Ишқ асирига айланган тан» изтироблари ҳароратидан чекилган оҳлар бамисоли тутундай кўтарилиши, «ўт ичра тушган қил дуд бўлиб» таралиши — табиат ҳодисаси билан инсон-ошиқ кечинмаларининг ўзаро уйғун ва мутаносиблиги анъанавий таносуб санъатига бадий-мантиқий асос бўлиб хизмат қилади.

Баъзан ҳаётдаги, биринчи қарашда, таҳқиромиз ҳодисалардан, масалан, «девона» ва унинг ачинарли, аянч қиёфаси ошиқ аҳволига тамсил қилиб олинади. Байт:

Хушсиз жонким ёшурмиш жисми ғампарвардни,
Мутлақ ул девонадектурким ёпибтур гард ани.

Зоҳиран ошиқнинг ҳажр азоблари шиддатидан ҳушини йўқотиши (жонсиздай кўриниши) унинг жисми қанчалик ғамзада ва пажмурда эканини, қандай азоблар чекканини яшириши мумкин, бу бамисоли девона шахсини, унинг инсоний моҳиятини беркитиб турган, чанг-гард билан қопланган кийим-бошию кир-чир юз-қўлларини эслатади. Эҳтимол, чуқурроқ разм солиб кўрганда, шоир муқоясаларида тасаввуф шеъриятига хос рамзий маъно йўқ эмасдир: илло, хушсиз жон — девонага (ёруғ дунё ҳузур-ҳаловатидан этак силтаган ҳурфикр дарвеш, валий одамга), жисм эса фонийлик рамзи — гард-тупроққа қиёс этилиши бежиз эмасдай; шунингдек, «ёшурмиш», «ёпибтур» ташбеҳлари ҳам мазкур фикрни тасдиқ этаётгандай, яъни оламнинг, жумладан, инсон руҳининг боқийлиги муваққат унсурларда — «жисм» ва «гард»да яширинган, деган фал-

сафий таълимотнинг катра ифодасидай таассурот қолдириши мумкин... Хуллас, бу шоҳбайтда ҳам таносуб ва мувозана санъатлари воситасида бадий умумлашма-лирик образлар мухтасар шаклда тартиб берилган.

Яна бир ғазалда «хушсиз жон» гўё уйқу ҳодисаси билан жой, вазифа алмашгандай. Байт:

Ўлганимдин сўнгра келди сўрғали дардимни ёр
Уйқу, кўрким бошима етиб куёш, уйғонмадим.

Табаррук умрининг ҳар бир қутлуғ тонгини ғофиллик ва гумроҳликдан мутлақо холи, тоат-иbodат, эл-улус ташвишида Тангри илоҳийга саноя муножотлар ва шеърий илҳом инъомлари билан ўтказган буюк шоир, эҳтимол, ўз вақтида ороми бузилган ё қаттиқ толиққан одамнинг куёш анча кўтарилиб, офтоб ҳарорати қизита бошлаганда (айни ёз кунлари) ҳам очилмаган уйқуси мисолида кутилмаган тарзда ларзакор лирик-трагик лавҳа яратади. Лекин бу фожеъ мазмундаги образ ўзининг гўзал фалсафаси, гўзал бадий мантиқи билан пок инсоннинг, пок эътиқоднинг ўлмас руҳий тимсоли даражасига кўтарилади: қаттиқ уйқуга кетган ошиқнинг «бошига етиб» унинг бутун вужудини ўз нурлари ҳарорати билан уйғотишга жазм қилиб уйғотолмаган куёш — маҳбуба ва унинг рухсоридир, лекин у Масих каби ҳатто абадий уйқуга кетган ошиқи шайдосини агар нури-ҳарорати билан иложини топмаса, жон бағишловчи нафаси билан уйғотиши мумкин. Демак, биринчи мисранинг киноя, таъна, умид, алам аралаш ҳазинлиги билан навобахш мазмуни («ўлганимдин сўнгра келди...») моҳиятда ўша бепарво маҳбубани, унинг тимсолида муҳаббат қисматининг ҳам мунгли, ҳам сўнмас руҳини улуғлайди. Шундай

қилиб, «ўлим» — «уйқу», «ёр» — «қуёш» тимсоллари орқали таносуб санъатининг рангин ва жозиб намунаси — ҳаётий ҳодиса (тонгдаги қаттиқ уйқу) воситасида тароватли шеърӣ образ яратилади.

Табиатнинг мўъжиз ҳодисаларидан бири — товуш («ун») дунёда энг севимли ва азиз кишининг бир умр хаёлдан, хотирдан кўтарилмайдиган рамзий сиймоси даражасида аниқ, ёрқин ифодаланган яна бир шоҳбайт:

Унунгни бир эшитибмен, валеқ йиллардур —
Ки йўқ дамеки, қулоғимга келмагай ул ун.

Ошиқ шахсидан — унинг комил ва солим инсон эканидан далолат берувчи хотирот туйғусининг рамзи. Айни замонда муҳаббатнинг бахтсиз қисмати — «васли мумкуни йўқ» ҳажр соғинчлари, еру кўкка сизмас ҳасратлари сабабкори бўлган, хаёлдай олису бир нафас бўлсин («йўқ дамеки») кўнгилдан нари кетмас маҳбубнинг қутлуғ — муборак тимсоли... Ҳа, шоҳбайтдаги биргина «ун» образи Навоӣй бир умр хаёл қилган иккала қаҳрамон — ошиқ ва маъшуқа дунёсини улуғлашга қодир, мўъжиз, ҳаққонӣй ҳодиса, табиӣйлиги билан ноёб кашфиётдир. Бу сирли-сеҳрли сатрларнинг биринчи асосӣй қаҳрамони Навоӣйнинг ўзи бўлса ҳам ажаб эмаски, айниқса, «бир эшитибмен», «йиллардур» сўзлари кишини беихтиёр ўйга толдиради, ички-ботинӣй баҳсга тортади, қийноқли саволлар қўзғотади...

Ва ниҳоят, бир ғазалда тарози, палла («каффа»), юк, мисқол каби турмуш, тижорат тафсиллари воситасида «ҳажр ғами» ҳасратларидан янги, тутилмаган лирик лавҳа яратилади. Байт:

Каффадуру гардун, ғами ҳажрим юкини чексалар
Арз журми ул тарозу ичра бир мисқол экан.

Не ажабки, ошиқ Навоийнинг ҳажр туфайли чеккан ғаму андуҳлари ҳисобини фақат коинот тарозиси билан ўлчаш мумкин эди (тарози паллалари фавқулудда миқёс касб этиши – арзу самога қиёс қилиниши қанчалик нафис, улуғвор!), афсуски, бу фазовий мезондан фойдаланиш имконсиз. Негаки, ҳажр туфайли (бунинг сабабияти ҳам азал – «гардун» хоҳишига боғлиқ) ошиқ бошидаги «ғам юки» само палласига жо бўлса ҳам (ифрот санъати!), иккинчи палланинг юки, яъни «арз журми» фақат бир мисқолга тенг (мисқол қадоқнинг 84 дан бир бўлаги). Байтдан Навоий кузатган мақсадни – гуноҳқорона шикасталик ғоясини англамоқ учун одатдагидай бу гал ҳам «гардун» – тақдири илоҳий рамзи, «арз»шоир қаҳрамони – ошиқ яшаган ижтимоий муҳит тимсоли сифатида олинганини қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Илло, ҳар қандай ғам-ситамнинг сабаби ва сабабкори бор. Демак, мантиқан адолат тарозисининг бир томонига жабрдийда, иккинчи томонига жабркор – айб («журм») эгасининг аъмоли қўйилмоғи керак. Не ҳасратки, ошиқнинг фазовий ўлчамдаги «ғам юки» олдида «арз журми»нинг вазни заррача бўлиб чиқади... Шу тариқа, арзу само анъанавий нисбатлари, шунингдек, «ҳажр юки» – «мисқол» муқобил тафсиллари орқали (таносуб, тазод усулларида) муҳаббат олаmidан яна бир пурдard лавҳа-образ яратилади.

ХАЛҚОНА НУКТАЛАР

Чу сен ёру жаҳон бир душманимдир,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.

Халқ тафаккури нуктадонликлари... Бу – авлодлардан авлодларга ўтган, не-не давру давронлар таъсири, – тазйиқи ва синовини сабот билан кечирган, турмуш деб аталмиш бениҳоя мураккаб, кўп қиррали, серқатлам ижтимоий хилқатнинг аччиқ-чучук, иссиқ-совук, пасту баланд, оқу қаро, яхши-ёмон жиҳатлари, аломатлари – турфа зиддиятларнинг мухтасар, ранг-баранг ва бетакрор сўз, тимсол, ибора-нақлларга ўтган суврати. Бу – ўз зиддиятлари билан маъноли, жозиб бўлган, тақдири илоҳий хоҳиш, инояти билан қўним, қарор ва қадр топган турли жамоалар, элатлар, халқлар тарзида яшаган, курашган, қовушган, фарзанд ўстирган, ноз-неъмат яратган, руҳий, маданий-маънавий бойликлар бунёд этган, не-не боло-офатларни кўрган, бахтини топган ва топмаган, шодмонун армонли, комрон ва шикастадил одамларнинг тириклик тажрибалари, қилмиш-қидирмишлари, русуму анъаналари, ибратомиз мушоҳада, муҳокамалари, доно панду маслаҳатлари, уларнинг халқона содда, пурмаъно, ўзгача – образли ибораларда мужассамланган ифодаси. Бу – айниқса, Навоийдек улуспарвар шоир, халқ тафаккури ва ижодий даҳосининг беназир хазинадори учун чин «маънилар», «нуктапошликлар» баҳраси, сўз фасоҳати – бадий-образли тасвирнинг сарчашмаси... Фақат бундай руҳий, маънавий, бадий чанқоқлик билан баҳравар бўлиш, ундан рағбат, илҳом олиб, оламни бадий таҳқиқ этиш,

рангин ва жозиб образлар, фавқулодда юксак (фазовий) ва теран сўз-лавҳалар, тимсол-манзаралар яратиш Навоийнинг махсус мушоҳада тарзи, шеър яратиш, ёзиш таомили билан белгиланади. Терма байтлар шарҳи бу даъвонинг ёрқин далил-исботи. Шохбайт:

Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.

Ирсол ул-масал санъати усулида яратилган бу фалсафий-лирик лавҳада Навоий хаёли, тафаккурининг самовий «буржи» – юксаклиги аён кўзга ташланади: мен учун икки жаҳон бор, бири – сен, бири – ёруғ дунё. Ва лекин, надоматлар бўлсинки, сен менга чин дўст, ёр-махбуб бўлсанг, бу дунё, балким сенинг борлигинг учун, мен билан рақиблик, душманлик қилади ва шуниси аниқ, аччиқ ҳақиқатдирки, у охири мени маҳв этади. Сен эса, менинг бу ёруғ дунёда излай-излай топган, таниган, англаган ягона мулким, умидим, армоним, муваққат фоний умр қисматимда ном-нишонсиз кетмаслигим гарови, ягона илинжу нажот тимсоли бўлмиш дўсту ёримсанки, мен учун ҳам, менинг қасосим учун ҳам сен абадий яшашинг керак!.. Яхши ниятли, меҳр-саховатли халқимизнинг бирон-бир яхшилиги билан мушкулени осон қилган одамга миннатдорлик билдириш учун муносиб сўз тополмаганда, анъанавий лутфу доно муболаға билан айтган: «Дунё тургунча тулинг» нақлидан ижодий баҳравар бўлиб янги образ яратишнинг нақадар гўзал намунаси! Бу шохбайтда шеърят санъатининг учта, бир-биридан муҳим, қимматли хусусияти мавжуд: фалсафий теранлик, халқона нуктадонлик ва юксак сўз туйғуси – бадиият, образлилик маҳорати. Шу

тарзда, мазкур шоҳбайтда «ёр» (дўст) – «душман», «мен – жаҳон» муқобил нисбатлари орқали тазод (юқорида қайд этилган ирсол ул-масал санъатидан ташқари) усулида бағоят оригинал образ-лавҳа яратилади. Бошқа бир ғазалда халқимизнинг: «Етса молим, етмаса жоним» каби гўзал инсоний нақлига ижодий ёндашиб – тутилмаган янги образ яратиш намунасини кузатамиз. Байт:

Бўлғонинга меҳмон, ўлса Навоий не ажаб,
Чекти чунки оллинг бору йўқин жонига.

Халқнинг сўнмас, тетик руҳи, ҳаёт эътиқоди, букилмас иродаси энг фожеъ, мудҳиш сўз – «ўлим»га ҳам бошқача, рамзий-кинояли маъно беришга қодир: «ўлсам ҳам айрилмасман», «фақат ўлиб айриламан», «ўла-ўлгунча севаман» ва ҳоказо. Навоий халқ тафаккурининг ана шундай дадил, ўктам, исёнкорона рамзий ифода тарзидан зўр санъаткорлик билан фойдаланади – «ўлмоқ» ташбеҳидан шеърий лутф-фасоҳатли бадий мантиқ яратади: ошиқ Навоийнинг қанча кунлар, ойлар давомида йўлига интизору мушток бўлиб кутган энг азиз меҳмони – ёр ташрифи уни охири ўлдирса «не ажаб». Зеро, меҳмон олдига йўқ нарсаларни ҳам топиб қўйиш, ҳиммат, саховатини аямаслик меҳмоннавоз халқимизнинг азалий удуми. Ошиқ Навоийнинг сира келмаган тансиқ меҳмони!...Унинг пойи қадамига бор дунёсини, хонумонини нисор этса бўлади. Лекин бечора ошиқнинг кўнглидаги «меҳру вафо» («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») «гуҳари»дан бошқа не вақоси бор? Унинг тасарруфида фақат жон: «Мен унга фидо этишга муносиб эмасманми?» дегандай озурда ва ошуфтаҳол. Наинки ошиқ ёруғ жаҳонда энг азиз,

якто маҳбуби «меҳмон бўлғони»да ундан охирги имкони – жонини аяса! Иккинчи мисрадаги: «чек-ти... жонигача» сўзлари муҳаббат фидойилигининг халқона содда самимият билан йўғрилган ифодасидир.

Яна бир ғазалда «ўлим» тимсоли ўзининг фожеъ мазмунига мутаносиб, халқнинг мунгли бир нақли заминиди ҳаққоний, ўйчан-ҳазин лавҳа яратилади. Байт:

Ҳажр ила кўрма раво жонимга бепоён ўлум,
Тиф сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим.

«Абадий мавзу»нинг асосий манбаи бўлмиш ғазалиётда: «ишқ ўти ушшоқ аҳлини куйдириб адо қилади, ҳажр азоблари охири ўлдиради» мазмунидаги (хоҳ билвосита – рамзий, хоҳ бевосита – рўй-рост) байтлар кўп. Навоий таъбирлаган «бепоён ўлим» образиди ойлар, эҳтимолки, йиллар мобайнида бедаво дардга на шифо тополган, на қисматнинг ортиқ чўзилиб кетган жабру жафосидан ўлиб қутулган оғир хасталик фожиаси – тўзимсиз қийноқлар драмаси ифодаланади. Бундай таърифдан ташқари қора кулфат кунларида жони ҳалқумига келган бемор ўлимига рози бўлиб: «Ол омонатингни! Бунча мени қийнамасанг, Худо!» деб нидо қилса, унинг яқинлари ҳам ажалнинг раҳмсиз, макрли ўйинидан тугёнга келиб, беморга шафқат (!) юзасидан унинг видо сўзларини кута бошлайди... Накадар даҳшатли манзара! Асаблар ортиқ дош беролмайдиган бундай танг вазиятда инсоннинг дарду қийноқларига илож топса агар ҳозики табиблик қилишга, йўқ, Исо-Масихдек ҳаёт бағишлашга, жони билан жон улоғи бўлишга ҳозир бўлган Навоий: «Тиф сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим»

дейиши қанчалик доно, валиёна тафаккур ифодаси! Бошқа жойда, бошқа ҳолатда ўлим устида: «хуштурур» сўзини қўллаш не чоғлик гумроҳлик бўлур эди! Шундай қилиб, халқнинг: «Худойим оз офрик, осон ўлим берсин» деган, замирида узоқ хасталик азоблари ваҳми ётган мунгли нақлидан фойдаланиб, ишқ дарди ҳақида ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратилади.

Ҳазалларнинг бирида халқнинг марғуб ва матлуб маънодаги нақли кутилмаган тарзда «адам» («йўқлик, ўлим») тимсоли билан мутаносиб берилади. Байт:

Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.

Наинки ишқ барча ушшоқ аҳлига гўзалликнинг тенги йўқ тимсоли Юсуф қисматига тушган зиндон ва ўлим азобларини раво кўради («адам Мисри» машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасига, Юсуфнинг ўғай акалар ҳасади, ғарази туфайли ўз ватанидан, қиблагоҳидан жудо бўлиши, Миср кул бозорида сотилиши, кейин зиндонбанд қилиниши воқеаларига ишорадир)?! Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ қисмати илоҳийнинг инояти, эҳсони бўлган ишқ шукронаси учун (бундай дардга фақат пок ва комил одамлар мушарраф бўлиши мумкин) ҳар қандай синовларга, ҳатто ном-нишонсизлик, йўқлик сафарига йўл олишга («Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин...») рози. Илло, «эл тилаган ерда азиз». Соҳир шоир халқнинг ўлим, йўқлик хусусида эмас, аксинча, ҳаёт, умр маъноси, инсоннинг чин қадри, маънавият баҳоси ҳақида айтган умидбахш маталини шоҳбайт контекстига ҳайратомиз санъаткорлик билан уйғунлаштира олади. Навоий бунга қандай

эришади? Бундай ғаройиб шеърӣй таносуб сирини улуғ санъаткорнинг эътиқоди – муҳаббат фалсафаси билан изоҳлаш мумкин: Навоӣй чуқур ишонадики, илоҳӣй маънодаги комил ишқ йўлида ўзини фидо қилиш – боқийлик топишдир. Унинг севимли қаҳрамонлари Мажнун, Фарҳодлар аксарият тадқиқотларда каромат қилинганидай, адолатсизлик, зўравонлик қурбонлари эмаслар, улар ишқ йўлида ихтиёрӣй суратда ҳалок бўладилар. Шу тариқа, ирсол ул-масал ва талмеҳ (халқ нақллари ва машҳур афсоналардан ижодӣй фойдаланиш) усулларида ўйчан лирик-трагик лавҳа яратилади.

Баъзан халқона иборалар ўрнини турмушдаги характерли ходисалар, тафсиллар олиши мумкин. Байт:

Тун қоронғу маст отланди, кўнгулнинг шуъласини
Айлабон машъал борурмен уйига еткурғали.

Хаёлнинг фақат Навоӣй қаламига хос нуктадон ифодаси. «Рухул-қудс» мадади билан ошиқ Навоӣй даргоҳини нурга, бахтга, латофатга тўлдириб, билмаймиз, неча фурсатлик ташриф буюрган лола-руҳ қандай ишваю истиғнолар билан келган бўлса, ўшандай ғамзалар билан («маст») қайта йўлга отланди. У келганида ўтқизгани жой тополмай, бахтиёрликдан ўзини йўқотаёзган ошиқ Навоӣй кетиш учун кўзғолганда паришонлик ва саросима изтиробиди, раъйини қайтаришга журъатсизлик андишасида жисму жонида, кўнгли ва руҳиятида не ларзалар, ғалаёнлар, тўфонлар юз берди экан? Ва лекин бу мислсиз бардошу сабот эгаси ўзини тамомила йўқотмади, Мажнун каби ҳушдан кетмади – маҳбубини кузатиб қўйиш кераклигини эсдан чиқармади. «Тун қоронғу», ой чиқмаган эди. Фону-

си-ку йўқ эди, машъала ёқишга яна имкои топмади. Фақат висол қувончи, айрилиқ ранжи, ифтихор ва ўқинч, бахтиёрлик ва чорасизлик ҳислари туғенида ёнган кўнглини «машъал айлаб», унинг шуъласида йўлларини ёритиб «уйига еткурғали» ёнма-ён борди... Кўчаларга осма чироқ қўйиш ҳали расм бўлмаган Шарқ ўрта асрларидаги шаҳар ва қишлоқ кўчаларида азиз меҳмон (ё бошқа бир эҳтиёж билан келган одам) – аксарият, ёши улур табаррук бир зотни то уйигача фонус тутиб (фонус бўлмаса машъала ёқиб) кузатиб қўйишдек камоли эҳтиёт ва эҳтиром рамзи бўлган халқ одати... Ҳар икки томоннинг кўнглида (агар кузатиб борувчилар иккита бўлса, ундан зиёда) ажаб инсоний ҳисларни уйғотувчи, кутилмаган таассуротлар қолдирувчи (улар ўзаро суҳбатлашиб борадилар), оддийлиги билан гўзал, олижаноб бир таомил... Навоий ундан ижодий фойдаланиб яратган лирик лавҳа шоир ҳаёлининг ғаройиб бир жилваси сифатида ўзгача завқ-шавқ уйғотади.

Ҳаёт тажрибаси, турли ижтимоий муносабатлар, ғаройиб воқеа-ҳодисалар воситасида шаклланган ғоятда нозик, рангин бир шоҳбайт:

Ҳар кенгаш бошлар кўнгул сайдини қурбон қилғали,
Қошларинг ёси педур келтурдилар бир ерга бош.

Одамлар турли мақсадларда кенгашмоқ учун маълум бир жойга жам бўлганлар. Агар суҳбат бошида ҳар ким ўз ўрнини топиб, давра аҳли бири-бирига нисбатан маълум оралик – бўшлиқни сақлаб ўтирган бўлса, суҳбат – баҳс давомида доира тобора кичрайиб бориши, масаланинг моҳияти ҳал қилинаётган аснода эса беихтиёр улар бошларини яқин келтиришлари мумкин. Бундай манзара,

айниқса, турли фитначи ёки қасоскор гуруҳлар мажлисига хос бўлиб, улар кўз қорачиғида бир-бирини кўриши, бутун вужуди қулоққа айланиши керак (Репиннинг машҳур «Запорожьеликларнинг Турк султонига мактуби» расмини эсласангиз ёки давра кичик бўлса-да, Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ида тасвирланган «Жаннат опа» уйидаги машъум «кенгаш»ни кўз олдингизга келтирсангиз бўлади). Шунингдек, одам бирор жумбоқли масала, мушкул муаммо устида ўйлаб, ечимини излаб бош қотирганда беихтиёр қошлари чимирилади. Маҳбуба «қошларининг ёси» гўё икки бошини «бир ерга келтирадилар», бундай ҳолатни сирли бир «кенгаш бошлаш» билан нисбатлаш мумкин. Шундай қилиб, ижтимоий ҳаётдаги муайян гуруҳларнинг қалтис, хатарли мажлиси учун характерли, шубҳали манзара (бундай кескин ҳукми «қурбон қилғали» сўзлари оқлаши мумкин) маҳбуба қошлари, қошлар тимсолида унинг ғамзали, ҳукмфармо боқишини мухтасар, жозибадор ифодалашга хизмат қилади (беихтиёр маҳбуба қошлари икки ошиққа тамсил қилинган бошқа бир шохбайт ҳаёлдан ўтади: «Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош, Ким кўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош»).

Яна бир ғазалда табиатни, одамларни шоирона назар билан кузатиш меваси сифатида лирик-руҳий манзара яратилади. Байт:

Ғам туни анжум кўзи янглиғ юмулмас кўз била,
Ваҳ, неча гоҳи юрай, гоҳи турай, гоҳ ўлтурай.

«Ғам туни» – ошиқлик қисматининг кўчма-сайёр рамзларидан, «абдий мавзу»да кенг тарқалган ҳодиса. Биринчи мисрадаги самовий нисбат – ошиқ Навоийнинг бедор кўзлари ой чиқмаган сим-сиёҳ

кечада ёрқинроқ, ҳатто яқинроқ кўринган юлдузларга муқояса этилиши (айни чокда улар «анжум кўзи... юмулмас» тарзида инсонийлаштирилиши), ҳар қалай, анъанавий усул. Лекин иккинчи мисрада ифодаланган ҳолат-манзара ҳаётдан олинган: «гоҳи юриб, гоҳи ўлтириш» — бошига ногаҳоний мушкул савдо тушган, кутилмаган ташвишли, ҳатто, мусибатли ҳол юз берган, бу бахтсиз ҳодисада, эҳтимол, ўзининг ҳам айби борлигини билиб, виждон азоби-ни чекаётган номус-диёнатли кишининг чорасизлик изтиробидан ўзини қўярга жой тополмаслик ҳолати ҳаққоний ифодаланган. «Ваҳ, неча» сўзлари билан ўша ҳаётий ҳақиқат — бетоқат ҳолат ортиқ кучайтирилади, унга шеърӣ ҳаво, баланд руҳ, ўзгача жозиба бағишланади. Биринчи мисрада акс этган самовий-романтик манзара билан иккинчи мисра мазмунига замин ҳозирлаган ҳаёт лавҳасини ўзаро боғлаш, маълум уйғунлик, мутаносиблик яратишда ҳам ўша ҳайратга йўғрилган лутф («ваҳ, неча») сўзлари муносиб вазифани ўтаган. Шу тарзда, Навоӣ ўзининг самовий-илоҳӣй ишққа майли кучли қаҳрамони — ошиқни реал ҳаётӣй манзаралар фониде кўрсатиб, ҳаққоний лирик лавҳа яратади.

Ғазалларнинг бирида ҳаётда юз бериши табиӣй бўлган ҳазин-мунгли бир ҳодиса орқали лирик манзара яратилади. Байт:

Мунча фарёд Навоӣйдин эмас, ҳажр туни

— Ким қилур ҳар кеча фарёдидин эл ҳам фарёд.

Ҳаётни ўз ранжу ситамлари, озорлари, ҳатто, ғожиаларисиз тасаввур қилиш — камида гумроҳлик, ғофиллик... «Фарёд» — унинг ўша аччиқ, аламнок ҳодисалари рамзи, аниқроғи, тугёнли кўринишининг бир сўзда мужассамланган тимсоли. Бу сўзда

нажот илинжидан кўра нажотсизлик, умидсизлик аломати – исёнкор нола кучлироқ. Навоий тунги ҳаётнинг мана шундай озурда-фожеъ ҳодисаси – ҳатто тошбағир, раҳми йўқ – лоқайд одамни ҳам ҳушёр торттирадиган маҳзун манзараси воситасида ҳижрон кечасининг халқона оҳангдаги ҳаққоний тимсолини яратади: тун сукунати сескантириб ҳар тараф – узоқ-яқиндан таралаётган мотамсаро садолар аввалги кечаларда қулоққа чалинган бир (эҳтимол, икки) кишининг ўзгача-сокин ноласидан фарқ қилади. Нега бундай? Наҳотки, бир кечада шунча қайғу, мотамсароликлар юз берди? Ҳаётнинг бу шафқатсизлигига одамлар қандай бардош беради? Маълум бўладики, «эл фарёди» бежиз эмас: то шу пайтгача улар ошиқ Навоий кечалари қилган нолалардан гоҳ ҳайратга тушганлар, гоҳ чуқур қайғуга ботганлар, эҳтимол, ўзаро кенгашиб, нажот йўлини қидирганлар, лекин ҳеч қандай чора тополмаганларидан кейин аламларига чидамай, улар ҳам нолакор ошиққа қўшилиб фарёд чека бошлаганлар... Шундай қилиб, халқ қайғу-ҳасратларининг бўғиздан тошиб чиққан – мавжи-туғёни, азобланган руҳ ҳайқириғи бўлган «фарёд» воситасида ҳазин оҳангдаги лирик-трагик образ шаклланади.

Яна бир ғазалда «эл» бутунлай бошқача, ошиққа нисбатан муқобил характер касб этади. Байт:

Куларлар эл манга беихтиёрким, ҳар дам
Эшитсам отини беихтиёр йиғларман.

Ҳаётда нималар бўлмайди? «Эл» тушунчаси ҳам аввалги байтдаги сингари доимо инсонга дарддошлик, меҳр-шафқат тимсоли бўлолмайди, аксинча, баъзан дардсиз, ҳиссиз оломонга айланиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Албатта, шоир

ташбеҳларининг маъноси ҳар гал турлича бўлиши, баъзан кинояли характер касб этиши мумкин. Байтда «беихтиёр» сўзи такроран келишининг боиси бор, яъни элнинг ошиқ Навоийни кўриб беихтиёр кулиши, у бўлса маҳбуба «отини эшитса» беихтиёр йиғлаши моҳиятида ишқ дардининг шафқатсизлиги, кенг маънода, ҳаётнинг, қисматнинг адолатсизлиги зуҳур этадики, на «эл»ни бедардликда айблашга, на бунчалар йиғлаши «осонлиги» учун ошиққа таъна қилишга асос йўқ. Шу тариқа, ҳаётнинг азалий зиддиятларида («куларлар» — «йиғларман») тазод усулида ишланган трагикомик характердаги, халқчил соддалиги, табиийлиги билан жозиб шеърӣ лавҳа шаклланади.

Баъзи терма байтларда халқнинг санъатпардозликдан холи, лекин ҳикматомиз, жонли мулоқот тили, жумладан, суҳбат-диалог усули кузатилади. Байт:

Дедим: «Эрур Навоӣ ўз дардига чорасиз», деди:
«Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?»

Навоӣ суҳбат-мулоқот усулидан фойдаланиб, ғазалиётда камдан-кам учрайдиган икки аламли ошиқ тимсолини яратади (уларнинг бири Навоӣ бўлса, ҳамсуҳбати — бошқа бир мажнунсифат ишқ фидойиси). Ҳаётда хоҳ эркаклар, хоҳ аёллар бўлсин, икки жафокаш учрашиб қолганларида бир-бирларининг ҳолини сўраб билгач, кўнгилларини бўшатиш учун дард-ҳасратларини тўкиб соладилар, бирор нажот умид қилиб бир-биридан маслаҳат сўрайди, чора излайди ва аксарият ҳар икки томон дардига малҳам тополмай қийналганда, тақдири илоҳӣга қарши исён қилгандай: «Бўлмаса бўлмасин, нетай?» дея ҳайқариши, қалтис шаккоклик сўзларини ай-

тиб юбориши мумкин. Улус, раъиятнинг турмуш тарзини, турли тоифа одамлар сажиясини, аҳвол-руҳиясини яхши билган шоир, шубҳасиз, икки дарддош ошиқ тимсолини чизар экан, халқнинг муомала тилида айланиб юрган: «Ўз дарди ўзи билан», «дардига чора йўқ» каби ибора-таъбирларга таянадики, бу ирсол ул-масал санъатидан ижодий фойдаланиш намунасидир.

Бошқа ғазалда суҳбатдошнинг иккинчиси табиатга кўчирилади – сабо рамзига айланади. Байт:

Кўнглум аҳволин сабодин сўрдум эрса, дедиким:
«Телбалардек бир пари кўида саргардон эрур».

Сабога мурожаат қилиш – ғазалиётда кенг тарқалган анъанавий усуллардан, унга эҳтиёж: узоқдаги маҳбубга муҳаббат, соғинч, вафо, муножот, фироқ, алам, иштибоҳ ҳисларини ғойибона изҳор этиш. Навоийнинг қаҳрамони – «телбалардек» ошиқ эса Сабога кутилмаган ғаройиб саволни беради: «Кўнглумнинг аҳволи нечук?» Сабо: «Ажабо, саволинг мушкул, инсоннинг кўнглини ўзи билмаса, сабо қаердан билсин?» – дея саволга савол билан жавоб қилса бўларди. Йўқ, бу – аввало, ошиқ кўнгли, сўнгра, муҳаббат қисмати дунёдаги барча ушшоқ аҳли қисматига қиёслаб бўлмайдиган ошиқ Навоийнинг кўнгли. Унинг аҳволини фақат сабо билиши ва саволга аниқ жавоб айтиши мумкин. Шу тарзда халқ нақлларини эслатувчи иккинчи мисранинг мазмунини шарҳлашга эҳтиёж туғилади. Сабо келтирган хабар ўзининг афсонавий руҳидан қатъи назар, бу ошуфта ҳолу озурда кўнгилнинг «аҳволи»ни қанчалик аниқ, мантиқан асосли (муҳаббат олами ўз мантиқи, ўз қонунлари билан яшайди) ифодалайди: «Телбалардек бир пари

кўйида саргардон эрур». Мазкур байт ҳам ирсол ул-масал санъатининг ўзгача ижодий намунасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда халқ нақли асосида ўйчан фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Шохбайт:

Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақга
Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот».

Халқ. Бу — биргина сўзда илоҳий қудратнинг хоҳиши — «Тенгри эҳсони» туфайли шаклланган, қарор топган, маълум эътиқод, санъат, касбу кор, сажия, салоҳият билан белгиланадиган махсус қавм; барчанинг даҳоси, иродаси, ҳиссиёти, ҳаёлотли, ахлоки... Шу маънода биринчи мисранинг мазмуни нақадар ҳаққоний (у кимдадир мубоҳаса уйғотиши мумкин): «Халқдин ҳар ярамас келса»ни оқлаш, яъни номарғуб маъносини беркитишга хизмат қилар? Йўқ, аксинча, улуғ донишманд, мутафаккир шоир, жамоат ва давлат арбоби чуқур ижтимоий, иқтисодий, тарихий, сиёсий-ҳуқуқий, маърифий-маданий ва бошқа сабабларга кўра маълум маҳдудликлар (Навоий бундай кусурларни учга бўлади: нафс балоси, шайтоний тамойил, жаҳл фожиаси), заифликлар халқнинг қонига, руҳига, табиати (сажияси)га сингиб кетган, бас, уларни яширгандан, аччиқ ҳақиқатни ошкор айтган яхшироқ («ҳар ярамас»ни эътироф этмаслик ёлғоннинг яна бир кўриниши бўлур эди). Навоий қаттиқ ишонган мантиқнинг собитлигини, ҳақиқат кучини мисрага асос бўлган ҳикматдан билса бўлади: «Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот». Бундай ҳақиқат сабоғини ҳозир, айниқса, шу кунларда уйғонаётган дунё, уйғонаётган халқ, ўзини, ўзлигини таниётган миллат, унинг азалий эътиқоди, тили, маданияти, адабиёти, санъати, уйғонаётган тафаккури, эрки,

ҳуқуқи, имкониятлари – ҳаммаси тасдиқлаши, асослаши мумкин. Шу тариқа, халқнинг ифодали-образли сўзлари, матал ва таъбирлари, унинг ҳаётий тажрибаси, доно, синчков кузатишлари заминида ўзининг мухтасар ифодасини топган тафсиллар, лавҳалар, манзаралар, жараёнлар, ҳолатлар маълум маънавий санъатлар («санъати маънавий») – шеърий усуллар орқали бутун, ёрқин, бетакрор образ унсурларига айланиши мумкин. Хуллас, Навоийнинг лирик (рубобий) куллийетини, «Хамса» шеърий хазинасини халқона оҳанглар, усуллар, воситалар билан музайян этилган шоҳбайтларсиз, бири-биридан теран, нуктадон, жозиб лавҳа-образларсиз тўла тасаввур этиб бўлмайди.

❧ УН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

МУТРИБОНА ОҲАНГЛАР

То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур.

Навоий ғазалиётида соз, овоз, ун, наво, қўшук, нағма, шахноз, суруд, баёт, оҳанг, ўланг, арғуштак, савт, лаҳн (қўплиги илҳон) каби куй, рақс, мусиқа маъносидаги; созанда, хонанда, навозанда, наво-соз, нағмасоз, хушнағма, нағмасарой, нағмакаш, илҳонсаро, мутриб, муғанний, чаргар сингари бастакор ва созанда маъносидаги, шунингдек, уд, чанг, танбура, арғанун, қонун, най, ғижжак, рубоб, сетор, сур, сурнай, карнай (карронай), нақора (ноғора), ковурғо (катта ноғора), чағона (сафойил) каби чолғу асбоблари гоҳ бевосита мутрибона-мусиқий манзаралар чизиш учун хизмат қилса, гоҳида (аксарият) билвосита улуг шоир ва мутафаккирнинг

фалсафий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва ижодий-эстетик қарашларини ифодалайди. Чунончи, ғазалларнинг бирида Навоийнинг хос эътиқоди, муҳаббат фалсафаси, айни чоғда мусиқа тимсолида ҳаётга, умр маъносига муносабати мухтасар ва ёрқин акс этади. Байт:

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилғасен, эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг торн.

Беихтиёр ўйга толдирадиган ҳол, ҳаёт ва мамотнинг, эҳтимол, мусулмон Шарқиғагина хос, Навоий, ўзгача сайқал берган теран фалсафаси: не ажабки, муҳаббат кўшиғи, кенг маънода, улур шоирнинг бутун пурдард шеърияти навосидан моҳиятда «фано... ҳосил ўлди» (Навоий бошқа бир шохбайтида: «Дединг: «Фано недурур?». Мухтасар дейин: «Ўлмак», Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидир» дейди)... Демак, шоир биринчи мисра орқали фано — бақо фалсафаси оламнинг ўзи каби чексизлигига, моҳиятига етиш мушкуллигига ишора қилади. Ҳаёт мантиғига кўра, тирик одамнинг «жон риштасидан... тор» қилиб бўлмас экан, айниқса, навосоз ва навозанда ошиқнинг ўз дарди йўлида фано бўлиши — «ўлмаги»ю уддек ҳазин-ғамангез ун таратувчи, дард аҳлига ҳамроз соз учун жон риштасидан тор ясаш мумкинлиги ажабланарли ҳол эмас! Навоий кузатган мақсад — ошиқ-шоир кўнгли тилаган мунгли тарона қанчалик уйғун, мутаносиб тимсолларда мужассам ифодасини топган! Ошиқ Навоийнинг дардли «навосидан ҳосил бўлган фано» (яъни «ўлмак») моҳиятда «Наво» каби ўлмас ҳазин куйда, ўша боқий таронанинг энг мавзун ва матлуб созлари — танбура («Шоҳ...танбура чолиб, Навоий деса кўшиқ») ё удда яшаса — бақога айланса не ажаб

(мажозан фано нуктасида узилган «жон риштаси» руҳан «муғанний удининг тори»да яна ҳақиқатга айланмоғи мумкин)...

Зотан, муғанний навоси хоҳ ҳазин-мунгли, хоҳ шўх, туркона бўлсин, инсонга йўлдош ва дарддошлик рамзи, ҳаётнинг бардавомлиги тимсоли бўлиб яшайверади. Шоҳбайт:

Зухд оҳангин Навоий ҳар нечаким соз этар,
Бир наво бирла муғанний ёна йўлдин озғурур.

Навоий гўё ўз қаҳрамонини зухд аҳлига мойил-хайрихоҳ, тақводор бир қиёфага солиб, бунинг оқибати нима бўлишини зимдан кузатаётгандай мунозарали-кинояомиз лавҳа чизади – биринчи мисрадаги «оҳанг», «соз» ташбеҳлари ана шундай истехзоиштибоҳ аломатларига айланади. Улуғ ҳаётсевар ва ҳақпараст шоирнинг маънавий позицияси иккинчи мисрада ғоятда аниқ, мухтасар, ортиқ даъво-дастакка эҳтиёж қолдирмайдиган ёрқин мусиқий тимсолларда очилади: муғанний инсоний шавқу рағбат ва дард билан ижро этган фақат «бир наво» шоирнинг гўё ўз иродасини синамоқчи бўлиб «ҳар нечаким» уриниб кўрган қаҳрамонини ёлғон эътиқоддан қайтариш («йўлдин озғурур»)дек мушкул вазифани адо этишга қодир бўлиб чиқади. «Зухд оҳанги»нинг сохта-уйдирма фалсафасини бир байтда шунчалар асосли ва жозибадор ифодалаш фақат илоҳий қалам соҳибига мушарраф бўлиши мумкин. Бунда анъанавий тазод санъати (зуҳд оҳанги – муғанний навоси) шоирга қўлдошлик қилади.

Ислом динининг Хуросон мулкидаги арконларидан бири бўлмиш Навоий нафақат зухду тақвони ифшо (фош) қилиш билан чекланади, балки улуғ санъаткор сифатида шариат ва тариқатнинг барча

мусулмонлар учун фарз ҳисобланган (намоз, рӯза, закот сингари) асосларидан ҳам бадий ташбеҳ, рамаз сифатида ижодий истифода этади. Улар баъзан кинояли оҳанг касб этиши, ҳатто, иштибоҳли, исёнкорона тус олиши мумкин («Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам...» сатри билан бошланадиган қитъа ёки «Не келмак аён бўлди, не кетмагим...» каби мисралардан тартиб топган таржеъбанд ва ҳоказо), лекин Навоий ислом истилоҳларини қачон, қандай зарурат, эҳтиёж билан ишлатмасин, гўё уни танқид қилиш, ниманидир фош этиш ниятидан узоқ. Аксинча, хоҳ ўзининг ишқий идеалини, хоҳ умумбашарий, ижтимоий, фалсафий қарашларини асослаш, тасдиқлаш учун энг мумтоз ва муборак нисбат-муқояса сифатида Қуръон, Ҳадис сўзлигига мурожаат қилади (масалан, маҳбуба тимсоли ё умуминсоний орзу-хаёллар муқаддас тушунчалардан юқори қўйилган тақдирда, бунда ҳам, шеърӣ мантиқ билан зиддият йўқ: сўз санъати рамаз мажозларсиз, муболағанинг фавқулудда кўринишлари — ифроқу ифротларсиз яшамайди, қолаверса, ҳар қандай муболағали ташбеҳ, юқорида қайд этилганидай, энг кучли асос — руҳий-самовий тамсилларга суянади). Шоҳбайт:

Рокиъ эрдим, чанг уни келди сахаргаҳ, оҳким,
Борди мутриб нағмасига ҳосили авроднинг

Ғоятда ҳаётсевар мусулмон, санъатни, мусиқани ортиқ кадрлайдиган соҳир шоир, улуғ мутафаккир ўз қаҳрамонининг бомдод намози ниҳоясида дуога қўл очган аснодаги руҳий ҳолатини чизади: санъаткор чангчи созидан илк субҳидам («сахаргаҳ») атрофга таралган сеҳрли куй садолари уни ихтиёр-беихтиёр ларзага солади. Йўқ, мусиқа шайдосининг

ибодатига ҳалал етмади, дуоси бузилмади, аксинча, қилинган тиловату муножот — дуоларининг ҳосили — савоби мутрибга, унинг нафмаси ҳақиға баҳшида этилганидан ҳаяжонда... «Оҳким» сўзида қилинган ибодат, дуолар ҳосили учун ўқиниш эмас, мусиқа сеҳридан, ҳаётнинг мусиқа тимсолидаги гўзаллигидан, жозибасидан шавқу ҳайрат туйғулари зухур этади. Зотан, соҳир мутриб чангидан таралган наволарнинг саҳаргахда одамларга руҳий озик, мадад бериши, кимнидир ғафлат уйқусидан уйғотиши, кимнидир ғам-андух, ҳажр бедорлигидан, яна кимнидир бошқа дарду қийноқдан, майли, бир неча лаҳза ҳалос этиши, кимнингдир кўнглида умид чироғини ёқиши — бу ҳам ўзига ҳос ибодат-босавоб, ҳайрбод ҳол эмасми? Навоий ўзининг дил-дилдан шоиру санъаткор қаҳрамони тилидан ислоннинг ибодатга оид қутлуғ каломлари («рокиъ», «аврод») дан мўътабар шеърӣй нисбат сифатида фойдаланиб, инсоннинг бадий тафаккурини «Тентри эҳсонӣ» даражасида улуғловчи фаройиб лирик лавҳа яратади.

Баъзан мусиқӣй атамалар билвосита ҳам бевосита қўлланади, яъни улар шоир қаҳрамони — ошиқнинг ўз ҳабиби — кўнглига яқин кишидан навозиш, марҳамат илинжида қилган нолалари рамзига айланади, айни чоғда куй, наво маъносини ҳам англатади. Байт:

Чекмадинг лаҳни Навоӣй кўнглин истаб, айб эмас
Англаб ўзунгни наво аҳлига шаҳноз айласанг.

Маҳбуба бераҳмлик, бепарволик одатини тарк етмади — яна вафосизлик қилди: ҳушилҳон хонишлари билан ўзгалар базминӣ қизитгани ҳолда, лоақал бир бор ошуфтаҳол Навоӣй «кўнглин истаб» куйламади, ҳолбуки, ошиқ Навоӣй кўнглини, бутун

вужудини навосиз тасаввур қилиш қийин. Лекин шоирнинг қаҳрамони ҳамон маҳбубидан умидвор, ягона армон-истаги шуки, майли, у ғарибу бенаво Навоийга илтифот қилмаса-қилмасин, фақат «наво аҳлига шаҳноз» бўлса — куйлашни тарк этмаса бас. Бизнингча, «айб эмас англаб ўзунгни» иборасида самимий киноя ҳам, шунингдек, мураббийёна, пандомиз дил истаги ҳам зухур этади. Киноя сўзини тилга олдик. Беихтиёр Навоийнинг ибратли бир байти эсга тушади: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас, Собит ўлмоқ лаҳзаи бир ерда не имкон сабо». Юқоридаги шоҳбайт руҳидан англашиладики, Навоий ҳаёлидаги маҳбуб нафақат «лоларуҳлар»дан, айнаи чорда хушилхон нағмасоз, навозанда (эхтимол, моҳир раққоса ҳамдир). Бас, у шоҳона базмларнинг гули бўлса не ажаб! Хуллас, қиёсий таҳлил усули орқали «англаб ўзингни» иборасида қанчалик маънавият юки бўлса, «наво аҳли» (бу Навоий талқинида нафақат мусиқа аҳли маъносини англатади), кенг маънода, барча бенаво (бечора, бебаҳра, дили ўксик)ларга яқинлик, дарддошлик демакдир.

Мусиқий истилоҳлар бевосита шоҳ саройидаги базм манзарасини акс эттириши мумкин. Байт:

Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшиқ.

Даставвал, байтнинг маърифий қимматини қайд этиб ўтиш лозим: Навоийнинг танбур чертгани, уд чалгани, куй басталагани ҳақида маълумот бор. Ўзининг «кўб ва хўб» (Бобур) шеъриятидан ташқари, аксарият форс тилидаги буюк салафлар, устод-муридларнинг неча ўн минглаб (эхтимол, юз мингларча) мисраларини ёд билган, мушоира ва базмларда

дарду оташин нафас билан ўқиган, илоҳий ҳофиза қувватига эга бўлган шоир лоақал кичик доирада, хос мажлисларда санъаткор хонандаларга жўр бўлиб, борингки, хиргойи қилиб қўшиқ айтган бўлса не ажаб! Шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқародек катта иқтидорли, нозиктаъб шоир, ҳатто, ўша замон шеъриятининг билимдон ҳакамларидан бири сифатида (бу ҳақда Навоий бир неча бор таъкидлаб ўтади), умуман мамлакат маданий ҳаётида, санъат, бадий ижод соҳасида (шубҳасиз, Навоийнинг кучли таъсирида) раҳнамо, ҳомий мақомидаги «шоҳ... танбура» чертиши ҳам ажабланарли ҳол эмас (ўсмирлик чоғлариданоқ моҳир чавандоз ва қиличбозлиги билан танилган бу темурийзода, эҳтимол, эҳтиросли, мардона рақслар устаси бўлгандир, эҳтимол болалик дўсти Навоий билан жўрлашиб қўшиқ-алёр айтгандир). Байтдаги яна бир маърифий нуқта раққоса қизларнинг ер «тепар» шўх «арғуштак» ўйинидир. Шоир сатрларида фавқулодда нафис бадий қурилма — кечинма ва ҳаёлнинг бетакрор образлари ажралиб турмайди. (Навоий бу гал бевосита тавсиф-хабар усулига эҳтиёж сезган бўлса керак), балки инсон руҳи ва кайфиятининг табиий ҳолати — мусиқа, рақс ва қўшиққа бўлган кучли таъйиди ҳаққонийлиги, халқона содда самимияти билан ифодалангани. Энг муҳими, Навоийнинг шахсий ҳаёт тарзи, хулқ-атвори — сажияси, илоҳий ва ишқий эътиқоди, замон ва замона аҳлига бўлган муносабати каби мураккаб, аксари пурдаси туйғулар, кечинмалар, ҳаёллар дунёсининг умумий контекстида баногоҳ шўх халқона ўйинга, куйга, қўшиққа (айниқса, ойдек гўзал қизларнинг ер тепиб, бутун вужуди силкиниб рақс тушишига) муносиб маъно, қиммат берилиши — шеърият, бадийят қонунларининг мўъ-

жизакор қудратидан, ҳаёт билан санъатнинг руҳий алоқасидан далолатдир. Шохбайт:

Нағмалар туркона соз этилди ўгуш,
Мастлигдан ўйлаким хушнағма куш.

Араб ва Ажам тароналарига нисбатан туркий қўшиқ ва куйларнинг шўху «хушнағма» эканлиги эътиборни тортади. Тўғри, «туркона» сўзида икки, ҳатто уч хил маъно бўлиши мумкин: ўйноқи-шўх, кўпчиликка манзур, содда, оммабоп ва ниҳоят, туркий усул ва туркий тилдаги. Эътибор қилинг: туркона нағмаларнинг расо, авж пардаларда чандон («ўгуш») созлангани, шавқ билан ижро этилгани ҳақида мумкин қадар аниқ тасаввур ҳосил бўлиши учун қушларнинг урчиш тараддудидagi «мастлиғ» ҳолати – ажаб интиқ, хумор кайфият билан, тўлиб-жўшиб, фавқулодда «хушнағма» – ғамзакор ва жарангдор овоз билан сайрашлари шеърӣй нисбат қилиб олинади. Бадиӣй тимсол учун табиатни, унинг турфа жонзоту ажойибот-ғаройиботларини бевосита кузатиш, кузатганда ҳам санъаткорона қалб нигоҳи ва уқуви билан ҳис қилиб, қайта-қайта мушоҳада юргизиш тақозо этилади. Навоӣй чаманда танҳо қолиб, қушлар насл қолдириш дарди-иштиёқида гўё ўзини йўқотиб, жунбишга келиб сайраган, бир-бирига «ўз тилида» роз айтган мўъжиз лаҳзаларни неча-неча бор кузатганига шубҳа йўқ. Мусиқа мунаққидларининг ёзишича, гениал Чайковский ўзининг назири йўқ «Оққуш кўли» балетини яратишда ўша фаришта-сифат жаннат қушларининг европаликлар шоирона лутф билан «никоҳ ракси» деб атаган мастона, том маънода шеърӣй, мусиқӣй «ўйин»ларини кўриб илҳомланган экан... Шубҳасиз, Навоӣй мутафаккир шоир сифатида таъсирланган Хуросон хилқа-

ти – Хирот ва унинг атрофидаги жаннатосо боғлар (чунончи, «Боғи дилкушо», «Боғи жаҳон оро»), улардаги товусу тўтию кумрилар муҳити бутунлай бошқа бўлгани каби, табиатдаги мусиқа – товуш-оҳанг тебранишларининг сўз санъати, шеър тилидаги ифодаси – образлари ҳам ўзгачадир. Мухтасар қилиб айтганда, бу – инсоннинг турфа ҳолати – аҳволи руҳиясини сўз лавҳасига кўчириш санъати, сирли-ғаройиб ижодий жараёндики, уни ҳар бир шоирнинг ўзи билади. Байт:

Эй Навоий, гар лисони ҳол эшитмайсен, эшит—
Ким, ажаб ҳолат бизинг созанда мизробинда бор.

Том маънода олиб қараганда, моҳиятда ҳар бир инсоннинг ҳоли – унинг руҳияти қалб мулки билан, кўнгил дардлари, дилида-ботинида етилган дунё билан узвий боғланган, оддий тил – лисон, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган илоҳий мўъжиз бир қудрат, сирли-сеҳрли хилқат эмасми? Чиндан ҳам унинг тилини уқиб, «ҳол-лисони»ни тинглаб бўлмайди. Мусиқа товушини эшитиш, ҳатто ундан турли даражада таъсирланиш мумкин. Бироқ Навоий товуш билан товуш, оҳанг билан оҳанг тўлқинларида, ички, руҳий садоларида мутлақ ўзгача тафовутли ҳол борлигидан бизни огоҳ этиб, ўзининг қаҳрамони – муғанний зарбларида («созанда мизробинда»)ги «ажиб ҳолат»ни уқиб олишга даъват этади. Қани ўша соҳир мутриб чертган парда – зарб ҳолининг сўздаги ифодаси? Бундай савол олдида Навоий шеъри – лисони ҳам лол қолади, мусиқа сеҳри олдида чекинади. Ҳа, бундай «ажаб ҳолат» мусиқа оламига хос экан, уни фақат «эшитиб» бир қадар англамоқ мумкин. Улуғ шоир байтининг бадий мантиқ кучи ҳам шундаки, санъатни,

унинг маъносини, асл қимматини у билан бевосита мулоқотда бўлмай, қалбан идрок қилмай туриб, инкишоф этиб бўлмайди.

Бошқа бир ғазалда Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ кутилмаган тарзда мутриб билан мубоҳасага киришгандай бўлади, ҳолбуки, бу зиддият чуқур сабабиятга асосланмаган (ошиқнинг мушкул аҳволи мутрибга боғлиқ эмас). Байт:

Мутриб била не кўнгил очилсун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «Ироқ»дин.

Эҳтимол, бошқа бир вазиятда ошиқ кўнгли мутриб нағмаси билан очилиши ҳам мумкин эди («Эй мутрибо, хушнама туз: малак етди, ғамим кетди»). Лекин шоир кузатган мақсад — ҳажр дарди қийноқларига на мусиқа, на аҳбоблар таскини малҳам бўлолмаслигини, ўзининг ортиқ умидсиз, нажотсиз аҳволини иқрор қилиш... Албатта, Навоий ташбеҳларининг зоҳиран бир-бирига зидлиги ёки оҳангдошлигидан фойдаланиб («фироқдин», «Ироқ»дин мусажжа — ички қофия усулида келади) маълум даражада завқбахш, жозибадор лавҳа яратишни ҳам ўйлаган; айтиш чоғда «фироқ» ва «ироқ» ташбеҳлари маънолари замирида ошиқ аҳволининг нажотсизлигига нозик ишора — киноя оҳанги зухур этган бўлса ажаб эмас. Демак, ишқ дарди — фироғи ҳасрати билан гўё мутрибнинг бедардларча тилга олган «Ироқ» куйи инсон ҳаёти ва қисматининг номаълум-сирли ришталари орқали боғланиши, бу ғаройиб уйғунликдан ошиқ ҳасратлари пурзиёд бўлиши мумкин. Навоий гўё тазод ва мусажжа санъат усуллари орқали ифода ўйини қила туриб, аслида ҳар бир сўз-тимсолнинг теран маъно қирраларига разм солганига ҳайратланмай бўладими?

Мутафаккир шоир «наво» ташбеҳининг мусиқа оламида ташқари табиатни, ижтимоий ҳаётни, инсоний муносабатларни акс эттирувчи турли маъно кирралари (ун, садо, мурод, истак, баҳра, насиба, рўшнолик, ҳожат кабилар)дан ижодий фойдаланади, мазкур сўз заминида яратилган ўзаро мутаносиб ё муқобил истилоҳларга (навобахш, навозанда, навозиш, навосоз, навогоҳ, хуш-наво, наволиғ ёки бенаво, навосиз — хусусан бу икки сўз фақат маҳзун-бахтсиз маъноларида келади) ҳар гал ўзгача сайқал, шеърӣ рангинлик бағишлайди. Шохбайт:

Навоӣ бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
«Наво» нақшини даврон мутриби базмда чолғай деб.

Ҳар бир шеър, жумладан, байтда унинг бунёдкори — шоир шахсияти бевосита ёки билвосита англашилиб туради (зеро, лирик қаҳрамон тимсолида шоир ўзлиги билан коллектив даҳо бадиӣ синтезлашган, умумлашган бўлади). Юқоридаги шохбайтда ҳам Навоӣ дунёсини руҳан (фақат руҳан) идрок қилиш мумкин. Зоҳиран қараганда на «бенаволиғ» (муҳтожлик, бечоралик), на «май ичиш» юксак эъзоз ва ардоқдаги, нафсни тийиш борасида, сабру қаноатда валиӣсийрат инсон, пиру мураббий шоир ҳаётига, эътиқодига, сажиясига тўғри келади! Демак, «бенаволиғ»да ҳам, «даврон мутриби» ва унинг «Наво» нақшида ҳам бошқа мақсад, ички — ботинӣ маъно яширинган, акс ҳолда, «бенаволиғ» (ижтимоий тушунча) билан «Наво» (мақом куйи ва тармоғининг номи) ташбеҳлари ўзаро тазод усулида боғланиб келмас, айниқса, «мутриб» сўзи «даврон мутриби» тарзида ўзгача рамзӣ сифат касб этмас эди. Бас, Навоӣнинг «бенаволиғ»и, бу — барча лирик, эпик, насрий асарларида чуқур эҳтиросу, буюк

дард ва ҳасрат билан, ёниб-куюниб изҳор қилган, бамисоли самога абр (булут) бўлиб кўтарилган, раъд (чақмоқ, момақалдиروق) бўлиб чақнаган, гулдурос садо ва акс садолар берган, ёмғир, сел бўлиб ёғилган, гўё еру кўкка сиймас ўкинч, армонлари... Бир умр меҳру вафо кўрсатиб, тортган жабру жафолари, ёлғон, рўё бўлиб чиққан орзу-умидлари, шахсий бахт, оила фароғатидан бебаҳра, дил уйининг шамчироғи ёнмаган васлсиз муҳаббат қисмати, рақиблар ситами, дўстлар озори, давр аҳлининг бедардлик ва худбинликлари... Булар оламга, одамларга расулونا комил назар, эътибору эъти мод билан муносабатда бўлган, ўйлаганлари, саъй-ҳаракатлари аксарият беҳуда, сароб бўлиб чиққан Навоий наздида «бенаволиғ»ларга айланган бўлса не ажаб! Ана энди «даврон мутриби»дан кутилган «Наво» нақшининг ҳақиқий маъносини инкишоф этса бўлади: мутриб фақат навосоз эмас, балки замон дардларига малҳам, инсоннинг руҳий, маънавий, эстетик эҳтиёжларига чора, жавоб бўлувчи, баҳра, озиқ ўрнида хизмат қила оладиган, халоскору нажоткор, илоҳий бир санъаткорга айланса! Бадий мантиқ тақозосига кўра, «Наво» куйи билан «базм», базм билан «май» ташбеҳлари мутаносиб олинган. Дарвоқе, Навоий қаҳрамонининг «доим май ичиши» қачондир «бир кун» ўша нажоткору халоскор илоҳий куй «даврон ... базмида» чалиниши мумкинлигига умидсиз қараш рамзи эмасми? Хуллас, шоҳбайтдаги ҳар бир сўз-тимсол иложсиз ҳаёлга толдиради, фикр-баҳс кўзғотади...

Бошқа бир ғазалда май, базм, соқий, мутриб, най ташбеҳлари келгани ҳолда, юқоридаги сингарии чуқур армонли, маломатангез-киноявий рух сезилмайди, аксинча, солим ва комил кишиларга тансиқ бўлгани учун ҳам ўзгача маъно берилиб,

юксак қадр, эъзоз топадиган сурурли, хузурбахш, илҳомбахш кайфият қаламга олинади. Байт:

Оташин май бирла, эй соқий, қизитқил базмни,
Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оғзингга най.

Навоий шеърияти қанчалик ҳазин, пурдард бўлмасин, унда дунёвий-ҳаётбахш оҳанглар муносиб даражада ўрин олганидан далолат берувчи (бундан ортиғи на ҳаёт, давр воқелиғи мантиғига, на шеърият табиати ва беназир шоир шахсиятига тўғри келади!) бу фавқулодда мастона-ўйноқи байт, тутилмаган кечинма-образлардан, Навоий даҳоси учун хос сирли-теран маъно қирраларидан холи бўлишига қарамай, беихтиёр завқ-шавқ уйғотади. Бунинг сири – шоир қаҳрамони кайфияти тақозо қилган, таъб равонлиғи, кўнгилнинг шўх тамойили, шоир ҳаёлининг сафоли, эрка жилваси сифатида, ўзаро таносуб усулида шаклланган (май билан соқий, мутриб билан най, ўт билан базм, шунингдек, май кайфияти билан най навосининг бири-бирини «тез этмак» хизмати) биринчи қарашда оддий туюлган ташбеҳларда, уларнинг табиий уйғунлигида, оҳанрабосида. Шоир қаҳрамонининг, айниқса, соқийга шунчалар баланд иштиёқу интиқлик билан қилган даъватини худди мутрибга даъват каби самимий, беғараз ният – фақат ҳаётнинг қувончли неъматларидан росмана, эркин, бутун баҳравар бўлишга чақириқ маъносида англамоқ лозим.

Бошқа бир ғазалда яна одатдагидай «мунглуғ наво» ошиқ ҳасратларига жўровоз вазифани ўтаб келади. Байт:

Эй муғанний, чун нихон розим билурсан, соз туз,
Тортибон мунглуғ наво созим била овоз туз.

Лирик қаҳрамоннинг кўнглидаги «ниҳон рози» ҳақида бир қадар (шубҳасиз, умумий тарзда) тасаввурга эга бўлмоқ учун Навоийнинг лоақал ўнларча ғазалларига, юзларча байтларига разм солишга тўғри келади. Лекин, бу пинҳон сирлар оламини, майли, шоир даҳоси яратган энг соҳир, терану нуктадон сатрларни кузатиш, бирма-бир синчиклаб текшириш билан ҳақиқатни аниқлаб-таҳқиқ этиб бўлармикин? Ахир, бу турмушнинг қизиқ тафсилотлари баёни, турфа воқеа-ҳодисалар солномаси ё ажойиб саргузаштлар қиссаси эмаски, бобма-боб, жилдма-жилд ўрганиш имконияти бўлса? Илло, қуёш азалдан то абад ҳаттоки «зарранинг моҳияти»га етолмагани каби, айниқса, Навоийдек бемисл заковату фазовий ҳаёлотга эга бўлган шоир поёнини билолмай нола қилган муҳаббат олами ўзининг ниҳоясиз руҳий теранлиги, ҳар бир дардли инсон — ошиқ кўнглининг ҳудудсиз пинҳоний мулки эканлиги билан жозибабали, сирли-сехрлилиги билан гўзалдир. Бас, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ ё қаландар ўзининг ҳамроз ҳабиби муғаннийга: «Сен кўнглимдаги сиримни билурсан, унга ҳамовоз «мунглуғ наво туз», — дея муножот қилиши бежиз эмас... Не ажабки, фақат ҳазин куй «ниҳон роз» азобларини бир қадар осон кечиришга далда бериши мумкин.

Навоий такрор-такрор қаламга олган «мунглуғ наво» куйидаги шоҳбайтда бир сира жамланган, умумлашган ҳолат ва қиёфа олади:

Баски, Навоий айлади дард сурудиди наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси.

Биринчи қарашда, Навоийдек соҳир лирик ва мутафаккир шоир, моҳир мутриб-навосоз, бир умр «васли мумкини йўқ» буюк ишқ достонини яратган

фидойи ошиқ дардли-ҳазин оҳангларда шеър ўқиши, эзгин-эзгин уд ё танбур чертиши барчага аён, демак, бу ортиқ ҳайратланишга, ажабланишга асос бермайдиган бир ҳолдек туюлади. Лекин шеърятда том маънодаги оҳанг-интонация баъзида ҳал қилувчи нуқтага айланиши мумкин. Менинг назаримда, мазкур мақтаъ-байтдаги биргина «наво» сўзи (унинг бутун салмоғи, салобати ғазал контекстида очилиши мумкин) гўё барчага аён ҳақиқат: «Навоий дард сурудида наво айлади» шеърӣй жумласига кутилмаган тарзда улуғ шоир дунёсини, унинг мислсиз шахсияти ва руҳиятини ўзида мужассам ифодалаган шоҳ сатр мақомини беради. Акс ҳолда, Навоӣй мажлисининг таронаси дунё ташвишларидан, инсон дардларидан ўзларини фориғ тутган, ўйин-кулги, базм-маишатдан боши чиқмайдиган «тараб аҳлини йиғлатиш»га қодир бўлармиди? Шу тариқа, «дард суруди» – «тараб аҳли» муқобил тимсоллари орқали (тазод санъати воситасида) бетакрор мусиқӣй-лирик умумлашма лавҳа яратилади.

Нихоят, «наво» ташбеҳи муҳаббат дунёсини илоҳӣй эътиқод даражасида улуғловчи кутлуғ сўз-образга айланади. Шоҳбайт:

То тузди Навоӣй ояти ишк,
Ишк аҳли аро наво бўлубтур.

Навоӣй фақат буюк шоирларга маънавий ҳуқуқ берадиган фахрия усулидан фойдаланиб, мусулмонларнинг энг улуғ ва мукаррам китоби – «Қуръон» сўзлигига мурожаат қилади. Машҳур рус шарқшуноси Е. Э. Бертельс Навоӣйнинг ижодий даҳосига берган юксак баҳони энг одил ва комил фикр юксаклиги деб билсак (бундай даъвога етарли далил-асослар бор), «фасоҳат мулкининг соҳибқирони» – улуғ

шоир хусусан ғазалиёти билан (аксарият ғазаллар «абодий мавзу» — муҳаббатга бағишланган) жаҳонда нисбати йўқ ишқ куйчиси, санъаткоридир. Шумаънода, Навоий: «Мен инсоннинг дунёвий ва илоҳий муҳаббати (ҳақиқатдан ҳам шундай) ҳақида шахсан дард чекиб, бу муқаддас оловда ёниб, ёнсам ҳам куйиб адо бўлмай битган барча мисраларим ёлғиз ошиқона, орифона, қаландарона шеър сатрлари эмас, улар муборак, муқаддас каломлар — «ишқ оят»ларидир» деб фахрланишга юз бор, минг бор ҳақлидир. Зотан, улар мана беш асрдан зиёд давр мобайнида, не-не пок, комил, фозил, солим инсонларнинг қанчадан-қанча авлодлари — чинакам «ишқ аҳли аро наво бўлиб» келгани ва шундай бўлиб қолажаги бизга бирдан-бир дахлсиз маънавий мерос — гўзал ҳақиқат эмасми?..

❧ УН ТҶРТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

МУСАВВИРОНА РАНГЛАР

Навоий кўнгли сувратхонаси чок бўлди сар то сар,
Чу анда жилва берди ул нигора нақшбин суврат.

Навоий ғазалиётида аввало рассомлик, наққошлик, меъморлик, китобат, хаттотлик, лаввоҳлик, саҳҳофлик ва халқ амалий санъатига оид маҳсус истилоҳ-ташбеҳлар, чунончи: нақш, наққош, нақшбанд, нақшсоз, суврат, тасвир, авроқ, сафҳа, лавҳ, килк, қалам, нуқта, китоба, зийнат, музайян кабилар; хусусан ранг турлари, жиолари: нилий, лолагун, шафақгун, фирузагун, ложувардий, ҳилолий, шингарфи, гулгун, гулфом, гулбун, шамъвор, сабзаранг, ол, сориг, яшил, заъфарон, оқ, қора, симобранг, атласранг ва ҳоказо сифат ва сифатлаш-

ган сўзлар бошқа ташбеҳлар билан уйғунлик ва таносубликда ҳайратбахш, бетакрор лирик лавҳа, шеърӣй манзараларга айланади.

Навоийнинг беназир улуғ тасаввури, чексиз фазовий тахайюлида жилваланган маҳбуба турли шоҳбайтларда шоир-мусаввир чизган рангин «суврат»лар тарзида намоён бўлади. Шоҳбайт:

Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай,
Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай.

Реал ҳаётда инсон соғинч туйғуси туфайли дилдан яқин, чин ёр-дўст, маҳбуб киши қиёфасини ўз тасаввури ва хотирида аниқ жонлантириши ажабланарли ҳол эмас. Чунончи, интизор бўлиб, орзиқиб кутилган муҳаббатнома варақлари кўнгилларзаси, жон титроғи билан ўқиладиганда – ғойибона мулоқот, ҳамрозлик дақиқаларида ўша таниш, қадрдон дастхат, мўътабар сатрлар, жонсўзу дилором калималар орасидан мактуб йўллагувчининг ўт-ли-изтиробли, умидвору илтижоли қиёфаси – қувонч ва ҳайратдан порлаган кўзлари, соғинтирган овози, ҳароратли нафаси, хумор нигоҳи – барча ошно, дилдор жиҳатлари бутун жозибаси билан жонланиб турмайдими? Албатта, дарддош, сирдош киши сиймосини хаёлан тиклашдек тансиқ бир ҳолатни ижодхонага хос яратиш дақиқалари билан тенглаштириб бўлмайди. Хусусан, гениал шоирларнинг хаёлхонасида қандай сирли-сеҳрли, қийноқли яратиш жараёнлари содир бўлмайди дейсиз? Эҳтимол, Гёте ё Пушкиндек дунёга машҳур шоирларга аёл гўзаллигининг хаёлдаги тимсолини чизиш у қадар мушкулотга айланмаган бўлур эди (уларнинг таржимаи ҳолида бир эмас, бир неча реал аёл фигурасини учратиш мумкин, ҳатто, ўша гўзалларнинг

рангтасвир ва график портретлари ҳам ишланган). Навоийдек табаррук зотга келганда, унинг тахайюл кўзгусида Хуросон ё Туркистоннинг қайси толеи баланд санами («Санамлар ҳуснидан мақсуд ёр ўлмиш Навоийга, Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз») шарқона латофат ва тароват, ҳаё ва ибo тимсоли бўлиб гавдаланган экан? Қизларни ҳали балофатга етмасиданоқ парда ичида сақлаш, қизлик назокати, иффати, номуси, шарм-ҳаёсини муҳофаза қилиш эл-улуснинг ахлоқий эътиқоди даражасига кўтарилган, тан-бадан, зоҳир гўзаллигига нисбатан рух, ботин гўзаллигига ортиқ қиммат бериш шеърӣй қоидага, анъанавӣй таомилга, халқнинг турмуш тарзига айланган (XIX аср цивилизацияси учун жуда эриш туюлган) бир шароитда ҳаммасини ҳаёлот оламига кўчиргани учун бу «валийсийрат» шоирга нима ҳам дея олардик? Боринги, Навоӣй ҳазратлари бўйига етган қизларни базўр кузатгани ҳаётда табиӣй ва муқаррар бир ҳол деб ҳисоблай қолайлик (тарихнавис ва адабиётшунос олимлар темурийлар саройидаги хонимойим-бекойимлар, мулозима-канизаклар юзи очиқ юрганлар дейишади; шунингдек, хеш-қариндошлар даврасида ҳайит-арафа, тўй-томоша, бошқа улуғ айём кунларида опасингил дугоналарга, келин-келинойиларга шоирнинг назари тушган бўлиши ҳақиқатга яқин). Лекин ёш йигитлик чоғидан ғариб хоксорлик қисмат насибаси бўлган, фариштадек покдомон, қизлардек ҳаё-иболи хулку атвори маънавӣй-ахлоқӣй таомил деб билган Навоӣй то улуғ амирлик мартабасига етгунча, айниқса, гўзал қиз-жувонларни яхшироқ кузатишга ботина олган ё олмаганини тасаввур қилиш осон эмас; худди шундай муслималар ҳам бу табаррук зотга росмана очилиб, яъни бор ҳусну латофатини намоён этиб боққанларини тўла қаноат билан айтиш

кийин. Тўғри, Навоийшуносликнинг шундай фарази — ишорати ҳам йўқ эмас: қисмат даргоҳида аҳли аёл — оила шамчироғи ёқилмаган бу беназир инсоннинг сирлилик пардаси ортидаги қайсидир маҳбуби бўлгани (ё бўлмагани) тахмин қилинади... Қисқаси, бу айтилганлардан қатъи назар, мазкур шоҳбайтда Навоийнинг ажойиб шахсияти, бошқа бирорта улуг ижодкорникига ўхшамаган, илоҳий даражада юксак муҳаббат эътиқоди зуҳур этганига ким шубҳа қила олади? Шоирнинг қаҳрамони хаёлдаги васл қувончи — мулоқот дамларининг инъом-эҳсонини фақат ғойибона кечиради, йўқ, у ҳам шайдои, ҳам бечора мусаввирга айланади-да, мўъжизакор «килк» — қилқалам билан фаройиб бир суврат чизмоқчи бўладик, бундан кузатилган мақсад — ўша сувратдаги гўзалнинг жозибасига муносиб «ошиқ яшаш», фақат шу йўл — хаёлий гўзаликка хаёлий шайдолик асари — «ҳикояти»ни яратиш билан ошиқ Навоий «кўнглини беқарор айлаш»... Шоир санъатхонасида гўзаллик қай даражада мўъжизакор жараёнда шаклланади!.. Хаёлдаги маҳбуб сувратининг бунёдга келиши қанчалик руҳий қийноқларга сабаб бўлгани бизга ҳам бир қадар аён бўла бошлайди. Дарвоқе, байтдаги «неча» сўзи ўша илоҳий тасвир — идеал «суврат» образини яратиш йўлида «жаҳон овораси» бўлган шоир-мусаввирнинг уриниш-изланишлари ҳали интиҳо топмаганига, эзгу мурад ҳосил бўлмаганига ишора эмасми? Эҳтимолки, улуг санъаткор ўзи бир умр эътимод қилган васлсиз муҳаббат талқинида зиддиятли хаёлларни, азобли, лекин ёруғ орзу-армонларни, айнаи чоғда яратиш рағбати билан йўғрилган мураккаб руҳий ҳолатларни кечиргандир. Бу табаррук зотнинг неча-неча авлодлар қалбида ҳайрат, меҳр, фахр ҳисларини уйғотувчи, ўйга толдирувчи шахсияти, таржимаи

ҳоли мана шундай мушоҳада, мубоҳаса юритишга асос бераётгандай бўлади..

Навоий қатор газалларида маҳбубанинг шеърӣ сувратини чизишда «нақш» ташбеҳидан фойдаланади (маълумки, «нақш», «наққош» сўзлари шарқ ўймакорлиги, ҳатто, мусиқа санъатида муштарак маънони англатади). Шохбайт:

Нақш сувдин чун бўлур зойил, ажабдурким, эрур
Йиғлағон сойи хаёлинг дийдаи гирёнда нақш.

Бу байт мувозана (оврупо шеършунослигида параллелизм) усули билан мунаққаш этилган, яъни наққошлик санъатининг махсус қонунларидан бири, аниқроғи, нақшинкорлик, сиркорлик (бўр, гипс, соз тупроқ, сиранч, елим, совлиқ сути каби унсурлар қоришмасидан тайёрланадиган ганч) асарини сувдан, нам-захдан асраш йўриқларига ошиқнинг ҳолати қиёсланади – зид қўйилади. Халқ амалий санъатига хос жараён билан муҳаббат туйғуси ёндош нисбат қилиб олиниши мувозана бўлса, муқояса объекти («нақш» ва «сув») билан ошиқ субъектининг ҳолати («йиғлағон»и, «дийдаи гирён» бўлгани) ўзаро зид келиши тазод санъатлари намунасидир. Шохбайтдан кузатилган асосий мақсад – гоё иккинчи мисрада очилади. Лекин Навоий ҳар гал янгидан таҳқиқ этадиган бадийй мантиқ тақозосига кўра, биринчи мисра фақат муқояса воситаси бўлиб қолмайди, балки иккинчи мисранинг бадийй қурилмаси учун зарур унсур – оригиналлик мезонига айланади. Акс ҳолда, маҳбуб «хаёли» – шеърӣ тимсоли ўзига хос-индивидуаллик касб этмаган бўлур эди. Зотан, шохбайтнинг бутун жозибаси иккинчи мисрада рамзий маънода, такроран келган «нақш» тимсоли билан изоҳланади. Ана энди байт мазмунини

шархласак бўлади: ҳаётда сув – нақшнинг офати эканлиги айни ҳақиқат (ёғин-сочиндан, селу тошқин балосидан, шўрдан, айникса, ножинс, нобоп одамларнинг, қайси замонда бўлмасин, жавобгар маъмурий шахсларнинг жинояткорона лоқайдлигидан нобуд бўлган ё хатарли аҳволга келган меъморлик ёдгорликларида асосан «сув»дан, наму захдан етган зарар-офат миқёси ҳисобига таажжуб ҳол («ажаб-дурким») шундаки, ошиқ ўзининг бераҳм, бепарво маҳбуби ҳажрида қанчалар кўп ёш тўкса, унинг «хаёли» (тасвири) кўз лавҳида шунчалик тиник, ёрқин, комил суврат – «нақш»га айланиб боради. Яна ажаброқким, кўздаги бу муборақ нақш асли кўнгилга битилган тасвир – севимли сувратнинг фақат зоҳирий ИНЪИКОСИ бўлса-чи? Ҳар қандай матога, ҳатто, мәрмартўшга битилган нақш қачондир «сувдан... зойил» бўлиши аниқ, бироқ ошиқ кўзларига, унинг шайдойи кўнглига азал наққоши битган илоҳий суврат – маҳбуба «нақши»ни лоақал хиралаштира оладиган куч борми дунёда? Демак, ошиқнинг тўккан кўз ёшларисиз унинг «хаёли дийдаи гирёнда нақш» – тасвир яратишини, маҳбубнинг лирик-миниатюр сувратини тасаввур этиш имконсиз.

Аввалги байтда маҳбубанинг хаёлий тимсоли «нақш» ва «дийда» ташбеҳлари воситасида чизилган бўлса, бошқа бир ғазалда нақш – кўнгул – қўй тимсоллари силсиласидан ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Байт:

Нақш этиб кўнглумга жаннат эврулурмен қўйинга,
Айларам бу навъ ила жаннатни қўюнг садқаси.

Бундай ғам-андухдан холи, шодмону навобахш руҳдаги, нисбатан кам учрайдиган байтлар ажаб бир оҳанрабоси билан ўзига тортади: кўнгил саҳифасида

жаннат тимсолини яратиш! Хаётнинг баҳорий таровати («Чаман саҳифасида тараб сўзини яшил хат била ёзадир», дейди Навоий наврӯз ҳақида газалларидан бирида), тонг чоғидаги шаффоф нашидаси, сафобахшлиги, аниқ, муносиб таърифига сўз топилмас муҳаббат шавқи, лаззати, шеърӣ рағбат ва илоҳӣ шукуҳи, чин дӯсту анислар, азиз, пиру муршид зотлар мулоқоти, пурҳикмат, фасоҳатли суҳбати, ифтихор қилса, шукроналар айтса арзигулик покиза, беминнат, хайрбод хаёллар, муродлар, аъмоллар чиндан ҳам бани одамнинг эзгу идеали — «жаннат» маъносини англатмайдими, жаннатий эъзозу қадр сўрамайдими? Навоийдек валийсифат инсон ва улуғ ижодкор шундай фараҳбахш лаҳзаларни (гарчи улар қисмат хоҳишига кўра шахсий ҳаётида кам насиб этган бўлса-да) кечирмаганмикин?... Бевосита байт шарҳига ўтайлик. Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ (ижодкор кайфияти қаҳрамон кайфиятига ўтмасдан қолмайди) кўнглида «нақш этган жаннат» қанчалар пурвиқору бетимсол эканини бир қадар тасаввур қилса бўлади, чунки бу бебаҳо маънавий инъом кимга аталгани маълум: бундай улуғ мукофотга фақат маҳбуба муносиб. Бас, ошиқ ҳаётининг маъноси, ишқӣ эътиқоди ва гўзаллик эътимодининг мужассам тимсоли бўлмиш ёр «кўйига садқа» қилинадиган жаннатдан ортиқ нима бўлиши мумкин бу оламда? Байтнинг бадиий жозибаси шундаки, шоир «жаннат» ташбеҳидан кузатган қутлуг ниятни қандай изҳор этишга айрича аҳамият беради, бунинг учун «эврулурмен кўйига», «айларам бу навъ ила», «садқаси» каби халқона лутф билан йўғрилган ифодалар тузади (ширинсухан халқимизнинг тил хазинаси «жоним айлансин», «ўргулсин», «жоним — садақа» каби суюмли, эркалаб ардоқлагувчи нақл-ибораларга бой). Ана шун-

дай нуктадон мутаносиблик, нозик бадий мантик заминида (нақшсиз — кўнгил, кўнгилсиз — жаннат, жаннатсиз — садқа, кўйсиз — эврилиш маъносиз бўлар, ажойиб ифодавий силсила яратилмас эди) маҳбубага боқий умр ва фароғат тилаги изҳор этилаётгандай: «Айларам бу навъ ила жаннатни кўюнг садқаси».

Бошқа бир ғазалда яна ўша «нақш», ўша «кўнгил» ташбеҳлари. Лекин бу ғал мувозана (параллелизм) санъати орқали санъаткор наққош гириҳлари (кесма, тугунли чизиқлар, мураккаб ва нозик бандлар) каби бетакрор шеърий лавҳалар яратилади. Шохбайт:

Кўнгулда нақш андоғ боғламиш бир нозанин суврат,
Ки мумкун эрмас андоғ тортмоқ наққоши Чин суврат.

Навоий учун бениҳоя азиз, ардоқли қаҳрамон — ошиқ кўнглида (баайни ўз кўнглида юз берганидай) «нақш... боғламиш бир суврат»ни дунёга донг таратган сувратчилар чиза олмасалар не ажаб? Хусусан, кўнгилдаги суврат, айниқса, ошиқ-рассом кўнглидаги севимли ёр тасвири...ҳеч қайси санъаткор мусаввир андоза ололмас илоҳий жозиба касб этиши кимни шубҳалантира олади? Шоир муқояса-нисбат учун Чин наққошини олиши фақат анъанавий усул эмас. Айниқса, шарқ шеърияти ва бутун бадий маданиятида Чин рассомлари қадимдан машҳур бўлганлар. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги мусаввир Моний, меъмор Боний, тоштарош наққош Қорун ҳам шу юрт фарзандлари (айниқса, Моний мактаби шунчалар шуҳрат қозонганки, шу заминда бутун бир фалсафий оқим пайдо бўлган). Демак, Навоий ошиқ кўнглида боғланмиш сувратнинг мўъжизакор санъат юксаклигида туришини махсус

таъкидлаш учун ҳам унга энг юқори, дунёда тенги йўқ гўзаллик ҳодисасини қиёсий тамсил қилиб олади. Хусусан, биринчи мисрадаги ғаройиб мушоҳада («кўнгулда... боғланмиш бир нозанин суврат») беихтиёр улуғ шоир ҳаёлан умр бўйи излаган баркамол ва матлуб ёр тимсолига бағишланган рубоийнинг бир сатрини ёдга солади: «Кўнглум бир шўхким тилар — топилмас, нетайин».

Ҳазалларнинг бирида киши қиёфасини ҳаёлан кўз ўнгида жонлантириб суврат чизишдек мушкулот — мураккаб психологик жараён лирик образга кўчирилади. Байт:

Мумкин эрмас чун назар оллида кўрмак сувратин,
Сафҳаи хотирға нақш этмай намудоре, нетай.

Албатта, «сувратин» ташбеҳидан, аввало, икки, қолаверса, уч, ҳатто, тўрт хил маънони англаса бўлади: маҳбуба суврати, унинг ҳаёлдаги тасвири, ҳаёлдаги гўзалнинг ўхшаши йўқ тимсоли. Лекин ошиқнинг тилаги, талаби бундай хос сувратни «назар оллида кўрмак» — аниқ чизгилари, бетакрор қирралари билан гавдалантирмақдир. Бунинг учун маҳбуба тимсоли «хотир (дил, кўнгил, ботин) сафҳасига» битилган бўлиши керакки, бунинг имконсизлиги ҳасрат тўла «нетай» сўзидан аён бўлади. Хуллас, бу гал аввалги шоҳбайтдаги мўъжизали ҳолнинг бутунлай акси бўлган нажотсиз вазият юз беради. Начора? Табиатда, ижтимоий ҳаётда бўлгани каби ошиқнинг (балким шоирнинг ҳам) ҳаёлот осмони доимо бирдай тоза — булутсиз бўлиши имконсиз. Кўз, назар — кўнгилнинг кўзгуси. Кўнгил баҳрида ишқ тўфони туғён қилган кезларда «назар оллида сувратин кўрмак... мумкин эрмас» бўлса не ажаб? Ошиқ аҳли учун қисматнинг инъому муко-

фотларидан кўра ранжу озорлари зиёда эканининг боиси ҳам ўша «мумкин эрмас» васл фалсафаси билан боғлиқ эмасмикин?

Бу шафқатсиз ҳақиқатни бошқа мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин. Шохбайт:

Сувратинг кўрмак таманно айлабон, кўрмай хануз,
Оллима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.

Ўзининг кўнгил шамчироғи – «дилситони» бўлган маҳбуби фироқида кечани субҳидам билан, кунларни ойлар билан улаган ошиқ учун «сувратини кўрмак таманноси» – хаёлан дийдорлашув ўзи қанчалик умид, таскин, қувонч, рағбат бағишлаши мумкин... Лекин, қани ўша «кўнгли тилаган мурод» (Бобур)нинг ҳосили – маҳбубанинг бенисбат тасвири акс этган «суврат»? Бу ягона орзу тимсоли оворасида дуч келган «юз минг ажаб суврат» – эҳтимол, улар фақат суврат эмасдир, балки турфа савдолар ҳамдир – ошиқ аҳволини янада мушкуллатиши мумкин. Эҳтимол, шунчалар рангин «ажаб суврат» қисмат золининг жодуси – макр ўйини, синов усулидир. Акс ҳолда, нечун ошиқ матлуб сувратни «хануз кўрмай», тополмай изтироб чекади, эзгу истак («таманно») оқибатини «билмай» тўлғонади? Бас, бу гал ҳам аввалги шохбайт билан руҳий муштараклик бор: асли «сафҳаи хотирға» битилмаган бўлса, «юз минг ажаб суврат» бўлсин, умид ўрнига ранжу алам олиб келиши мумкин.

Баъзан орзу қилинган маҳвашнинг суврати нигоҳ етмас самовий олисликдан юлдуз мисол тажалли этса-да, моҳиятда ошиқ учун бу озорли эмас. Байт:

Кўз тутар эрдим қалам киприкларимдин боғла деб,
Гар азалда кўрсам эрди, сувратинг наққошини.

Байт замирида бундай илоҳий ҳусн соҳиба-
си – маҳбуб сувратини чизишга қалам ожиз, бунга
истеъдоди, маҳорати етадиган сувратчи дунёда йўқ
деган, ифрот санъати билан музайян этилган фикр
зуҳур этади. Лекин, байтнинг жозиба – оҳанрабоси
шундаки, бу гал ошиқнинг дард-ҳасратлари эмас,
балки камоли ҳайрат ва фидойилик туйғулари ифо-
даланади, бундай оғриқсиз кайфият мардона руҳий
ҳолат, айниқса, биринчи мисрадаги нозик нукта-
дон лирик лавҳада ёрқин аксини топган: «Кўз ту-
тар эрдим, қалам киприklarимдин боғла деб». Ик-
кинчи мисрада эса «азал», «сувратинг наққоши»
ташбеҳлари орқали абадиёт қонунлари, чегара бил-
мас гўзаллик қонунлари олдида инсоннинг улуғ ва
шарафли ўрни, муҳаббатнинг ўзи мўъжизакор-сирли
дунё эканлиги ҳақидаги фалсафий-лирик ҳаёллар
мухтасар рамзий образда умумлаштирилади.

Бошқа бир ғазалда «суврат» тимсоли тажнис
санъати орқали мусулмон эътиқоди сарҳадларидан
бемалол чиқадиган умумбашарий идеални улуғлашга
хизмат қилади. Шохбайт:

Агар суврат будурким, сендадур, эй гул, йироқ эрмас,
Ки мундин сўнг парастиш айлагайлар, аҳли дин суврат.

Бу байтда маҳбуба «суврати» анъанавий маъно-
даги тасвирий ранглар, оҳанглар, усуллар доираси-
дан чиқиб, кутилмаган тарзда насроний (христиан)
эътиқоди рамзига айланади. Навоий даврида Ху-
росонда, Араб ва Ажам мамлакатларида шарққа
хос насроний мазҳабидаги тарсолар, кўпчилики
ташкил қилган мусулмон аҳолиси орасида ажра-
либ туриш учун белларига зуннор боғлаб юрганлар,
демак, уларнинг ўз бутхоналари ҳам бўлган, бут-
хонани эса санам (бут)лар ва «муқаддас» суврат-

ларсиз тасаввур қилиш қийин. Гарчи Навоий ватанидан ташқари чикмаган бўлса-да (Аттор, Румий, Дехлавий, Жомий каби устозлар лоақал ҳаж қилиш сабаби билан катта-кичик шаҳарларни кўрганлар), турли муносабат-мулоқот туфайли, балки Жомий каби яқин мусоҳиблар орқали Исо, Биби Марям, (бошқа анбиё ва авлиёлар суврати ҳақида билвосита, эҳтимол, бевосита) маълумот олганига шубҳа йўқ... Ана энди байт шарҳига қайтсак бўлади. Улуғ шоир, ислом дини арконларидан саналган мутафаккир, айрим даҳрий олимлар талқин қилганларидай, «тарсо», «зуннор», «санам», «дин ғоратгари», «номусулмон», жумладан, «суврат» (насроний талқинида) каби ташбехларни қўллаш билан даҳрийга, шаккокка айланиб қолмайди. Аввало, бу кўп асрлик анъанага айланган, шеъриятнинг шартли-рамзий бир усули, қолаверса, диний истилоҳлар муқаддас, илоҳий тушунчаларни ифодалагани учун ҳам, майли, кинояли-полемик (мубоҳасали) оҳангларда келсин, шоир кузатган мақсад учун энг кучли, жозибали, теран маъноли восита-нисбат вазифасини ўтайди. (Сўнгра, ислом фалсафаси, маданияти, унинг бой қомуси сўзлиги то ҳануз бузиб талқин қилинганидай, бошқа диний эътиқодларга, сўфиёна ҳурфикрлиликка асло зид эмас, аксинча, унинг умумбашарий руҳий маданият, фалсафий ва бадий тафаккур билан, уларнинг турли меъёрлари — чексизликлари, масштаблари, теранликлари билан ўзаро яқин, муштарак жиҳатлари кўп...

Мазкур шоҳбайтдаги «суврат» тимсоли ҳам моҳиятда умуминсоний идеалнинг шеърий ифодасига айланади. Биринчи мисрадаги: «Агар суврат будурким... йироқ эрмас» сўзлари билан маҳбуба суврати, аниқроғи, сувратдаги малак (христиан эътиқоди тақозоси билан) илоҳийлаштирилади, бунда беих-

тиёр Леонардо да Винчи ё Рафаэль мўйқаламига мансуб гениал асарлар – аёл образлари ёдга тушади. Иккинчи мисрадаги «...парастини айлағайлар аҳли дин, суврат» сўзлари зоҳиран қараганда: бу – ислом аҳлини сувратпарастга айлантириши мумкин, деган қалтис маънони англатади. Лекин, бу фавқулодда журъаткор фикр фақат шеърят, санъат қонунлари нуқтаи назаридан ҳаққоний ва жозибали бўлиб, моҳиятда на ислом эътиқодини, на ислом аҳлини (аниқроғи, мусулмон ошиқларни) асло камситмайди, фақат бунда аввал қайд этилган умуминсоний ғоя: муҳаббат туйғулари дунёдаги энг комил эътиқодларни ҳам (улар монелик қилганлари тақдирда) тан олмаслиги мумкин, деган хурфидирлик зухур этади.

❧ УН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

АФСОНАВИЙ-ТАРИХИЙ ТИМСОЛЛАР

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким – Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.

Бежизмаски, иштибоҳ, иккиланиш ҳолатлари, эҳтимоллик, тахминийлик аломатлари инсон заковати ва ҳаёлотининг кўп асрлик тажрибасида синалган, бу – не-не донишманд, ориф зотларнинг бошини қотирмаган. Фанда (айниқса, психологияда) махсус соҳага, доимий муаммолардан бирига айланган, аксинча, маълум шубҳалардан холи мутлақо билимдонлик даъвоси маҳдудликнинг бошқача кўриниши сифатида баҳоланган. Албатта, бу асосан мантиқий-таҳлилий тафаккурга хос соғлом, тийрак ҳукмлардан. Ҳиссий-образли тафаккур учун ҳам истисно ҳолат эмас. Санъатга, шеърятга хос

сирли-сеҳрли, ҳиссий-руҳий жараёнларда ва шуур қонунларига унчалик итоат этавермайдиган, реал ҳақиқатга нисбатан ҳар доим мувофиқ ва мавзун келишига ҳеч ким кафолат беролмайдиган ҳаёлот ва ҳиссиёт эркинликлари, эркаликлари, ўша иштибоҳ, иккиланиш ёки «чиройли хато» оҳангларида ифодаланишини кузатиш мумкин. Шохбайт:

Гар каломингни Масих анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳи тушар «Қуръон» аро.

Албатта, бу ерда Навоий ишлатган шеърӣ лутфда иштибоҳ ё хато оҳанги фақат восита хизматиини ўтаяпти. Зоҳиран, кузатилган асосӣ мақсад (маҳбуба сўзларининг қудратига муносиб баҳо бериш) аниқ, тафсилий кўриниб турмаса ҳам, сатрлар руҳидан – моҳиятидан англашилади: бахтиёр ошиқ учун ёру «ҳабиб»ининг улуг илтифоти айтган сўзлари «Масих анфоси» (нафаси)дан беқиёс даражада ортиқ, соҳир, мўъжизакор, илоҳӣ!.. Дафъатан ҳаяжон ва тараддуд ичида ҳаёлга келган ташбеҳни «ғалат» дейиш, айниқса, буни «Қуръон»да учрайдиган баъзи саҳв паришон нуқталарга нисбат бериш орқали нафақат маҳбуба сиймоси, айни чоғда ўша «гўзал хато», иштибоҳ объектлари (Масих, «Қуръон») ҳам улуғланаётгани сезилиб туради.

Навоий анъанага кўра гоҳ афсонавий фигура-лар маъносини, гоҳ тарихӣ шахслар ё объектлар номини бадиӣ муқояса-нисбат сифатида истифода этар экан, буни фақат сўз фасохати, рангинлиги, жозибадорлиги учун қилмайди. Балки муайян ижтимоӣ, маънавий идеали – инсонӣ ё ишқӣ масла-ги, матлаби, эзгу ҳаёли, хотироти, дардли ҳолати, кайфиятини ижодӣ эҳтиёж даражасида ёрқин ва мухтасар ифодалашга йўналтиради. Байт:

Навоий бўлмасига озими Ироку Хижоз
Магар назоҳати мулки Хирӣ эрур боис.

Аввало, шоирнинг Ироку Хижоз сафарини тилга олишига не боис бўлди экан? Айниқса, Навоийдек улуг давлат ва маданият арбоби, маърифат ва ижод ҳомийси учун ечими осон бўлмаган бундай саволда гениал санъаткорнинг турли жанрдаги асарларидан кўплаб жавоб-сатрлар топиш мумкин (лоақал икки байт мисол келтирайлик: «Эй, Навоий, истасанг давр аҳли зулмидин халос, Ур фано даштига гому бора олгунингча бор»; «Ўз диёримда бузуг кўнгул не янглиғ тўхтасун, Ким эрур бегона — ҳам аҳбоб мендин, ҳам ҳабиб»). Лекин, муҳими, биринчи мисра замирига яширинган нозик маъно — фақат Навоий шахсиятига хос чуқур андиша ҳиссидир: у қанчалар шикастаҳолу фидойи, сабр-қаноатда яктолардан бўлмасин, «давр аҳли»дан етган турфа усулдаги озору ситамлар, таънаю маломатлар туфайли ниҳоятда мушкул — дилтанг ҳолга тушиши муқаррар эканлигига, ҳатто, узоқ-узоқларга бош олиб кетиш ҳаёли билан қаттиқ изтироб чекишига шубҳа қилиб бўладими? Шунга қарамай, ҳар қандай мағрур, исёнкор, алампнок кайфиятдан — ўша одил ҳакам — элу юрт андишаси ғолиб келса-чи? Аниқроғи, она Хирот меҳри ва дардлари барчасидан фузунроқ бўлиши, унинг ботинини, руҳини турли ғуссалар ғуборидан поклантирувчи, кўнглига равшанлик бахш этувчи илоҳий бир маъво — «назоҳат мулки» бўлиб туюлиши табиий ҳолдир. Алалхусус, Навоийдек адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, мутафаккир ва мураббий зот учун барча инсоний андишалардан Ватан манфаати ортиқ ва устувор бўлса, не ажаб!..

Нафақат христианлик минтақаларида, балки му-
сулмон дунёсида ҳам афсонага айланган Исо –
Масиҳ образига (эҳтимол, бу фожеъ ҳикоятнинг
муайян даражада тарихий асоси йўқ эмасдир) шоир
такрор-такрор мурожаат этмасин, ҳар гал бири-би-
ридан жозиброқ лирик лавҳалар яратади. Шохбайт:

Кўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни туфайл –
Ангаким, топмиш Масиҳ онинг туфайлидин ҳаёт.

Улуғ шоир шеърӣй тафаккур ва ҳаёлотнинг чек-
сиз имкониятларини истифода этгани ҳолда анъ-
анавӣй тимсол орқали ўз қаҳрамони – ошиқни
МУҲАББАТ отлиғ буюк қудратнинг оддий фарзан-
ди сифатида, маҳбубани эса нафақат барча дард
аҳлининг тириклигига сабабчи – яратувчи даража-
сида улуғлайди, айни чоғда жонсиз танга қайта жон
бағишлашга қодир мўъжизакор нафасли Масиҳнинг
ўзи ҳам ўша фаройиб илоҳӣй қудратдан «ҳаёт топ-
ган» (бунда эҳтимолки, Исонинг тирилиши ва (са-
мовотга кўтарилиши ҳақидаги ривоятга ҳам ишора
йўқ эмасдир). Хуллас, мутафаккир шоирнинг ўзига
хос ишқӣй фалсафасики дунёвӣй муомала тилига
ўгирганда, маҳбуба – гўзаллик ва муҳаббат оми-
ли; ошиқ-инсоннинг тириклиги, қисмати, аъмолига
нимаики битилган бўлса – ҳаммаси учун унинг
меҳри – эҳсони, шафқату марҳамати сабаб бўлган,
демак, у кўнгил мулкани ўзгартиришга қодирдир...

Ҳазалларнинг бирида маҳбуба лаъли таърифида
кутилмаган тарзда Исо ҳақидаги ривоятнинг икки
муҳим жиҳати қаламга олинади. Байт:

Лаъли не қондиндурур, не вчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масиҳога, не фарзанд, эй кўнгул.

Шеърятда, хусусан, классикада бир сўз – ташбеҳ ортига, замирига бир неча маъно яшириниши ажабланарли эмас, акс ҳолда, шеърый нутқ ва ифода жозибасига жиддий футур етиши мумкин. Навоий маҳбуба «лаъли»ни бир йўла қонга (лаб рангига нисбатан), ҳадисга (сўзлаш қобилияти эътибори-ла), Масихга (жон бағишловчи илоҳий кудратга қиёсан) тамсил қилади. «Лаъл»нинг қонга дохил аломати («не қондиндурур») шеърый нисбатлаш анъанасида, эҳтимолки, учратилмаган ҳол. Унинг «невчун ҳадис этмас»лиги – сўзламаслиги ҳам асли зоти – қонига, тўғрироғи, Масих каби на ота зоти, на зурриёти – фарзанди йўқлигига бориб тақалса керак. Ана шундай мураккаб ифодавий силсила орқали маҳбуба Масихнинг кенг анъана бўлган жонбахш хусусиятига эмас, балки зот жиҳатдан яктолигига (онаси биби Марям бундан мустасно) қиёс қилинади. Шу тарзда, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ «кўнгли» тилагига кўра маҳбуба сукутли Масих тимсолида, унинг кутилмаган сифати воситасида (талмех санъатининг оригинал кўриниши) ғаройиб лирик лавҳа яратилади.

Бошқа бир байтда Масих билан Хизр образлари маҳбуба фидойилари тарзида берилади:

Йўқ менинг, балки Хизр бирла Масихо жони,
Чашмаи нўш аро жонбахш зулолингга фидо.

Ошиқ маҳбубининг ширин лаби («чашмаи нўш») садқаси учун шахсан ўз жонининг киммати, эътибори йўқ деб билади. У шундай илоҳий эъзоз ва баҳога лойиқки, ҳатто, жонсизларга ҳаёт ато этувчи Масихнинг жони унга фидо бўлса камлик қилади, абадий тириклик сувини ичган Хизр фақат маҳбуба учун боқий умр лаззатидан кечиб, ўша тенги йўқ

соҳибжамолнинг «жонбахш зулолига» Тангри инъомини фидо қилса арзийди. Зеро, маҳбубанинг «чашмаи нўш аро жонбахш зулоли» унга жон фидо қилганларга қайта ҳаёт бағишласа ажаб эмас (уни «жонбахш» деб аташлари бежиз бўлмаса керак). Хуллас, Масих, Хизр тимсоллари орқали улуг шоир маҳбуб сифатларига, кенг маънода инсон гўзаллигига руҳий чексизлик, маънавий қиммат, барҳаётлик тилайди, бу анъанавий талмеҳ санъатига ҳам ўзига хос жозиба бағишлайди.

Бошқа ғазалда Хизр тимсоли кутилмаганда бўлакча мақсадга хизмат қилади – ғазалиётда деярли учрамаган бир ҳол – севимли ёрдан абадий узоқлашиш истагининг ифодасига айланади. Байт:

Комим ўлмоқдур ҳабибимдан йироқ,
Гар худ ўлсун Хизрча ёшим менинг.

Улуг шоирнинг аксарият ғазалларида замон аҳлидан етган озор, одамларда инсоф, мурувват кўтарилгани, меҳр-вафодан нишон йўқлиги учун улусдан қочиб кутулишдан ўзга чора қолмагани кескин, аёвсиз ташбеҳларда ифшо этилади («Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор, Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор»). Ва аксинча, шоир қаҳрамонининг тахайюл оламида пайдо бўлган ёр баъзан фазовий олисликда бўлса ҳам, кўнгил у томон талпиниши, унинг ёди билан нафас олиш, суврат – тимсолини бир дам бўлсин ҳаёл кўзгусидан иари қўймасликни Худодан ёлбориб сўраш («Ё Раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама») – бундай фидойи оҳанглар ошиқнинг мағлаби, тилаги, армони эмасми? Дарвоқе, «ҳабиб» сўзи дўст маъносини ҳам англатади, лекин одатда кўпчиликка нисбатан «аҳбоб» тарзида қўлланади,

Бас, мазкур байтда «ҳабиб» – севимли ёр маъносида келган экан, ошиқ нечук у билан аввалгидай ҳаёлий мулоқотдан ҳам абадул-абад («Гар худ ўлсун Хизрча ёшим менинг») фориф бўлишни истади. Байт руҳидаги қаттиқ озор оҳангини, Навоийнинг ўзи кексалик деб атаган ҳаётининг сўнгги йилларига татбиқан мулоҳаза қилиб кўрсак, аҳли аёл (оила) меҳрини, рўшнолигини билмай ўтган том маънода валий шоирнинг руҳий ҳолати драматик мушкул чизикқа бориб етгани маълум бўладики, шундай умидсиз, нажотсиз бир кайфият инъикоси сифатида ногаҳонда ўзининг ишқий идеалига зид мисралар туғилган бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Бунга жаҳон шеъриятида мисоллар етарли. Хуллас, бу гал Хизр тимсоли, эҳтимол, ўзининг ҳаёт ғуссаларидан, майли, ғойибона, бир неча лаҳзага халос этувчи руҳи зиддига Навоий сиймосининг мунгли бир қирра – чизгиси учун хизмат қилади.

Мутафаккир шоир қатор шоҳбайтларида афсонавий тимсоллардан Қоф, Нух, Сомир, Сулаймон, Марям, Жамшид, жуғрофий атамалардан Миср, Араб, Ажам, Чин, Хуросон, Жайхун, Фирот (оврўпаликлар тилида Евфрат), Албруз, Хирий, Астробод, Каъба ва бошқа ташбеҳларни турли шеърий санъатлар воситасида ҳар гал ўзгача-рангин образга, лирик манзарага, шеърий лавҳага айлантиради. Шоҳбайт:

Тилар кўнглум куши Анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу шоҳбайт шарҳида шоир қаҳрамонини бевосита Навоий шахсига нисбат берсак, хато бўлмас. Фақат Навоийнинг бениҳоя озурда кўнгул куши беҳад азиз масканини ташлаб, узоқ-узоқларга, на одам-

зод, на улар билган қушлар бориб етмаган манзилларга, ҳатто, афсоналардаги «Анқодан... юз водий нари» – фазовий «водий»ларга парвоз қилишни тилаши мумкин. Лекин дард-аламнинг зўридан фақат узоқларга бош олиб кетиш истагининг ўзи кифоя қиладими? Ана шундай қудратли замин сифатида фақат Анқо қуши каби афсонавий Қоф (Сулаймон пайғамбар Тангри хоҳиши билан шамолу бўронларга ҳам қўналға макон қилган, ер куррасини ўраб олган афсонавий тоғ тизмалари) сингари, йўқ, ундан «ортиқ сабот» керак бўлади. Бундай қатъий, барқарор ирода-бардошни фақат Навоийдек нафс, ҳирс, ўзлик, жоҳу мол кишанларидан батамом фориғу озод кишигина тасарруф этиши мумкин, шу маънода Навоий «кўнгил қуши»нинг фавқулудда журъатли, фазовий чексизликка парвоз қилиш истаги шеърият мантиғи нуқтаи назаридан тўла асосга эга. Хуллас, улуғ инсоний дард куйчиси Навоий хаёлларининг миқёси ва шиддати учун Анқо, Қоф каби афсонавий тимсол-нисбатлар бамисоли оддий, матлуб воситага айланади.

Қуйидаги сатрларда ошиқнинг ҳажр изтироблари «дафъи» учун хизмат қилиши мумкин бўлган икки дарё кутилмаган лирик ҳолат-манзара яратади:

Ашк тўкмакдин қуруғоч икки кўз, куйди кўнгул,
Дафъиға ўтнинг бу Жайхуну Фиротим йўқ эди.

Қурғоқчилик бўлмаса, тўқайга бекордан ўт тушмайди. Айни чоғда ҳар доим ҳам ўт балосини сув билан дафъ қилиш қийин. Албатта, ишқ дунёси, ушшоқ қисмати бошқа. Ҳажр ёшлари тўкавериб, кўзлари қуриганда жафодийда ошиқнинг аҳволи ўнгланмайди. У йиғлаганда маълум даражада алалини енгиллатар, кўнгил ҳасратларини ёзар эди.

Энди нима қилади? Кўзлари ҳам ҳайрон. Кўнгил ўз дарди билан ўзи қийналади, жон изтиробда тўлғанади. Интизорлик, соғинч, алам, хўрлик, зорлик, гуноҳкорлик, иштибоҳ (ботиний), нола, унсиз фиғон, тилсиз муножот (ёлбориш), садосиз нидо, нажотсиз умид, илинж, армон — бахтсиз муҳаббат қисматининг турфа озору азоблари эркинлик йўлини тополмай, қафас ичида ортиқ чидаб туролмай тутоқади, ёнади, аланга олади, ниҳоят, кўнгил отлиғ сирли хилқатнинг тўрт жиҳатига туташади. Фақат дард аҳлининг ўзи биладиган, назардан пинҳон бундай самовий-илоҳий ўтнинг аёвсиз хуружларини ҳатто икки буюк дарё суви дафъ қилишга қодирмикин (умуман, бундай руҳий оташни сув билан ўчириб бўладими)? Навоий «Жайхуну Фиротим йўқ эди» дейиши шу имконсизлик ифодаси эмасми? Эҳтимол, улуғ шоир ҳаёлидаги бу ошиқнинг жисми, жони, кўнгли, руҳияти ҳам бошқача — илоҳий унсурлардан йўғрилгандир — афсоналардаги каби ўтда куймас, сувда чўкмас, тоғ қуласа босмас хислатлари билан бизнинг тасаввур, ҳаёл ўлчовларимизга сиғмас. Навоий «икки кўз» — икки дарё, «кўнгул», «ашк» (кўз ёшлари), «ўт» ташбеҳлари орқали оддий инсон кечириши мушкул туйғулар замзамасидан (таносуб, тазод санъатлари воситасида) фаройиб лирик лавҳа-образ яратади.

Бошқа бир шеърда ғазалиётнинг икки кўчма сайёр образи икки мамлакат воситасида очилади. Байт:

Келди Ширин била Лайли санга ҳайрон, гарчи
Бу иков ҳасратида эрди Ажам бирла Араб.

Маълумки, Навоий ўзи ҳаёлан яратган маҳбубанинг ватани ўша замонда икки ном билан аталар-

ди: Хуросон ва Мовароуннахр (ёки Туркистон). Улуғ байналмилал эътиқод ва мушоҳадага эга бўлган мутафаккир шоир турли эл, элат, мамлакат, қитъа фарзандларини инсонликда тенг тутгани ҳолда, ўз юртининг ватанпарвари сифатида асосан турк-чигатой тилида ёзди ва турк тилини тараннум этди. Шеърят санъатининг синалган васф усулидан ижодий фойдаланиб, айни чоғда ўз илҳоми, шавқ-рағбати, ният-муддаоси амри – илоҳий қалам кучи билан кадрдон элатдоши – орзу малаги, хаёлнинг мужассам тимсоли бўлган ўша турк гўзали турли иқлимларда шухрати кетган гўзаллардан (майли, аслан) ортиқ бўлса борки, асло кам эмас, деган самимий ишонч, ғурур, руҳий қаноат ҳислари билан яшади. Юқоридаги шоҳбайт ана шундай эзгу ниятнинг Алишерона шеърӣ хаёл нури билан жилоланган намунасидирки, ана энди унинг мазмунини мухтасар ҳолда шарҳлаб ўтсак бўлади: Навоӣ хаёлида яратилган Хуросон ё Туркистон гўзалининг таърифи ва довуғи не-не соҳибжамолларга бой бошқа мамлакатларга бориб етди; чунончи, ўша тилларда дoston бўлган Ширину Лайлилар унинг малоҳати ва латофатидан лолу ҳайрондирлар, ҳолбуки, ҳанузгача бутун Ажам, бутун Араб «бу иков ҳасратида» кундузлари тийра, тунлари бедор ўтарди... Икки ошиқ ва шайдо мамлакатнинг гўзаллик маликалари бундай рақобатга қандай дош берадилар?.. Талмех санъати билан оро берилган бу шоҳбайтда оддий, анъанавӣ ташбеҳлар орқали бетакрор лирик образ лавҳа яратилади.

Ҳазалиётда маҳбуба хуснининг таърифи билан нозу ғамзалари тасвири бир-бирини тўлдиргани ҳолда, унинг портрет чизгилари тикланади. Шоҳбайт:

Қайси соҳирким дедиким: «Сомирий шогирдимен»,
Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг».

Дунёдаги барча гулчехралар, лоларуҳлар, ойюз-лилар ғамзаси... Ўзи нима бу? Атиргул ёки гули раънонинг хори (тикони) каби гўзалликни ёмон назардан ё қилмишдан муҳофаза этувчи восита – қалқонми ё бошқа сири, сабаби борми? Эҳтимол, фақат соҳибжамолларга мансуб, ўшаларгина билиши, тугал эгаллаши мумкин бўлган сеҳргарлик касби, санъатидир; эҳтимол, бу ушшоқ аҳлининг дарди каби маҳбублар кашф қилган ғаройиб ва ғойиб илмдирки, ҳар бир гўзал ўз «изланиш ва кузатиш»лари билан унинг ривожига ҳисса қўшар... Навоий ўзининг хаёл тимсоли бўлган маҳбубасининг бечора ошиққа кўрсатаётган ғамзалари кучи, таъсири ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун афсонадан фойдаланади. Мусо алайҳиссалом замонидан машҳур бўлган сеҳргар Сомирий ҳамон – шоирнинг қаҳрамони яшаган даврда ҳам соҳир ҳисобланган. Лекин маҳбубанинг афсун-ғамзаларидан Сомирий шогирдлари ҳам ҳайрон. Навоий мувозана (параллелизм) усулидаги савол-жавоб билан ўзи кузатган мақсадни иккинчи мисрада ғоят мухтасар, ёрқин лавҳада ифодалайди: «Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг». Бу – маҳбуба образига ўзгача сеҳр-жозоба бахш этиш усулларидан бири, шоир қаламининг мислсиз қудратидан яна бир далолатдир.

Ниҳоят, мусулмонлар учун энг муқаддас эҳром – Каъба ташбеҳи воситасида гуманистик моҳияти ва бадиий-образли жозибаси билан беназир лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким – Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.

Худога шукур, ҳақиқатни (жумладан, дин-иймон сўзини) айтишга тараддудланиб, ортиқ ҳадиксираб, не-не андишага борадиган кунлар орқада қолди. Ҳақ сўз шуки, ҳазрат Навоий тилга олган бунингдек муборақ сўзларнинг чин маъно ва қиммати, шак-шубҳасиз, ислом таълимоти, ахлоқи билан, илғор тасаввуф ғоялари билан, муҳими, уларни одамлар не чоғлиқ англаб етиши, бу сўзлардан қанчалик таъсирланиши билан боғлиқ. Хатто, классик шеърят билан озми-кўпми мулоқотда бўлган хуштаъб китобхон ҳам жамиятимизда (эҳтимол, зоҳиран) кўпчилиқни ташкил қилган даҳрий-материалистлар билан ёнма-ён яшагани, ишлагани ё ўқигани учун кечагина ислом ва сўфиёна шеърят сўзлигига муносабатда ўзини сақлашга, эҳтиёт бўлиб, тилини тийиб гапиришга одатланган эди. Маълумки, Қуръон, Ҳадис сўзларигина эмас, масалан, кенг муомаладаги кўнгил, дил, руҳ, ҳол, иймон, ихлос, ҳалол, пок, савоб, тавоф, хайрия, эҳсон, закот, муножот каби сўзлар ислом фалсафасида, сўфизм символикасида ўзига хос теран маъноларда талқин қилинади (уларда дунёвий, инсоний маъно билан руҳий, илоҳий моҳият бир-бирини тўлдиради). Шунингдек, исломиятнинг энг муқаддас эҳроми Каъба фақат биринчи даражали азиз қадамжо зиёратгоҳ, энг табаррук заминигина эмас, айна пайтда иймон-эътиқод, поклик, комиллик рамзи, фано ва бақо бутунлиги, руҳ гўзаллиги тимсоли ҳамдир. Шунинг учун бу қутлуғ калом шеърятда энг мукаррам, мўътабар тушунчаларни ифодалашда бадий нисбат сифатида олинади. Масалан: «Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси». Шубҳасиз, ҳар бир яхши ниятли, пок хилқатли кишининг кўнглини сифатлаб келиши мумкин бўлган бу ташбеҳ, очиғи, комил мусулмон — иймони бу-

тун кишиларга нисбатан айтилса, ўзининг чинакам, муносиб даражада юқори кадрини топиши мумкин. Энди бевосита юқоридаги шоҳбайт мазмунини мухтасар шарҳлашга ўтсак бўлади. Навоийнинг одамзод болаларига меҳр-шафқатда тенги йўқ қаҳрамони — ориф бир бегуноҳнинг кўнгли бузилганини кўрса — ўзининг ҳам кўнгли бузилади, дунёнинг ободлиги кўзига кўринмайди, то ўша озурда ҳол дилига чи-роқ ёқувчи сеҳрли, хайрли сўз топилмагунча оромини тополмайди. Шунинг учун ҳам шоир Хотамтой саховатидан ортиқ бўлган бундай маънавий ҳиммат, руҳий мададни энг босавоб ва беминнат бир жасорат — «Каъба вайрон бўлса, обод айламак» билан тенг («онча борким») деб билади. Лекин шуниси ҳақиқатдирки, Каъба сўзининг нечун муқаддас эканини, унинг илоҳий маъносини озми-кўпми идрок этолган чин мусулмонгина хоҳ ўз динидаги, хоҳ тарсо ё бошқа эътиқоддаги башар фарзандининг дардига дарддош бўлиши мумкин. Демак, инсоннинг инсонга яхшилик, мурувват қилишида, меҳр-шафқат кўрсатишида иймон бутунлиги, эътиқод устуворлиги белгиловчи вазифани адо этади.

Аксинча, турли лавозимдаги, ҳатто, номдор, лекин иймони заиф, виждони ғофил кимсалар инсон дардига муносабатда ўзларини тағофилга соладилар... «Бир кўнгли бузуғ», «Каъба вайрон» ибораларидан шоир кузатган мақсад ҳам шу — иймонга даъват эмасми? Хуллас, ҳаёти ва ижодиёти билан бениҳоя табаррук бўлмиш Навоий мазкур шоҳбайт орқали дини исломнинг инсонга меҳр-шафқат, муқаддас тушунчаларга камоли эътимод (ишонч) руҳидаги таълимотига шеърый сайқал беради...

«КЎНГУЛ ДУРЖИ»ДАГИ ИНЖУЛАР

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Кадри йўк, андоғки, кўнгул каъбаси.

«Кўнгил» тимсоли, агар Навоийнинг бутун рубобий лирик шеъриятини бамисоли улуг ва фаройиб бир вужуд деб билсак, ўша тирик хилқатнинг юрагидир, дея таърифласа муболаға бўлмас, илло, бу қутлуг тимсол замиридаги руҳий оламнинг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, дахлсиз эркинлиги, мафтункор сеҳр-жозибасидан чиндан ҳам «ақл боши айланиши» мумкин. Бу ажабланарли ҳол эмас. Машриқу мағрибнинг не-не соҳир шоирлари кўнгил хилқатини таҳқиқ этолмай, моҳиятига етолмай, ҳайрат, армон, алам, ифтихор туйғуларини изҳор этганлар. Гениал Гёте ёзади: «О менинг кўнглим! Сен менинг ягона ғуруримсан. Ёлғиз сен — меникисан, менга дахлдорсан. Ақлан билганларимни бошқалар ҳам билиши мумкин. Лекин сен дахлсиз мулким, ғуруримсан: о менинг кўнглим!..» Навоийдан шоҳбайт:

Вах, не толедурки, топмай умре истаб ёрни
Чун сени ёр истагай — топилмагайсен, эй кўнгил!

Бу ажойиб лутф-байтда Навоий камоли шавқу рағбат билан, суйиб ишлатадиган, унинг чинакам руҳий чанқоклигию ижодий-эстетик қониқиш ҳиссини мужассам ифода этган манзара намунасини кўра-миз: «кўнгул» тимсоли ошиқ аҳлининг ягона эзгу армони, доимий дарди-ҳасрати бўлмиш «ёр» ташбеҳи билан (бошқа бир шоҳбайтда «ошиқ»лик мусулмон-

ликнинг маъно-моҳияти — муқаддас эътиқод: «ий-мону дини ислом» билан юзма-юз қўйилганидай) фавқуллода нозик мантикий мунозарага киришади. Фаройиб зиддиятни кўрингки, ошиқ умр бўйи ўзига бирдан-бир муносиб, ҳамжинсу вафодор «ёр истаб топмай» жаҳон овораси бўлса (беихтиёр шоирнинг «истадим», «топмадим» радифли ғазаллари ёдга тушади: «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим...»; «Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим...»), ўша ҳамишалик армони бўлган «ёр» учун ёруғ дунёда энг азиз, ҳамроз дўст хизматини ўтагувчи, унинг руҳий нажот манбаи, орзу-умидларининг энг матлуб ва маҳрам маскани бўлиб қолувчи ҳам «кўнгил»дир. Қизиғи шундаки, бундай ноёб руҳий-маънавий неъмат «истаганда топилмаслиги» билан қадрли. Яна ажаброғи, «кўнгул»нинг шу қадар дахлсиз, сирли-самовий юксаклиги ошиқ учун «не толеъ» тарзида, камоли мамнуният белгиси — бахтиёрлик ҳисси билан баҳоланишида. Бу «ёр» — муҳаббат тимсолида комил инсон шаънига, унинг гўзал маънавий — руҳий олами — кўнгил мулки шаънига айтилган, ўз зиддияти билан жозиб кўшиқдир.

Навоий мушоҳада тарзининг қанчалик нозиклигини, сўзнинг бадиий имкониятларига муносабатда шоир нечоғлик эркин, юксак мавқени эгаллаганини, унинг «таъби поку хотири соф»лиги сири нимада эканини, айниқса, кўнгил ва жон, кўз ва юз, хол ва хаёл, қадду соч, жисму руҳ каби хос (махсус) лирик образлар, уларнинг шарҳи орқали бирмунча аниқ тасаввур этса бўлади. Эътиборли нуқталардан бири шундаки, Навоий, масалан, «кўнгил рисоласи»ни тузишда кўпроқ табиат ҳодисаларидан фойдаланади. Байт:

Гулшани жисминг аро гул ғунчаси
Бутса, гумон этма, кўнгул ғунчаси.

Бунда, аввало, бадий мантиқ тақозосига кўра инсон — маҳбуба билан табиат мўъжизаси — гулғунча тушунчаларидан таносуб яратиш учун қиз боланинг навнихол, гўзал жисми — қомати гул ғунчалари авжи етилган гулшанга муқояса қилинади. Бу, албатта, зоҳирий уйғунлик, суврат ўхшашлиги (асли Навоий хаёлдаги маҳбубининг «гулшани жисми аро» — қоматида «гул ғунчаси бутса» дейиш билан нимага ишора қилаётганини китобхон ҳукмига ҳавола этамиз). Қолаверса, кўнгил (юрак) нинг шакли ҳам ғунчани эслатади. Лекин бу гўзал сувратда нозик сийрат — нуктадон маъно яширинган: аввал маҳбуба кўнглида — қалбида ёшлик латофати ва балофати, қизлик орзу-хаёлларининг табиий ларзалари ва пинҳоний-сирли аломатлари бамисоли ғунчадек етилиб — тўлишмаса, бу сеҳрли, тугёнли тугунчак унинг қоматида зоҳир бўлармиди? Шу тариқа, даҳо санъаткор гулғунча билан кўнгилнинг ўзаро нисбатидан жисм ва рух, зоҳир ва ботин уйғунлиги ҳақида, хусусан, ҳали кўнгилда пинҳонийлиги билан жозиб муҳаббат (гарчи бу муборақ калима тилга олинмаса-да) хаёллари ҳақида бетакрор образ-лавҳа яратади.

Кўнгилнинг ўша гулшану ўша гул воситасида шаклланган яна бир шеърий тимсоли. Байт:

Боғчаи даҳрки, юз тоза гул —
Топти, қаёнким назар этти кўнгул.

Бу шоҳбайт кўнгил тимсолида инсонга, унинг руҳий дунёсига берилган қимматнинг фавқулудда нозиклиги, теранлиги билан ажралиб туради. Навоий тафаккури ва тахайюлининг фаройиб кучини

кўрингки, фазлу камолда тенгсиз ошиқ, аввало, оламга фақат кўнгил нигоҳи билан «назар этади» (бундай комил ва солим муносабатнинг баҳосига нима етсин!). Қолаверса, бундай бокира, мўъжиза-кор назар тушган ҳар бир нуқтада «юз тоза гул»нинг униши ажабланарли эмас. Бу умидбахш, хайрбод ҳаёл беихтиёр халқ орасида кенг тарқалган «Хизр назар қилган» деган яхши ният, покиза умид рамзи — матални эслатади. Лекин шоҳбайтдан Навоий кузатган ўй-муддао руҳан қанчалик теран бўлса, маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан маъно кўлами шунчалик кенгдир: қанийди одамлар дунёга фақат «кўнгил назари» билан боқишни инсон комиллигининг ёрқин аломати деб билсалар, буни одатга айлантирсалар, токи унинг самари — ҳақиқий неъматлари ўзининг муносиб баҳосини топар, фақат «тоза гул» мақомида эъзозланар эди. Илло, фақат кўнгил (шубҳасизки, улуг гуманист шоир комил инсон кўнглини кўзда тутди) риштаси билан боғланган ўй-ният, орзу-мурод, фақат кўнгил билан қилинган иш-амал турфа хил ёлғон, риёли, ғаразли, тамаъли, миннатли-махдуд майллардан холи — «тоза», инсоний самаралар бериши мумкин; бу ҳар бир (софдил кишини, халқ ва миллатни рафлатдан уйғотишнинг, гумроҳлик, жаҳолат офатидан асрашнинг энг тўғри йўлидир.

Табиатдан олинган, аниқроғи, халқнинг нозик диди, хуштаъблиги, шоирнинг нафосат туйғуси билан оро берилган азалий тафсил, анъанавий ташбеҳлар («барг», «гул», «ғунча», «қуш», «булбул», «сув», «кўзгу» ва ҳоказолар) орқали ҳар гал ўзгача, рангин кўнгил образи шаклланади. Шоҳбайт:

Гулбуни ишратдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул.

Зоҳиран, биринчи мисра мазмунига қараб, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ аҳволи руҳияти ҳақида ҳукм чиқариш, гўё унинг кўнгли фақат «ишрат гулбуни» (гул бутаси ё гул шохи)дан «барг узиш» истагига мойил деб ҳаёл қилиш саҳв ёки бир ёқлама баҳо бўлур эди (ваҳоланки, бундай шодмон, ишратсаро кайфиятни баъзан кўнгли вайрон, ғариб киши ҳам ҳаёл қилиши мумкин). Лекин соҳир сўз санъаткори ҳар галгидай ҳаёт мантиқи билан шеърият мантиқи ўртасидаги нозик, баъзан ўта мураккаб руҳий алоқа манзарасини чизиш (Навоий тасаввуридаги ошиқ кўнгли ишрат гулидан бир «барг узиш» билан кифояланса не ажаб!) воқитида асосий мақсад — ғоянинг бадиий ифодаси учун замин ҳозирлайди, натижада кўнглининг ҳаққоний ва ҳаётбахшлиги билан назири йўқ бир образ яратилади: «ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул». Во ажаб! Гул ғунчасининг тузилиш-тарзию аста-секин ривожланиш — очила бориш жараёнига шеърий рамз сифатида келган «қон ютуб» ва «кулмак» муқобил сўзлари яна қайта бадиий нисбатга айланади — энди ошиқ кўнгилнинг ҳам ботиний (ғам-андухли), ҳам зоҳирий (қувонч-сурурли) ҳолатини ифодалашга хизмат қилади, бу тазод санъатининг нафис бир намунасидир.

Бу жозиб мисрада табиат ҳодисаларига хос ўзгаришни ижтимоий ҳаёт зиддиятларига қиёслаш орқали инсон (шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ё ориф)нинг букилмас иродаси, гўзаллик эътиқоди улуғланади: шайдо кўнгил ҳаёт боғидек мўъжиз, рангин, айни чоғда мураккаб, сирли хилқатнинг ҳар қандай мушкулоти — дардларини ҳам, унинг инъоми — қувончларини ҳам сабр-тоқат ва шукроналик туйғулари билан кечирмоғи даркор...

Навоий ғазалиётида «ғунча» ташбеҳи орқали ошиқ кўнгилнинг сувратида унинг сийрати – ахвол руҳияси очиб берилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Сендин айру хўблардин очилур кўнглум, вале
Ғунча янглиғким очарлар куч била атфол ани.

Байтнинг жозиба сири нафақат муқоясанинг ҳаётийлигида – болалик дунёсига хос ғаройиб ҳодисанинг нозик шеърий дид билан мисрага – сўзлар лавҳасига кўчирилганида, айни чоғда анъанавий ҳижрон дарди – ошиқ ҳасратининг ўзгача ва рангин оҳангда: таскин, овунч, киноя, ўкинч, тугён, ёлбориш туйғулари йўғурмаси тарзида ифода этилишида ҳам. Ҳажр изтироблари – танҳолик, соғинч қийноқларини кечираётган ошиқ кўзларига ёруғ ва кенг дунё тор зимистонга айланганда яқин дўстлар, мунислар уни ёлғизлатиб қўймадилар – самимий меҳрибонликлар кўрсатиб, «кўнглини очиш»га интиладилар... Лекин, надоматлар бўлсинки, юксак тақдирга, таҳсинга муносиб бундай марҳамату иноятлар ошиқ ахволини заррача енгиллатмайди, аксинча, унинг дардини пурзиёд қилади. Шу сабабли «хўблар» кўрсатган барча илтифотлар... гўё болалар гул ғунчасини очмоқ бўлиб пора-пора қилганларини эслатади. Ҳолбуки, табиатнинг ҳиссиз-дардсиз гўзаллиги – ғунчанинг заминку куёш, сув ва ҳаво ардоғида эркинлаб, яйраб ўсмоғига, тадрижий такомил жараёнларида етилиб-ёзилиб очилмоғига нима етсин! Инсон кўнгли, хусусан, дард аҳли – ошиқ кўнглининг «очилмоғи» учун унинг дилдори – маҳбубидан ўзга зот ҳам чорасиз, нажотсиз... Шу тарзда бир пайтда икки бадий санъат (бу Навоийнинг аксарият терма байтлари учун хос хусусият) – «очмоқ» феълининг маъно қирраларидан тажнис ҳосил бўл-

са, яхшилар билан болалар («хўблар» ва «атфол») нисбатидан таносуб яратилади.

Ҳазаллардан бирида «ғунчадек кўнгул»дан анъанавий гул — булбул мажозлари воситасида рангин ва жозиб лирик лавҳа яратилади: Байт:

Истасанг, эй гул, Навоийдек хушилхон булбули,
Ғунчадек кўнглин маломат хоридин қон айлама.

Бу байтдаги мажозий образларнинг маъно-моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: гул (маҳбуба тимсоли) азалдан булбул (ошиқ рамзи) нолаларини эшитса ҳам эшитмаганга, ўзини тағофилга солади, бундай лоқайдлик, бепарволик ёки ўз ҳусну жамолига мағрурлик бамисоли булбулнинг «ғунчадек кўнгли»га «маломат хори» (тикони) бўлиб санчилади («кўнгил» — юракнинг ғунчага муқояса этилиши зоҳиран қанчалик табиий, нафис бўлса, моҳиятда шунчалик мунгли-дардли ҳамдир, зеро, юқорида шарҳлаб ўтилган бошқа бир байтда шундай мисра бор: «Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул»). Шому саҳар давом этган бундай ғам-закор тағофил, шафқатсизлик оқибатида кўнгил қонга беланиши аниқ. Кўнгли қон бўлган бечора, (бенаво булбул қандай қилиб «хушилхон» (овоз қўйиб, шавққа тўлиб) сайрасин? Шохида шайдо булбул шавқу дард билан сайраб турмаган гулнинг хусни-жамоли фақат унинг ўзига керак. Булбулсиз гулнинг эгасиз, кимсасиз боғдан, шамсиз кечадан фарқи борми? Бундай мантиқ кучи, айниқса, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоийнинг «хушилхон булбул»га тамсил қилиниши билан ўзини тўла намоён этади. Шу тариқа, «гул — булбул», «ғунча — хор» анъанавий тимсоллари орқали таносуб усулида бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Баъзан «ғунча – кўнгил» нисбатларидан тазод усулида тутилмаган шеърий манзара шаклланиши мумкин. Байт:

Гунбазин қилди иморат ғунчанинг ёз ёмғури,
Телба кўнгул уйи савдо селидан вайрон хануз.

Ўткинчи «ёз ёмғури»нинг фақат «ғунчанинг гумбази»да ярқираб кўриниши қанчалик ўткир санъаткорона нигоҳ маҳсули! – руҳ тетиклиги, хотир тиниклиги, таъб равонлиги ифодаси ҳам... Лекин бу ҳаётбахш, руҳафзо манзарага зид ҳолда (тазод усулида) иккинчи мисрада ошиқ «кўнгилнинг вайрон»лиги халқона фалсафий талқинли («савдо сели») образ сифатида ифодаланади. Фақат Навоийнинг мушоҳада тарзи яратиши мумкин бўлган бадий-мантикий силсила – муқояса, ташбеҳлар шодаси (ғунчанинг тузилиши – иморат гумбази – кўнгил уйи; ёз ёмғури – савдо сели) қанчалик ҳайратбахш! Айни чоғда ғунча гумбазининг ёмғирдан яшнаши – ободлиги кўнгил уйининг вайронлигига муқобил-контраст қўйилиши ошиқ қисматининг қанчалик қаттиқлигини янада қабартириб кўрсатади. Аксари баҳордаги сел – табиий офатнинг уйларни вайрон қилиб, одамларга қайғу-кулфат олиб келиши бир сарию, «савдо сели» – қисмат хоҳиши ва ногаҳоний бало-офатлардан, айниқса, ошиқнинг «телба кўнгли» кечирган жафолар бир сари. Шу тариқа, кўнгилнинг табиат мўъжизаларидан ғунчага қиёсан чизилгани ҳолда, кутилмаган ҳазин-фожеъ образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгилнинг «бузулгон», «вайрон» ҳолати ижтимоий дард билан йўғуриб берилади: Байт:

Очилур кўнглум қилур сайр эл бузулгон кўнглини,
Чуғз қилгондек тараб касбига ҳар вайронни тавф.

Биринчи карашда, бу шоҳбайтда эл-улус ғами бизга таниш дардли киноя оҳангида ифодаланади (беихтиёр аввалги бир байтдаги «хўблардин очилур кўнглум» нақли-лавҳаси эсга тушади). Лекин бу галги «очилип» аниқ манзара орқали ортиқ маҳзун кайфият туғдиради: бойқуш ҳар бир вайронани та-воф этишни вақтичорлик одати («тараб касби»)га айлантиргани сингари Навоий қаҳрамони – шоир ва орифнинг кўнгли «эл бузулгон кўнгли»га яқинлик, дарддошликдан руҳий қаноат, таскину ором топа-ди. Бу барча улуғ гуманист шоирларга хос хис-лат эмасми? Демак, зоҳиран кинояомиз туюлган ҳол моҳиятда аччиқ ҳақиқатни – Навоийнинг ўз замонаси ва замона аҳлига дилдан, оғриқли му-носабатини ифодалашга хизмат қилади. Иккинчи мисранинг мазмуни фақат муқояса – анъанавий мувозана (параллелизм) усули сифатида берилган бўлса-да, унда мамлакат вайроналарига ишора йўқ эмас. Албатта, байтдан кузатилган мақсад эл-улуснинг «бузулгон кўнгли»га шоир қаҳрамонининг муносабати орқали инсоний меҳр-шафқат, мурувват ғояларини улуғлашдан иборат. Шундай қилиб, кўн-гилнинг «халқ ғами», «эл коми» («...Бас эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач») – ижтимоий дард билан йўғрилган, руҳан теран, ҳаққоний («эл бузулгон кўнгли») лирик лавҳа-образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда «чуғз (бойқуш) – вайрона» нисбати орқали халқ ривояти билан сайқал берил-ган лирик манзара чизилади. Байт:

Чуғз бўлмиш ганжи васлинг шавқидин кўнглум қуши,
Заҳми кўп кўнглум уйи ул чуғзнинг вайронидур.

Силсилали ташбеҳ (ташбеҳи мусалсал) санъат усули билан музайян бу шоҳбайтда лирик манзара

бир неча бадий қирра касб этади (кўнгил – қуш, қуш – бойўғли; кўнгил – уй, уй – вайрона, вайрона – ганж манбаи), Образли силсиланинг ҳар қайси ҳалқаси – банди ўзининг муайян ҳаётӣ-мантиқӣ ва бадий заминига эга; «кўнгил қуши» ошиқнинг «васл шавқи» томон талпинишини ифодалайди; унинг бойқушга тамсил қилиниш сабаби «ганж» ҳаёлидан; «кўнгил уйи» ўз захмлари билан вайронани эслатади, вайроналар бағрида ганж яширингани ҳақидаги халқ ривояти ҳам бежизмас. Навоий мана шу занжирли ташбеҳлаш усулидан ижодий фойдаланиб, захмли кўнгилу бойқуш вайронаси нисбатлари орқали ҳазин оҳангдаги кўп қиррали лирик образ яратади. Бу шоирнинг ишқӣ эътиқоди – юксак ва теран ҳаёллари каби сўз даҳоси чексиз имкониятларни тасарруф этишидан далолат беради.

Айрим ғазалларда «кўнгил» образини яратишда «қуш» тамсил сифатида келади: Шохбайт:

Тушти зулфи домига кўнгул қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсори кўзгусин сув, холин дона деб.

Гарчанд байтда кўз – нигоҳ ҳақида сўз бормаса ҳам, (сатрлар руҳидан маҳбуба рухсори ва холига баноҳ ошиқ назари тушгану оқибатда кўнгил ўз эркихтиёридин айрилган банди-тутқунга айланган. Шубҳа йўқки, улуғ санъаткор бевосита тасвир – воқеанавис усулидан кўнгли тўлмайди, истиоравий-рамзий ифода тарзига бўлган эҳтиёж рухсорни – кўзгуга, кўзгуни – сувга, юздаги холни сув бетидаги донага, маҳбуба зулфини тузоққа, ошиқ кўнглини донага дуч келиб, домга илинган қушга тамсил этишни тақозо қилади.

Шу тариқа, рухсор, хол, зулф ва кўнгил майлига боғлиқ ошиқона-лирик кечинма овчи ҳаётидан

олинган дом, дона, куш, сув тафсиллари воситасида кўнгил образига айланади.

Баъзан ов манзараси воситасида оригинал шеърий лавҳа чизилади. Байт:

Рам еган кўнглум кушин тутмоққа гўё сафҳада
Нуктау хат бирла сочиб дона ёймиш домини.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кучли ҳаяжон, изтироб ичида қанча интизорлик кунларидан кейин, ниҳоят, маҳбубидан жавоб мактубини олган. Одатда куш овлаш жараёнида алданган сайд хатарни сезиб қолиб, қаттиқ саросима ичида домдан қутулиб кетишга чандон уринади, талпинади. Мана шу манзара ошиқнинг борлигича ларзага келиб, қалбигача титроқ кириб, ақлу ҳуши паришон бўлиб, хат ўқиётган ҳолатига қиёс этилади. Қанчалик нозик мушоҳада меваси! «Сафҳада» битилган сўзлар гўё ов майдонига ёйилган дом – тўр бўлса, араб ёзувидаги нуқталар сочилган доналар... Айниқса, чўчитилган ва кўрқитилган («рам еган») кушнинг безовта кўнгилга нисбати (уларда зоҳирий ўхшашлик ҳам йўқ эмас) ошиқнинг руҳий ҳолатини аниқ, ҳаққоний ифодалайдики, буни кўнгил тимсолида лирик-драматик лавҳа яратишнинг ажойиб намунаси деса бўлади.

Кўнгилнинг маҳбуба ҳаёлида курбсиз-чорасиз ҳолатини кушлар парвозига муқояса этиш билан Навоий ҳаёлидаги муҳаббат фалсафасидан яна бир жозиб шеърий лавҳа чизилади. Байт:

Висол авжи бийик, эй кўнгул куши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.

Мутафаккир шоир сатрларида «бийик – паст» муқобил нисбатлари (тазод усули) орқали нафақат

турли қушларнинг турлича парвоз даражаси («ҳаво қилиши») олинади, балки моҳиятда «висол авжи»нинг ҳаёлий, илоҳий юксаклиги билан «кўнгил қуши»нинг оддий дунёвий ҳолати — инсон қисматининг жуда чекланган имкониятлари ўртасидаги фазовий тафовут зуҳур этади. Бунда Навоий англаб етган «висол авжи» фалсафасини адабиёт илмида неча ўн йилликлар давомида маълум андозага айланган ижтимоий-синфий омиллар билан боғлаб таҳлил қилишга интилиш ҳақиқатдан узоқ, беҳуда уриниш бўлур эди. Аксинча, улуғ шоир «кўнгил қушининг ҳавоси паст»лиги, демак, «етишмак анда не мумкин»лиги асли муҳаббат қисматида бор, деган азалий ғояни илгари суради ва шубҳасиз, анъанага муносиб эҳтиром сақлаб, маҳбубанинг ҳаёлий тимсолини улуғлайди; ошиқни шикастаҳол, фақиру хоксор кўрсатиш замирида тасаввуф фалсафасининг ўзликдан кечиш, уни нафс домидан — лаззат, роҳат, ором, маишат ва ишрат каби ўткинчи-фоний, маънавий маҳдуд ва худбин тамойиллар юкидан халос этиш ғояси ётади. Навоий сувратда улуғ амирлик унвонига мушарраф бўлса ҳам, сийратда — сабрқаноатда, тоат-ибодатда, одамларга меҳр-шафқатда ҳамиша валий зотлар даражасида турганини унинг ғазалиётидан, бошқа лирик, эпик, насрий жанрлардаги асарларидан англаб олса бўлади. Байт:

Ишқ кўнглумга тушуб нобуд бўлди руху нафс,
Ўт чу бир кишварга тушди — поку нопок ўртанур.

Не ажабки, ишқнинг мўъжизакор-илоҳий ўти нафақат вужуд, унинг табиий истак-эҳтиёжлари — нафсни ўртаб-қуйдириш билан кифояланади. Агар маънавий қудрат — инсоний эътиқоднинг ўлим ваҳмини, даҳшатини писанд қилмайдиган буюк

кашфиёти – тасаввуф фалсафасининг низомларига кўра, инсон жисмининг нафс аталмиш эҳтиёжларига нопоклик муҳри босилган экан, мантиқан шундай савол туғилади: нечун поклик тимсоли – руҳият ишқининг муқаддас гулханида жисм-нафс билан тенг куйиши, ёниб битиши керак?.. Тўғри, иккинчи мисраининг мазмуни, яъни халқона нақлга кўра, реал ҳаётдаги ҳодиса – ўт тушган жойда ҳамма нарса («поку нопок») куйиб кетиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий ҳаёлидаги илоҳий муҳаббат қудрати туфайли одамдаги нафс «нобуд бўлгани» ҳолда, унинг руҳига шикаст етмаслиги, аксинча, янада теран, сирли-сехрли маъно касб этиши керак эмасми? Буни улуғ шоир била туриб – юқорида қайд этилган мутасаввиф-валийлар эътиқодининг ўзликдан кечиш ғоясига амал қилиб, ишқ туфайли ҳатто жону кўнгил, пок руҳнинг ломакон бўлишидан, унутилишидан чўчимайди (бу фалсафий ғоя бошқа бир байтда шундай зухур этади: «Ҳақ сирридин Навоий агар истасанг нишон, Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга». Ёки бошқа бир байт: «То Навоийдек бўлай озод ўзлук мулкида Ҳар нениким ўртамаклик бўлғай имкон ўртабон»)...

Навоий жон, тан, кўз, юз, кўнгил ташбеҳларидан шундай шеърый силсила тузадики, унинг ҳар бир ҳалқаси ўзгача нуктадонлик тимсоли сифатида ҳайратга солади. Шохбайт:

Тан ғуборин жон юзидин рафъ қил, эй дардким,
Кўзни ул ён гаҳ-гаҳи наззоралиғ кўнглум тилар.

Халқ тиббиётида меъжоз айниса ё қон-жигар фаолияти билан боғлиқ хасталик юз берса, бунинг асорати киши юзида, кўзида акс этиши қайд этилади. Бежизмаски, халқимизда: «Ранг кўр – ҳол

сўр» деган ҳазинлиги билан ибратли ҳикмат бор. Шунингдек, соғайиб кетишга умид ҳисси сўнмаган беморнинг кўнгли истар-истамас ўз аҳволига «гаҳ-гаҳи» назар ташлашдан ўзини тиёлмайди. Навоий реал бир одамнинг ана шундай мураккаб драматик-психологик кайфиятидан шеърӣй нисбат сифатида фойдаланиб, ишқ «дард»и ҳақида тутилмаган кечинма-образ яратади. Соҳир сўз санъаткори «тан ғубори»ни одатга кўра ташқи аломат — инсоннинг ранг-рўйида эмас, балки «жон юзида» деб таърифлайди. Ажабо! Ошиқ жисман чеккан изтиробларнинг «жон юзи»даги асорат-аломатлари қандай бўлар экан? Ёки кўзнинг «жон» сари ташлаган нигоҳи — «наззоралиғи»-чи? Кўнгилнинг кўзга зору нолон бўлиб қилган ўтинчи — «тилаги»-чи? Янада ажабланарлироғи, «кўнгул тилаги»нинг ишқ қисматида, ошиқнинг борлиғини — жону дилини, жисму руҳини банд этган дарднинг ўзидан нажот кутиши, унга муножот қилиши — ҳар қандай «ғубор»дан яна ўзи «рафъ қилиши» — ҳалос этишига умидвор бўлиши... Ишқ дарди ҳамма дардлардан фузун бўлса-да, «кўнгул тилаги» учун унинг «жон юзи»даги доғлари ариса, «кўнгул тилаги» учун кўзларни ҳам «гаҳ-гаҳи» қувонтирса!.. Бу асли имконсизликдан имкон қидириш, «васли мумкини йўқ» муҳаббат рисоласини янги ғаройиб лавҳа, фақат шеърӣятга хос бадийй мантиқ заминига қурилган фавкулодда нафис, нуктадон образ билан тўлдириш, бойитиш намунасидир.

Навоий ғазалиёти, айниқса, «кўнгил — жон» таноуб ташбеҳлари яратган лирик лавҳаларга бой. Байт:

Қўйма марҳам тийғи захмиға кўнгулда, эй рафик,
Чикса жон ҳам — чикмасун кўнглумдин озори анинг.

Муҳаббат қисматини ҳажр дардидан кўнгилда ҳосил бўлган «захм»лару етган «озор»ларсиз тасаввур қилиб бўладими? Фақат муҳаббатсиз, дардсиз, ғофил бандаларгина инсон учун ҳаётнинг маъноси, умрнинг баҳоси билан тенг «аччиқ ва ширин», азобли қувонч насибаси нима эканлигини англамай ўтиши мумкин. Анъанага кўра ҳассос шоирлар муҳаббат дардининг давоси йўқ, деб ҳозикӣ табибдан узр-маъзур сўраш билан гўё тасалли топгандай бўладилар. Навоийнинг қаҳрамони на, аксинча, ҳажр захмига «марҳам қўйиш» билан жон озгина бўлсин ором топишини зинҳор истамайди, ишқ азобининг камайишини ғафлату мудроқлик аломати деб «билади, ўша дард асорати кўнгилда (моҳиятда ошиқнинг руҳида) абадий ўчмас доғ-нишон бўлиб қолишини орзу қилади, бу фидойи эътиқод қанчалик самимий, жозибали ифодаланган: «Чиқса жон ҳам — чиқмасун кўнглумдин озори анинг». Сўзнинг бадий кучига комил ишонч туйғуси туфайли фожеъ мазмундан кўнгилнинг шодмон ва руҳафзо образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгил билан тил таносуб ва таҷоҳули орифона усулларида келиб, ўзгача лирик лавҳа яратилади. Байт:

Кўнгул, билмон, камоли ҳуснини найлаб хаёл этгай,
Мукассурдур жамоли васфини айларда тил боре.

Биринчи қарашда, шоирнинг санъаткорлик эътиоди — эстетик нуқтаи назари бўйича «кўнгил»га нисбатан «тил»нинг вазифаси енгилроқ кўчиши мумкин эди. Негаки, бу — «кунда юз байти» ҳалвопазнинг ишидай табиий бир ҳол бўлган илоҳий қалам тилидир. Бироқ маҳбуба «жамоли васфи»да шунчалар ишонгани — ўша қодир тил ҳам лолу

беҳол... Унинг бундай чорасиз аҳволи нечук кўнгулга таъсир этмасин! Шунинг учун кўнгил зиммасига тушган вазифа – тахайюлда суврат яратишдек Навоийнинг шеърий даҳоси учун у қадарли мушкулот ҳисобланмаган бир соҳа ҳам умид, ишонч ҳислари ўрнини кутилмаганда иштибоҳ, ҳайронлик («билмон») кайфияти эгаллайди. Бунинг сабабкори яна ўша маҳбубанинг «камоли ҳусни»дир. Аён бўладики, шоир маҳбубанинг тимсолида инсоннинг суврати – «жамоли»га қанчалик юқори – таърифига тил ожиз қоладиган даражада қиммат бермасин, бу гўзаллик «камоли» – сийратига янада зиёдроқ баҳо мезони билан ёндашади (Бошқа бир байтда ёр тимсолида инсоннинг хаёлий «жамоли» ва «камоли» тонг юлдузи билан қуёшнинг энг авж нуқтаси – қиёмга келган даражасига нисбат берилади: «Жамол ичра тонг боши Нохиддек, Камол ичра туш вақти хуршиддек»; баъзан шеърий ташбеҳ-нисбатлар ўрин алмашиши, янги сифат – кирралар билан рангинлик, теранлик касб этиши мумкин: «Ҳусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир...»). Хуллас, комил инсон, унинг гўзаллиги ҳақидаги шоирона орзу – анъанавий идеал ўзгача оҳангда – «кўнгил хаёли»нинг ором ва ҳудуд билмаслиги тарзида ошиқлар ҳайрати, орифлар тағофули усулида ифодаланади.

Навоийнинг «кўнгул» ташбеҳи орқали яратган лирик образлари аксарият ошиқона, қисман орифона оҳангларда. Шохбайт:

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоқки кўнгул каъбаси.

Авваллари бундай мисраларни даҳриёна талқин қилишга шошилардик. Ҳолбуки, классик шеърия-

тимизда «дин», «ислом», «Қуръон», «тавоф», «закот», «сажда», «сано», «муножот» каби илоҳиёна истилоҳ-ташбеҳлар ҳар бир конкрет мисра ё байт мазмуни, шеър мавзуи тақозо этган, муайян даражада исёнкор, мунозарали-кинояли оҳангидан қатъи назар, моҳиятда энг юксак ва мўътабар шеърӣй нисбат, бадиӣй мезон, энг комил ва солим маънолар меёри вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан «оламнинг қибласи» – ҳақиқӣй, реал Каъба ташбеҳисиз кўнгилга берилган рамзӣй нисбатнинг қанчалар мукаррам маъно ифодалашини лозим даражада чуқур идрок қилиш осон эмас. Ана энди «кўнгил каъбаси» образининг фалсафӣй моҳияти, руҳӣй теранлиги, маънавий миқёси, бадиӣй нафислиги нима эканини истаганча шарҳласа бўлаверади («кўнгил»нинг теран луғавӣй маъноси билан «Каъба»нинг илоҳиёна маъноси ўзаро уйғунлик, бадиӣй бутунлик касб этиши – руҳӣй-ҳиссӣй образга айланиши атрофли ва чуқур таҳлилга асос беради). Аввало, кўнгилнинг хос шеърӣй таърифида сўз юритайлик. Ҳар бир соғлом инсоннинг ақл-заковатига нисбатан дили – кўнгилнинг мутлақ субъектив – шахсӣй, индивидуал-бетакрор бир дунё эканлиги ҳақида файласуфлар ўзича баҳс юритиб, шоирлар ўзига хос ташбеҳ-нисбат қидириб толмайдилар. Не ажабки, ҳалигача дунёнинг не-не зукколари лоақал ўзга бир яқин, маҳрам кишининг эмас, ҳатто ўзининг кўнгилни тўла инкишоф этмаган ва этолмаса керак. Демак, кўнгил тимсолининг умумӣй тавсифи билан кифояланиш мумкин: бу – ҳар бир яхши НИЯТЛИ кишининг самимӣй кечинмалари, эзгу хаёллари, азиз хотиралари, айниқса, дард-ҳасратлари, ўкинч-армонлари дунёси; ҳар бир эркин, мустақил фикрловчи шахс ўзлигининг даҳлсиз, қутлуғ, ўзига хос сирли маскани; инсонлик шаъни («нангу номи»), кадр-қиммати,

номус-диёнатининг ҳеч ким, ҳеч бир куч забт этолмас истехкоми... Ниҳоят, унинг улуг шоир тасаввури ва тахайюлида жилоланган, ғаройиб фалсафий-лирик образ тарзида шаклланган мужассам (чин мусулмон фарзанди учун Каъбанинг ўзидай муқаддас, балки ундан ортиқ) шеърӣй тимсоли: «КЎНГУЛ КАЪБАСИ»! Бу образнинг муносиб ва матлуб таърифу таҳлилига сўз йўқ. Бунӣ ҳар бир иймон-этиқодли одам, эътимодли китобхон шахсан ўзи кечириши, юракдан идрок қилиши керак, токи чиндан ҳам ўз дилини, қалбини, юрагини «кўнгул каъбаси» деб билиш ҳуқуқига, мақоми ва мартабасига мушарраф бўлмоқ учун, даставвал, руҳан покланмоғи, сўнгра, инсоннинг фазлу камоли нима эканини бир қадар тасаввур этмоғи, камида меҳр-шафқат, саховат, мурувват илмидан, одобидан сабоқ олмоғи лозим бўлади. Аниқроғи, «кўнгил каъбаси»дек таърифу пок руҳият фақат Навоийнинг ўзига, қолаверса, унинг валийсийрат пири муршидлари — Абдурахмон Жомий, Баҳоуддин Нақшбандий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий каби табаррук зотларга мансуб десак тўғри бўлар. Илло, «кўнгил каъбаси» чин инсоний эътиқод, покиза ният билан саждагоҳ деб билиниши керак. Аён бўладики, не чорлиқ уриниб-талпинмайлик, аниқ нисбат излаб азият чекмайлик, шоир яратган «кўнгил каъбаси» теварагида айланиб-эврулаверамиз — ичига, руҳига киролмаймиз. Асли бундай муборақ — илоҳий образларнинг жозибаси сири ҳам шунда, моҳиятига етиш имконсизлигидадир (тўғри, чин севишганлар тасаввурида уларнинг қалби — юраги «кўнгил каъбаси» даражасида мукаррам ва муқаддас хилқатга айланса ажаб эмас. Фақат бунинг ягона шартӣ бор: ошиқлар эътиқодда расулона улуг шоирлар каби бир умр покдомону устувор бўлиб қолишлари керак. Дарвоқе, Навоий

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасида ўзига ҳабибу фарзанд мақомида бўлган, ҳаёт шамъи жуда бемаҳал сўнган истеъдодли бир шоир йигит шаънига шундай дил сўзларини айтади: «Ахлоқда малакийдур, башар суврати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зухур қилгон...»).

Ниҳоят, илоҳиётга муножот оҳангидаги бир ғазалда ошиқ кўнгли маҳбуба зулфи билан анчайин мураккаб ҳолатда боғланиб, таносуб усули орқали ишқ дунёсининг ажаб шарқона латиф манзараси чизилади. Шоҳбайт:

Очмайин зулфи паришон кўнглума чектурма оҳ,
Етмайин оҳим ели зулфин паришон айлама.

Абдулла Қодирийнинг баҳоси йўқ ишқ достони — «Ўткан кунлар» романида битта кутби — бениҳоя гўзал, латофатли, иккинчиси — мислсиз қабоҳатли зиддият ифодаланган лавҳа бор: бугун Отабек Тошкентдан етиб келадиган кун. Бегининг йўлларига нафақат кўзлари, балки бутун вужуди — жисми-жони, кўнгли, руҳияти — гўзал ҳаёлотли, ширин хотироти билан интизору нигорон Кумушбиби одатдагидай тараддудланиб, сўнгра, сунбулу мушкбў сочларини тошкўзгу олдида ўзгача оро бериб тароқлагани, ниҳоят, ташқари дарвоза тарафдан қадрдон тулпорнинг шарпа-дупурини жон қулоғини қўйиб кутгани, таърифга эрк бермас ларзали туйғулар ва эҳтимолки, мунгли ҳасрату соғинч йўғрилган хушнуд ҳаёллар билан сармаст кечаётган лаҳзаларда... баногоҳ ички дарвоза совуқ бир шарпа билан очилиб Ҳомиднинг «элчиси» (Содиқнинг шумоёқ онаси) мудҳиш ва ваҳшат хат билан пайдо бўлади... Навоий «Очмайин...зулфи паришон...» деганда Кумушнинг ўша бахтиёру интиқ соч тароқлаган он-

лари каби том маънода шеърий, мусикий манзарани кўзда тутмаганмикин? Йўқ, тўғриси, Қодирий Кумушбибининг ҳар гал Тошкент йўлига кўз тикиб соч тарашларини шоирона тасвирлаганда ҳазрат Навоийнинг шоҳбайтларидан шавқу рағбат олган бўлса ҳеч ажаб эмас! Биринчи мисрада маҳбуба сочларининг ёйилиши, таралишидан ошиқ қайтарзда воқиф бўлганига аниқ ишора сезилмаса ҳам, «айлама» радифли ғазал контекстидан, яъни Тангри илоҳийга муножот оҳангидан англаб олса бўладики, улар муҳаббат қисматининг ғойиб ришталари билан (боғланганлар («Ё Раб! Усиз мени беҳудага оҳ чектирма, Сенинг марҳаматинг билан маҳбуба сочларини тароқлагундай бўлса, фақат ўша сочларнинг мушкин бўйидан оҳ урай»)). Иккинчи мисранинг мазмуни, ҳар қалай, байтга бадий-мантикий аниқлик бахш этади: ошиқ Тангрига тавалло қиладики, маҳбубанинг зулфи фақат унинг (ошиқнинг!) «оҳи ели»дан ёйилса – «паришон» бўлса, яъни ёр ўз шайдосининг ғоят мушкул ҳолидан хабар топса, оҳи-зорини эшитса-ю, унга шафқат-марҳамат кўргизса... Яна аниқроғи, агар маҳбуба зулфи ёйилса, бу – ўзгалар, рақиблар томондан эсанг насимлардан мутлақо холи, мустасно ҳолда содир бўлса!.. Бас, илоҳий қудратдан камоли таъб кулмаклиги, кўнгилнинг хос, маҳрам истак-майлларига ортиқ эътибор билан илтижо қилишдан мурод нима? Аввало, бу – муҳаббат отлиғ мутлоқ шахсий, сирли-пинҳоний олам, фақат икки кишининг дил ҳамрозлиги тақозоси бўлган хаёлларнинг шеърий тимсоли. Қолаверса, Навоийнинг эътиқодича, ҳар бир комил, солим инсон Тангрининг ожиз бир бандаси сифатида турли хатоликлардан, ҳаттоки гуноҳлардан холи эмас. Илло, улуғ мутафаккир-

нинг ўзи Кудрати илоҳийдан қайта-қайта кечирим сўраб, мужриймона тазаррулар қилади, Чунончи: «Тавбаи комил ҳидоят айлагил...».

✧— ЎН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ —✧

«ГАВҲАРИ ЖОН»ДАН – «СЎЗ ГУҲАРИ»ГА

Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эрсанг, бордур
Бирига гавҳари жоним, бирига нақди исломим.

Навоий ғазалиётида кўнгул, кўз, қош, ораз (юз), лаб (лаъл), оғиз, хол, ашк (сиришк), бағир, қад (қомат) соч (зулф), аёғ каби ташбеҳларнинг ҳар бири махсус тимсол, мажоз, рамзий образлар сирасидан бўлиб, гоҳ тан (жисм) ё кўнгил тимсоли билан, гоҳ бошқа анъанавий ё кутилмаган ташбеҳ-нисбатлар билан алоқада келиши, турфа санъатлар орқали бир-биридан нуктадон лирик лавҳалар, руҳият манзаралари яратиши мумкин. Чунончи «жон» ва «лаъл» ўзаро таносуб усулида келиб лирик манзара яратади. Шохбайт:

Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт,
Лаълиға жонимдин ўзга жонни қурбон айлама.

Бу шохбайт асли «Ё Раб!» деб бошланадиган, халқ ҳофизлари ижодидан мустаҳкам жой олган бир ғазалга мансублигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Муҳаббатни азалий қисмат деб билган – илоҳий эътиқод даражасига кўтарган ошиқ Навоий Тангрига муножот қилиб: «Ё Раб! Менинг ҳолим ёлғиз Сенга аён, агар марҳаматинг ва шафқатингни дариф тутмасдан, ҳажр азобларида оғзимга келган жонимга қайта жон бағишлашни раво кўрсанг, «ўзга лаълдин» эмас (майли у Масих нафасига эга бўлсин)

ёлғиз унинг «лаълидин» – ўша, мени шу кўйга солган бераҳм, бепарво маҳбубанинг жонбахш лабидан нажот, нажот эмас, ҳаёт (бўса!) топай. Илло, бундай улуг инъом эвазига «ўзга жон» эмас, фақат менинг жоним фидо бўлсин!» – дейди. Бу байтда иймон-эътиқодли китобхон ажабланмаса бўладиган, инсоннинг ўлмас руҳиятидан мўъжиз лавҳалар чизилган: Исо-Масиҳ зикр этилмагани ҳолда, унинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган жисмга қайтадан жон баришланишга қодир қудрати маҳбубага кўчирилади, бу билан ёр тимсолидаги инсон образи ҳам ҳаётий-дунёвий, ҳам руҳий-илоҳий маъно касб этади; шеърини санъат – сўз фасоҳати эътибори билан «жон-лаъл» нисбатлари воситасида реал имконга сифмаслиги билан жозиб, самовий ҳаёл – орзудаги висол олислиги тафовутига қарамай, ҳар бир дардли – шайдо кўнгилга яқин, фақат ширин армон бўлмиш пок бўса истаги (бу сўз гарчи байтда тилга олинмаса-да) қанчалар нафис ифодаланган! Бошқа бир ғазалда шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бу борада анчайин «дадиллангани»ни кузатиш мумкин. Байт:

Жон етибдур оғзима, дермен лабингга топширай
Лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел.

Ирсол ул-масал усулида (маълумки, халқнинг мақол ва маталлари классикада «масал» деб юритилган) хастанинг жон таслим қилаётган ҳолати кутилмаган тарзда умидбахш истак билан боғлаб берилади. Эҳтимол, «абдий мавзу» – фақат муҳаббат лирикаси доирасида шундай гаройиб мантиқ яратиш мумкиндир: фидойи ошиқ эътиқоди бўйича, жон унга азалий қисмат хоҳишига кўра, муҳаббат дардини бевосита кечириш, унинг маъно моҳиятини ўз жисми билан ҳис этиш, руҳий изтироблар тугёнида

бир қадар англаб етиш учун фақат омонатга берилган, муқаддас, сирли-мўъжиз бир хилқат. Бас, уни эгасига (махбуба муҳаббати ошиқ учун ҳаёт бахш этган) «топшириш» ишқ талаби олдидаги бурчини ўташ — қиёмат қарздан узилиш, не ажабки, яна маъшуқа марҳамати — «лутф этиши»га боғлиқ... Байтда муҳаббат йўлида жон фидо қилишдек (бу ошиқ учун хос матлаб) анъанага айланган ғоя — машриқу мағрибнинг соҳир шоирлари ҳар бири ўзича эзгу армон, гўзал ҳаёл сифатида ёниб куйлаган бўса... эҳсонининг янги шеърӣ тимсоли, халқона оҳангдаги бетакрор, нафис (ҳам рўй-ростлиги, ҳам шартли-пардалилиги билан жозиб) лирик образи яратилади. Навоийнинг чуқур эътиқодича, муҳаббат қўшиғининг авж таронаси: «боқийлик — жонни фидо қилишда, аксинча, жисмонӣ васл — муваққат, фонӣ ҳодиса, ҳақиқатга фақат руҳӣ висол орқали эришиш мумкин», деган фалсафӣ ғоя билан белгиланади. Байтдаги умидбахш руҳнинг сири — боси ҳам шунда: ҳажр қийноқларида оғизга келган жонни маҳбуба «лабига топшириш» чин муҳаббат («ишқи ҳақиқат»)нинг интиҳоси эмас. Агар ёр шафқат қилса, Масиҳ каби ўша илоҳӣ мулоқот жараёнида ошиқ учун қайтадан жон бағишласа не ажаб (аввалги шохбайтдаги мисрани эслаш «Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт...»).

Бошқа бир шеърда халқ матали ўзгача ранг, ўзгача оҳангда келиб, лутфона-лирик лавҳа яратилади. Байт:

Жон лабинг ошиқию зикри мудом оғзимда,
Рашқдан жоним агар оғзимга келса, не ажаб?

Аввало, «жон» тимсолига шайдо одам — «ошиқ» қиёфаси берилиши, бундай мафтункорлик табиӣ,

унда рашк ҳолатини пайдо қилиши сўзни кутилмаганда ўзгача маънода қўллашнинг ажиб намунаси сифатида ҳайрат уйғотади. Қолаверса, «жон» аввал қайд этилганидек, ушшоқ аҳлининг тириклиги – дунёда борлиги, демак, муҳаббат қисмати – бахтига ёрлиги ё аксинча, «бахти уйқучи» – толеъи нигунлигининг биринчи аломати; лекин бу гал «жон»нинг «лаб»га нисбати ўзгаради: у маҳбуба зикридан ўзга сўзни унутган рақиби («оғзи») рашкидан куйиб-ўртанади, ўзини билмай, жисм ичига сиғмай тўлғонади, нажотсиз талпинади... Наҳотки, «лаб ошиқлиги»дан бошланган рашк азоблари жонни ҳалокатга олиб борса? На чора? Гўзал ва комил (ва лекин нореал) ҳаёт орзусида, пок, идеал даражасидаги муҳаббат ҳаёлида ўлимга рози бўлиш, жонни фидо қилиш чин ошиқлар («хавос ишқи») қисматида ажаблаларли ҳол эмас. Шоирнинг сўз санъаткорлиги шундаки, бу гал ҳам халқимизнинг «жон оғизга келди» нақлидан фойдалангани ҳолда (ирсол ул-масал усулида) латиф ва нуктадон лавҳа-образ яратади.

Қуйидаги шоҳбайтда «жон – лаб» тимсоллари табиат ва жамият ҳаётидан олинган тафсилташбеҳлар («барги гул», «тарозу», «ип», «тош», «лаъл», «хозин», «миқдор») орқали ғоятда рангин, бетакрор лирик лавҳага айланади.

Тарозу барги гул, ип риштаи жон, тош лаъл этти,
Чекарда хозини ҳикмат лабинг ёкути миқдорин.

Шоҳбайт шарҳини мантиқан иккинчи мисрадан бошлаш эҳтиёжи бор: «хозини ҳикмат» – кенг маънода гўзаллик яратувчиси, меъмори; «чекарда» ташбеҳи гўзалликни ўша илоҳий иқтидорга хос дид, хуштаъблик, заршунослик билан ўлчаш, баҳолаш санъатини англатади. Сўз маҳбуба «лаби-

нинг ёкути» хусусида бораркан, унинг «миқдори»ни аниқлашдек фавқулудда нозик ва мўъжиз жараёнга монанд нисбатлар яратиш тақозо этилади; шу тариқа, биринчи мисрадаги «тарозу», «ип», «тош» каби ўлчов воситалари вазифасини «барги гул», «риштаи жон», «лаъл» адо этиши мумкинлигидан — шоир ташбеҳларининг нозик нисбатидан ҳайратланиши: шарқона тарози учун атиргулнинг ҳарир-қизил ё пушти барглари паллага тамсил қилиб олиниши, унинг сепоя шаклидаги иплари ушшоқ аҳлининг «жон риштаси»дан тайёрланиши, ниҳоят, ўша нукра гул-палланинг бирига «лаъл»дан тош қўйиб, бошқасида мисқоллаб «лаб ёкути миқдорини» аниқлаш — булар қанчалар сирли — жозиба нозикхаёллик мевалари! Эҳтимолки, бу шоҳбайт замирида фақат тано-суб эмас, балки ийҳом санъати ҳам яширингандир, яъни «хозини ҳикмат» хоҳишига кўра «лаъл» ва «ёкут» ўлчовлари яратган ажиб манзарагина эмас, айни чоғда, маҳбуба лабининг — гулга, яна теранроқ ёндашганда — жонга нисбатини кўрсатувчи маъно зухур этар...

Баъзан Навоий шоҳбайтлари шунчалар хаёлга толдирадигани, унинг мантиқий-бадий, талқиний-тахлилий поёнини аниқлаш анчайин мушкулотга айланади. Бу, масалан, «хоса маъни» санъатига дохилми ё «ийҳом»гами? Бундай камёб санъатлар билан музайян этилган байтларни, агар чуқур таҳлил қилинмаган тақдирда ҳам, бир нави шарҳлаб бериш мумкин. Балким машҳур рус шеършунослари қўллаган «полифоник образ» ёки «стереоскопик образ» дегани шу бўлса керак. Шоҳбайт:

Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш, боринг, эй жону кўнгул,
Истарамким — кўрмагай, албатта, номаҳрам юзин.

Майли, шеърятнинг хос, нозик мантиқи тақозосига кўра ҳаёлдаги маҳбуб — «ёр» меҳмон сифатида ташриф буюришдек тансиқ илтифот изҳор қилган экан, у ҳозир бўлган хос хонада мусулмонлик удуми бўйича мезбоннинг ўз одамлари — маҳрамлари қолиб, меҳмоннавозлик расмини ўташга ҳақли бўлади. Бироқ маҳбуба ҳар қандай нозик таъб меҳмондан нозикроқдурким, унга биргина мезбон кифоя қилади. Албатта, мезбон-ошиқ жону дили, жисму руҳи — борлигини нисор этиб, ўзи учун бу мислсиз саодатли дамлар азиз меҳмонда ажаб сафоли таассурот қолдиришини исташи табиий, шунинг учун ҳам бу мулоқотга ёлғиз ўзининг сирдоши «кўнгил»ни, дарддоши — «жон»ни таклиф қилиши мумкин... Борди-ю, биз истаганча бўлиб чиққан чоғда ҳам гўзал лирик лавҳа шаклланади. Не ажабки, Навоийнинг хос таъби-назари учун бундай нисбатлаш жўндай кўринади. Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоий «боринг» ишораси билан ҳатто ўзининг «жону кўнгли»ни «номаҳрам»лар қаторига қўшади (беихтиёр улуғ сўз санъаткорининг: «Шу таъби номавзун билан бечора шоир бўлғуси» мисраси ёдга тушади, Навоийнинг биздек «бечора» мухлислари ҳам шеърӣ дидимизнинг, ҳар қалай, «номавзун» ва нотаомлигидан беихтиёр ҳижолат чека бошлаймиз). Ваҳоланки, бу таажжуб эмас, балки ҳайрат, таҳсин ҳисларига лойиқ бир ҳол: эҳтимол, ошиқ Навоий «жону кўнгул»нинг ҳажр қийноқлари қолдирган асорати — хасталиги, бедор ва беқарорлиги, ҳатто Мажнунсифат девонаворлиги, исёнкор, мастона қиёфаси ёки, аксинча, паришону лол, хоксору ҳақир ҳолатидан ор қилар, уларни маҳрам мулозимликка номуносиб деб билар... Эҳтимол, ошиқнинг ўзи «ёр»ни улардан рашиқ қилар, «жон» билан «кўнгил» ўза-

ро рашк қилишларидан ҳадик сақлар... Демак, «ёр»нинг ташрифи учун фақат маҳрам мезбон эмас, маҳрамлар маҳрами бўлган сирли-ғойиб мезбон, эҳтимол, ошиқнинг ўзлиги ё руҳияти муносиб топилиши мумкин. Зеро, бундай меҳмоннавоз мулоқот мутлақо пинҳоний бўлиб қолиши керак (ошиқнинг «жону кўнгли» ҳам сир сақлай олмаслиги мумкин: «Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким, Кўнглум андин воқифу жоним хабардор ўлмағай»). Бундай мўъжиз, сирли-ғаройиб тасвирдан кузатилган мақсад, аввало, ошиқ учун, майли, хаёлдаги «ёр» ташрифи – «меҳмон»лигидан ортиқ бахт йўқлигини таъкидлаш, сўнгра, унинг «юзи»га беқиёс ва юксак руҳий илоҳий маъно бериш орқали «абадий мавзу» – муҳаббат ҳақида янги, тутилмаган шеърий образ яратишдан иборат.

Бошқа бир ғазалда лафзан «ёр – меҳмон» зикр этилмаса-да, руҳан унинг қанчалар интизор бўлиб кутилган азиз сиймоси, бу ташрифнинг жаҳон ҳазинасига бергуси баҳоси аён сезилиб туради. Байт:

Кўнглума кирганда пойандоз эди жон пардаси —
Жисму жондин ўзга садқа ё закоти йўк эди.

Халқимизнинг азиз ва тансиқ меҳмон, бирор табаррук зот, хусусан, янги келин-куёвлар пойи қадамига пойандоз ёзишдек чиройли ва хайрбод удуми, шунингдек, ислом динидаги закот, садақа беришдек меҳр-шафқат шартлари ишқий кечинмалар оламига кўчирилади, бундан бағоят нафис ва нуктадон шеърий манзара яратилади: маҳбубанинг хаёлий сиймоси ошиқнинг кўнгил уйи остонасида пайдо бўлиши мўъжиз-ғаройиб бир суврат сифатида хайратбахш (эътибор беринг-а: лоларуҳнинг хаёлий тимсолию шайдо кўнгил уйининг остонаси!). Унинг

ошиқ кўнглидаги ажаб сирли, сеҳрли рафторини ҳам, «жон пардаси»нинг «поёндоз»га айланишини ҳам ғойиб ва ғаройиб руҳий манзара тарзида тасаввур қилиш мумкин. Лирик лавҳа-образнинг санъат нуқтаи назаридан бунчалар нафис шаклга кириши («поёндоз эди жон пардаси» — ҳам жисм, ҳам жон рамзи), шеърӣй мантиқнинг ҳаёт тафсиллари англагган маънога нисбатан фавқулудда имкониятларни тасарруф этиши ажабланарли ҳол эмас (чунончи, «садақа», «закот» миқдори кишининг мол-дунёсига нисбатан жуда аҳамиятсиз, жузъий бўлгани ҳолда, ошиқ уларга ҳаёти билан тенг баҳо қўяди): «Жисму жондин ўзга садқа ё закотим йўқ эди». Бу мисрада Навоийнинг қаҳрамони — ошиқнинг олами: ўзлиги, муҳаббат эътиқоди, саховати, фидойилиги — бутун дунёвий ва илоҳий қирралари билан мужассам аксини топган. «Жон» тимсоли хоҳ ошкор, хоҳ пинҳоний бўлсин, кўпгина маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Шохбайт:

Улки айлармен ғами ҳажрида жон бирла видоъ,
Кош жондек айласа бу нотагон бирла видоъ.

Ҳаётда анча-мунча аччиқ-чучук, иссиқ-совуқни кечирган ва бундан сабоқ ола билган донишманд одамлар умрни, соғлиқ-омонликдек бебаҳо давлатни айрича эъзозлаб айтган ибратли ҳикоятлари, ҳикматомиз сўзлари интиҳосида инсон учун жон қанчалик лазизу азиз бўлса, шунчалик ғанимат ва омонат эканини, нечоғлик оғир бўлмасин, вақти-соати келиб у билан видолашадиган дақиқаларни, яъни ўлим ҳақлигини эсдан чиқармасликка даъват этишлари бежиз эмас. Одамзод ўша... сўнгги дақиқаларда қандай руҳий ҳолатни кечиради, қисмат унга қандай ўлимни раво қўради? Навоий мана шу энг мушкул

руҳий-драматик ҳодиса ҳақида одам ваҳмдан ҷўчи-майдиган, валийларга хос руҳий сергаклик, санъаткор соҳирлиги билан ёруғ мунг ифодаси бўлган умумлашма-лирик образ яратади: шоирнинг – улуғ Навоий шахсиятидан том маънода руҳий, маънавий унсурларни олган қаҳрамони – ошиқ муҳаббатдек қутлуғ эътиқод йўлида жонни фидо қилиш қисматда борлигини яхши англагани учун «ҳажр ғами» олиб келган давосиз хасталик билан сўнгги олишув – жон таслим қилиш дақиқаларини иймон билан, кўнгил равшанлиги, руҳ поклиги билан қаршилаши ва кечиришига шак-шубҳа йўқ. Лекин унинг ягона истаги шуки... Байтнинг жозиба сири иккинчи мисра замирига жойланган: хусусан, «кош жондек...» сўзларининг маҳбубага нисбатида умид, илинж, илтижо, муножот, киноя, маломат, алам, армон ҳислари, ҳаёллари мужассам ифодаланган. Хуллас, «видоъ» тимсолининг иккинчи мисрадаги такрорий маъноси («...бу нотавон бирла видоъ») орқали моҳиятда инсоний туйғуларнинг авж пардаси бўлмиш мунгли оҳанг сўзга илоҳий рағбат билан ёндашиш натижасида бошқача руҳ касб этади – «видоъ» образи ҳазин мотамсаролик эмас, муҳаббатнинг ўлмаслиги рамзига айланади.

Юксак, фидойи ишқ ғоясини тараннум этишда «жон» ташбеҳ-тимсоли ғазалдан-ғазалга ўтувчи кўчма-сайёр ҳодисалардан биридир. Чунончи, «хаста жон» образини ўнларча байтда учратиш мумкин. Шохбайт:

Лабингга қайси тил бирла фидо дей хаста жонимни,
Анга жоним фидоким, жони лаълингга фидо бўлди.

Аввалги бир пайтда: «Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама» деб илоҳий қудратга ёлбор-

ган ошиқ бу гал: «...Қайси тил бирла фидо дей...» каби мушкулотга, қаттиқ андиша изтиробига тушади. Нега?...Жоннинг хасталиги маҳбубанинг бемехр ва бераҳмлиги туфайли, у солган ҳижроннинг ғам-андухлари оқибатида юз бермаганми? Йўқ, бу ерда бошқа нозик нуқта бор. Ошиқ учун эзгу армон бўлган жон фидо қилиш ўша бераҳм, бевафо маҳбубада қатрача бўлсин нохуш кайфият туғдирмаслиги керак (улуғ санъаткор оғир хастанинг тириклик нишони сўнаётган, ажал шарпасидан музлаб бораётган ҳолатига ишора қилади). Ҳолбуки, сўз – маҳбубани сескантириши, қўрқитиб юбориши мумкин бўлган тан хасталиги эмас, жон хасталиги устида боради (бу хусусда баҳс бўлиши мумкин эмас: ҳаёт бошқа, шеърият бошқа; унда Масиҳсифат маҳбуб лабига фақат «жон фидо қилинади»). Навоийнинг қаҳрамони – бағоят даражада шикастадил, меҳр-шафқатда беназир ошиқ маҳбубини шунчалар аяб-авайлайдики, унга «хаста жони»ни асло раво кўрмайди. Демак, жон хасталигидан маҳбубанинг сесканиши ё қўрқиши эмас, унинг ҳусни каби нозик кўнгли ранжиши, озор топиши мумкинлиги ошиқни ортиқ хавотирга солади. Шунинг учун жонини ушшоқ аҳлидан (эҳтимол, маҳбуба илтифотига мушарраф бўлган рақиблардан) бири – бахтиёр фидойига фидо қилишга рози. Шу тариқа «жон», «фидо» тимсоллари ҳар бири уч бора қўлланиб, ажаб бир лирик манзара яратилади. «Хаста жон» образининг яна бошқача намунасини кузатайлик. Байт:

Кўнглум олиб бордингу қолмиш манга бир хаста жон,
Ҳар қачон келсанг Навоий топширур қолғонни ҳам.

«Тахайюл мулкининг султони» – улуғ шоирнинг юзларча ғазалларида аён сезилиб турадики,

махбуба фақат ошиқ хаёлида жонланади, унинг кўзида, кўнгил ва тасаввур кўзгусида жилваланади. Аксари шўх болалар каби қарор ва қўним билмас ўша гўзал беихтиёр мўъжизадай пайдо бўлиб, лаҳза ичида кўнгилни асир қилган-у, қандай ғойиб ҳайъат билан келган бўлса, шундай шўх-ўйноқи рафтор билан «борган». Биринчи мисраининг жозиба сири ҳам шундаки, маҳбубанинг келиши ошиқ учун фақат қувонч ё фақат ҳасрат аломати эмас: мантиқан жон ўз мунисидан — кўнгилдан айрилиб, уни қўмсаб «хаста»ланиши табиий бўлса-да, муҳаббат савдосида кўнгил олиш — кўнгил бериш тақдир ришталари билан боғланиш демакдир. Шу тариқа «кўнгул олиб» образи зоҳирӣй ва ботинӣй маънолар (тажнис санъати), «бординг — келсанг» (тазод), «қолмиш — қолғон» ташбеҳларининг ўзаро уйғун ҳолати (таносуб) шоҳбайтга истиоравӣй рангинлик, ўзгача жозиба бағишлайди.

Бошқа бир ғазалда ташбеҳлар, тамсиллар нисбати ўзгаради, жумладан, «жон» тимсоли кутилмаганда фалсафӣй теранлик касб этади. Байт:

Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эсанг, бордур
Бирига — гавҳари жоним, бирига — нақди исломим,

Ошиқона ғазал таркибидаги бу байтга орифона — фалсафӣй ҳукм ва баҳо мезони билан ёндашса бўлади. Не ажабки, шоирнинг чорасиз, ғарибу бенаво қиёфадаги қаҳрамони (ошиқ, ориф, қаландар) тириклик маъносини идрок қилишда бу фонӣй дунёнинг энг комил, солим, покдомон зотлари қаторида туради. Чиндан ҳам хоҳ ошиқ, хоҳ ориф, хоҳ қаландар учун дунёда икки нарса — жондан ва иймондан ортиқ нима бор? Унга яна нима керак? Навоийнинг ўзи, унинг буюк салафлари ҳам шун-

дай чин эътиқод ва эътимод билан яшамаганларми? Демак, бу шоҳбайтдаги «гавҳари жон» мафҳуми кўлами кенг, яъни бошқа терма байтларда уйғун ва мутаносиб келган «кўнгил» (шунингдек, дил, ботин, хотир, рух, сийрат, ҳол маънолари) билан «жон» тимсоллари ўртасида маълум муштараклик бор; «нақди исломим» образи моҳият эътибори билан фақат мусулмонлик эътиқоди доирасида қолмай, Навоийнинг илоҳиёна фалсафий хаёллари, умумбашарий маданият илдизлари билан боғланган теран, бой маънавияти билан борлиқ, ҳеч кимникига ўхшамаган бир оламни ўзида мужассам ифодалашига шубҳа қилиб бўладими (мутафаккир шоир шеъриятида, жумладан, ғазалиётида «дин», «ислом», «мусулмон», «оят», «ҳадис» каби ташбеҳ-тимсоллар фавқуллодда кенг, чуқур, кўпқиррали маъноларда келган байтлар озми?)

Навоий, балким «Тенгри эҳсони» бўлган хуш кайфият, руҳафзо хаёл оғушида аҳён-аҳёнда бир бўлса-да ўзини ғам-андухдан фориг, ҳасрат-надоматлардан узоқ, шодмон масканда кўради, кўнглида шахсий хулқ-ахлоқ таомилига, одоб-ҳаё тарзига зид ҳолда, масалан, «ишрат тунни» ҳақида («Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда») шўх оҳангларда ҳам байтлар битишга мойиллик уйғонади. Шоҳбайт:

Юз ишва бирла бокибон, жонимга ўтлар ёкибон,
Лаб тиллабон, кўз қокибон, тиргуздию ўлтурди вах.

Мусажжа санъати (ички қофиялар) билан мавзуну музайян этилган бу байтда халқона қувноқ оҳангларга шеърый сайқал берилади; зоҳиран оҳангдошлик касб этган сўзлар нафақат маҳбубанинг шўх-шаддод, ғамзаю ишваларга бой (яллачи-ўйин-

чи, дуторчи-нағмасоз қиз-жувонлар сажиясига хос жўшқин-қайноқ), ишқ-вафо бобида ўша-ўша парвосиз характери чизилади. Яна ажаброқ ҳол шундаки, маҳбубининг қош-кўз, юз-лаб (шунингдек, байтда зикр этилмаган бўлса-да, айниқса, шарқ раққосаларига хос қадди-қомати, бутун вужуди билан қилган) ҳаракатлари, шубҳасизки, ошиқ ҳолатига таъсирини ўтказди. Шу жиҳатдан «жонимга ўтлар ёқибон» образини – ўзича, «тиргуздию ўлтурди ваҳ» лавҳасини – ўзича талқин қилиш, уларнинг ҳар биридан кузатилган маънолар – зиддиятли руҳий кечинмалар, чунончи, мафтунқору бекарор ҳолат билан кучли рашк туйғуси, «шавқнинг ифрот чори» – васл иштиёқи билан муқаррар айрилиқ ваҳми – изтироби ҳақида аниқ, жонли тасаввурга эга бўлиш мумкин. Юқоридаги сингари шўхчан кайфият яна бошқача оҳанг, халқона лутф – сўз назокати билан ифодаланиши мумкин. Шохбайт:

Муяссар ўлмади, жон бермаку лабин ўпмак,
Нединки қолмади жоним они унотқунча.

Қисматнинг ажаб ўйинини кўрингки (ё бу фақат сўз ўйини ҳосил қилган бадиий жозиба холосми), ошиқ ўзининг эзгу истагига эришмоқ – муродига етмоқ учун шунчалар жафо чексаю маҳбубининг розилигини оларман, яъни «лабини ўпарман» деб (бусиз «жон бермак» имконсиз ва маъносиз ҳам) урина-урина уни кўндиргунча жонида «жон қолмаган» бўлса! Биз, албатта, Навоий шохбайтлари гўзал ва илоҳий ҳаёл маҳсули эканини биламиз, айни замонда буни яхши била туриб: «они унотқунча жоним қолмади» сўзлари реал ҳаётдан – бир умрга аҳду паймон қилишган, лекин то шаръий қовушмоқ кунини – никоҳ кечасигача сабр-тоқат, ҳаё-ибо ҳис-

ларига содик; қолган чин мусулмон фарзандлари бўлмиш йигит-қизлар (Навоий йигитлар ҳаёсини васф этиб махсус ғазал битгани бежиз эмас) «тажрибаси»дан олинганига шубҳаланмаса бўлади. Бундаги бадий мантиқнинг нозиклиги шундаки, ошиқ ўз жонини фидо қилишдек васл орзусига «муяссар ўлмади», демак, «жон бермаку лабин ўпмак» мудом армон бўлиб қолди... Агар бундай аламноқ интиҳого фақат халқнинг образли сўзи («жоним қолмади») асос қилиб олинадиган бўлса, эҳтимол, яна Масихсифат маҳбубининг шафқатига умид борласа бўлар (аввалги байтдаги «тиргуздию ўлтурди ваҳ» сўзлари бундай даъвони тасдиқлаши мумкин). Байтдан маҳзунлик эмас, аксинча, хушнуд кайфият, завқбахш таассурот туғилиши сабаби ҳам шунда эмасмикин?

«Жон» ташбеҳидан халқ истиоралари, тажнислари орқали ҳам ҳазин, ҳам нашъали лирик лавҳа яратилиши мумкин. Байт:

Эй Навоий, етқай ул ойга фиғоним дер эдим,
Оҳким то очти юз – жон етти афғондин бурун.

Яна маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли: у осмондаги қадарли олисликда, айни чорда шоирнинг қаҳрамони – ошиқ юрагидаги ҳасратлар шу даражага бориб етганки, унинг ошқора изҳори – фиғони самоларга ўрлаши, акс садолари еру кўкни ларзага солиши мумкин. Бир кутилмаган тарзда, гўё булут ортидан яраклаб ой кўрингандай, лоларуҳ юзидан пардани олдию ошиқ хушидан кетди (Фарҳоду Мажнун каби хос ошиқлар неча бор кечирган мунгли манзара!). Шоҳбайтдаги ажиб оҳанраболи, латиф образ – «жон етти афғондин бурун» сўзларида табиатга хос товуш тўлқинлари, йўқ, нур одимлари тез-

лиги билан инсон ҳиссиёти, хаёлот, руҳиятига хос ҳолатлар суръатининг нозик нисбатидан) бетакрор лирик лавҳа, руҳий манзара яратилади. Сўзнинг шу тариқа бадиий тароват, халқона сайқал топиши туфайли байт мазмунидан англашилган фожеъ-махзун ҳол гўё унутилади, беихтиёр ошиқона хаёлларнинг нозик шеърий-муסיкий талқини — фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифода сеҳрига бериламиз.

❧ УН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«КЎЗ ЛАВҲИ»ДА АКС ЭТГАН ОЛАМ

То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин кириқларим айлар намоз.

«Кўз» тимсоли — ғазалиётда, эҳтимол, «кўнгил» образидан кейин энг кўп тарқалган ҳодиса. Фақат кўз таърифидида битилган ғазаллар бор; аксарият у — кўнгил, жон, юз, ҳол мажозлари билан тано-суб усулида келиб, маҳбубанинг «хусни ва нози» ёки ошиқнинг «арзи-ниёзи» дард-ҳасратларини ифо-далайди. Айни чоғда «кўз» рамзий образи уму-ман бадиий сўз, шеърий тилнинг мўъжаз-миниатюр тасвир объекти доирасида ғоят нафис, теран ли-рик лавҳалар, руҳий манзаралар яратиш санъати ҳақида, аниқроғи, шоирнинг ижодий даҳоси, хаёл фазоси, индивидуал сўз туйғуси ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур уйғотиши мумкин. Шохбайт:

Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани кўрмакка бу суврат била тадбир этайин?..

Бу байтда хаёлот, хотирот лавҳалари орқали шеърий «суврат» — образ яратиш жараёни мўъжаз,

сирли-ғаройиб нуқтага — кўз қорачиғига кўчирилади. Бу — оламни қатра ичига жойлаш санъатигина эмас. Умуман, халқ кўшиқларида, хусусан, классик шеъриятимизда, жумладан, Навоий лирикасида «кўз», «қош», «музгон» ташбеҳлари воситасида ишланган бири-биридан нафис қанчадан-қанча миниатюр образлар мавжуд. Юқоридаги шохбайт халқнинг сўз хазинасига том маънода ижодий ёндашиш намунасидир. Байтнинг шарҳи бу даъвони бир қадар далиллаши мумкин: шоир қаҳрамонининг ҳаёл кўзгусидан нари кетмаган, ҳуснию нозу истиғноси, бераҳм ва ситамкорлиги билан танҳо бўлган маҳбуби... кўз қорачиғида пайдо бўладида, ошиқнинг ҳажр изтироблари, соғинч туйғулари билан гўё ўйнашаётгандай, унинг сабру саботини синаётгандай ўз ғамзаларини қўймайди. Шоир-мусаввир эса бу жон офати — малакнинг шу мўъжаз қатра маскан ичида («кўз лавҳида») лоақал бир неча лаҳза туриб беришини, ана шундай безовта дақиқаларда гўзаллик яратилишини истайди. Одатда рассом-лаввоҳ ипак қоғозгами, бошқа нафис матогами лавҳа чизгувчи эди, илоҳий қилқалам соҳиб — Навоий ўз кўзининг қорачиғидан лавҳа чизишда фойдаланмоқчи! Ва ўша орзу «суврати»га боқиб, бу ғаройиб томошадан кўнгилдаги муҳаббат ғуссаларини бир қадар ёзмоқ бўлади... Ажабо, бу байтда «неча» сўзига айрича бадий-мантиқий эҳтиёж сезилган. Демак, бунда нафақат ошиқ-мусаввир учун «кўз лавҳида» суврат чизиш осон эмаслиги таъкидланади, балки бу — шайдо кўнгил тўладиган, ташна руҳ таскину қаноат топадиган комил бир суврат бўлмоғи керак. Мазкур миниатюр образнинг бошқа жиҳати — нозик бадий қирраси янада ҳайратбахш: Навоий ўз қаҳрамони — ошиқ кўзлари қорачиғида

ғойибона акс этган махбубининг гўзалликда бекиёс тасвири орқали унинг жонли-бетакрор сиймосини «кўрмакка тадбир» излайди. Бу имконга сиймаган бир ҳолатдан фавқулодда имконият яратиш санъатидир.

Ҳазалларнинг бирида «кўз лавҳи» — кўнгил тимсоли билан ўзаро таносуб келиб, махбуба ёди билан боғлиқ беҳудуд дарду ҳасратларни ифодалашга хизмат қилади Байт:

Гарчи тўкди қон кўзум сенсиз ҳамон, кўнглум ҳамон,
Не кўнгулдин бир замон чикдинг, не кўздин бир замон.

Таносуб ва тарди акс санъатлари билан мунаққаш этилган бу байтда («кўз», «кўнгил» рамзлари — таносуб бўлса, уларнинг ўзаро ўрин алмашиб такроран келиши тарди аксдир) хаёлдаги махбубанинг «хусни ва нози» билан боғлиқ тасвири — ўзгача тимсоли аниқ кўринмагани ҳолда, ошиқнинг пурзиёд дард-ҳасратлари «кўз» — «кўнгил» образлари доирасида бутун ҳиссий тугёни — руҳий ларзалари билан чизиб берилади: гарчи ошиқнинг кўзлари ёрсиз («сенсиз») ўтган тўзимсиз ҳижрон ситамларидан туну кун хуни бийрон йиғлаган, кўнгли бағир қони билан тўлган, пораланган бўлса-да, махбубанинг муборак ёди уни «бир замон» — дақиқа ҳам тарк этмаган. Зеро, ошиқ унинг, майли, ғойибона тимсоли билан тирик: токи жисмида жони бор экан, ёр хаёли сира нари кетмайди, унинг учун ҳаётнинг маъноси ўзи шу. Мана аниқроғи, ошиқнинг тириклиги, умиди, нажоти — мўъжизакор хаёл қудратидан. Акс ҳолда, қон ёшга тўлган кўзлар қорачиғи ёр сувратини акс эттиришга, қон ютган кўнгил ёр сийратини ўзида жо этишга қодир бўлармиди?.. Шу тариқа, улғу шоир ўз эътиқодига кўра, васлсиз муҳаббат туйғуларига

илоҳий маъно бергани учун, бу кутилмаган шеърий мантиқ бизни ажаблантирмайди, балки шавқу ҳайратга солади. Гарчи дунёда тимсоли кам бўлса-да, чин муҳаббат – дард аҳлининг қисматига, унинг бахтли ё фожеъ интиҳосидан қатъи назар, эътимод ва умид ҳисларимизни оширади, иложсиз зиддиятли ўй-хаёлга толдиради. Бу Навоий даҳосининг, аввало, чексиз маънавий-руҳий таъсир кучидан далолатдир, қолаверса, шоир камида беш аср муқаддам ижодий истифода этган сўзлар то ҳануз ўзининг халқчил пурмаъно соддалиги, табиий, тоза таровати, мусиқий равонлиги, эркинлиги, ифодавий-тасвирий назокати билан жазб этади (тасаввур қилинг-а: ошиқ Навоий орзу қилган, хаёлида бунёд этган маҳбубнинг севимли чехраси на кўнгил – ботиний дунёдан, на нигоҳ – зоҳир кўзгусидан бир дақиқа бўлсин «чиқмаган»! Ўша кўнгил, ўша кўзлар тортган, эҳтимол, бир умр давом этган алам-ситамлар зиддига!). Фақат бадий сўз, шеърий санъат соҳиригина оддий истеъмолдаги ибораларга шундай бемалол, эркин, бевосита муносабатда бўлиши мумкин. Фақат илоҳий неъматлардан баҳраманд қалам соҳибигина сўзнинг чексиз бадий-образли имкониятларини шунчалар аниқлиги, рангинлиги, ўзига хослиги билан инкишоф этиши мумкин...

Бошқа бир ғазалда «кўз лавҳи» фавқулудда тегран ва жозиб шеърий объектга айланади. Шохбайт:

Ёрур холинг хаёлидин оқорғон кўзларим, гўё

Кўюбтур килки сунъ ул нуктани кўзлар қаросидин.

Бу байт, умуман, хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносуб («хол», «нуқта») ва тазод («оқорғон кўзлар» – «кўзлар қароси») усуллари асосида ишланган. Хоса маъни

санъати етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, хаёл образининг бадий бутунлигини таъмин этади, кейингилари унинг доирасида келиб, асосий шеърый усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Шохбайтга «хос маъно» — нуктадонлик бахш этган бадийятни тадқиқ этиш учун, шубҳасиз, унинг мундарижасини шарҳлаб ўтиш жоиз: Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари — кўз ёшлари селобидан, узлуксиз, «зор-зор йиғлаш» асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол, моҳиятда, севги қисматининг хоҳиш-иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса азал мусаввирининг қилқалами («килки сунъ») Навоий хаёл қилган орзу гўзалининг тасвирини чизишга чизгану, унинг образ-портрети чизгиларига мутаносиб, ғаройиб ва жозиб нукта — ҳол ясашга келганда қийналган, бунинг бирдан-бир муносиб шакл-шамойили, ранг-тусини табиий хилқатнинг турфа хил унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан... ниҳоят, ўша матлубу муборақ ҳол учун ошиқ кўзининг қорачиғини лойиқ топган!.. Ахир бечора ошиқ хаёлдаги маҳбубнинг холини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан кўзлари нурланиши сабаби шундан эмасми?.. Шу тарзда улуг шоирнинг илоҳий қилқалами «ҳол» билан «кўзлар қароси»нинг нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳий-драматик, бадийят нуктаи назаридан камёб рамзий образ яратади. Албатта, «кўзлар қароси»нинг ҳолга нисбати — зоҳирий ўхшашликнинг ўзи қанчалик нафис бўлмасин, моҳиятда бу хос маънолар образи орқали муҳаббатда чин фидойилик ғояси — қисмат насибаси олдида шикасталик, ўзаро вафодорлик эътиқоди улуғланади. Ва аксинча, бу нотекис ва нотаом дунёнинг худбин манфаатлар домига тушган, ҳақиқий муҳаббатнинг дарди ва қувончидан

беҳабар, бегона, қалбан ва руҳан сўқир, маҳдуд бандаларини зимдан фош этаётгандай бўлади.

Бошқа бир ғазалда «кўз» тимсоли таносуб («юз» рамзи билан уйғунлашган ҳолда келиши) ва тарди акс (икки ташбеҳнинг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) санъатлари воситасида шаклланади. Байт:

Эй қаро кўз, бўлмас ул юз шавқидин юздин бири,
Кўз қаросидин агар юз нома таҳрир эткамен.

Байт шарҳини «Эй қаро кўз» рамзий хитобининг бадий-мантикий ўрнини билишдан бошлаш эҳтиёжи сезилади. Бу — маҳбубнинг «юзи шавқи»дан жўшиб илҳомланган ошиқнинг унга муҳаббатномалар битиш истаги, иштиёқи тақозоси; зеро, улар оддий номалар эмас, фақат ошиқнинг «кўз қароси» — сиёҳи билан битилиши керак. Айни чоғда ошиқ кўзининг сиёҳга — қора рангга нисбат берилиши бежиз эмас: маҳбубанинг «юзи шавқида» битиладиган номалар фақат дард-ҳасрат тўла мазмуни билан эмас, ҳайъати — кўриниши билан ўша «қаро кўз» лоларуҳга ҳамранг, ҳамжинс бўлсин. Қолаверса, бу ғал сўз — маҳбуба латофати таърифида эмас (бунга қалам ожиз!), балки «ул юз» туфайли ошиқ қалбида, тафаккурида уйғонган туйғулар, хаёлларни таашшукнома тарзида қоғозга тушириш устида. Ҳар бир сатри, жумласи, эҳтимол, ҳар калимаси замирида қанча сирли-маҳрам, дарднок кечинмалар, ўйлар, қанча қувонч, армон туйғулари жойланган «юз нома таҳрири» ҳақида. Аслида у номалар нафақат кўнгилда янги уйғонган «ул юз шавқи»нинг, айни чоғда кўпдан ошиқ оромини бузган соғинч, алам, озор, армон, умид, илинж ҳисларининг ҳам изҳори бўлмаслиги мумкинми? Йўқ, бу

номалар фақат бир боқишда Мажнун аҳволига солган ўша юз ҳақида бўлганда ҳам, кўнгилда мавжланган шавқу рағбатнинг лоақал «юздин бири»ни ифодалай олмайди... Шу тариқа, Навоийнинг «тахайюл мулки» – хаёлот, хотирот фазосида «юз шавқи», «кўз қароси» (анъанавий ташбеҳ-иборалар), «нома таҳрир этиш» (шахсий муносабат, мулоқот тафсили) ёрдамида қадим муҳаббат қиссасининг янги бир заррин саҳифаси яратилади.

Навоий ғазалиётида кўпинча анъанавий «қаро кўз» тимсоли «қаро бахт» рамзининг муқобилига айланади (тажнисдан кутилмаганда тазод ҳосил бўлади). Байт:

Гар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким эрур –
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.

Сўз маъноларининг ўзаро зиддиятли нисбатидан (бир йўла уч ҳолатдаги тазод усули: «ямон ҳол» аксига бепарво, эътиборсиз муносабат; «қаро кўзлар» билан «қаро бахт», уйқучи кўзлар билан уйқучи бахт) шу қадар мухтасар, ёрқин, жозиб манзара чизиладики, бунинг сабабияти – моҳиятида фақат Навоий англаб етган ҳақиқат – бахтсиз-фожеъ муҳаббат қисмати ётади. Чиндан ҳам ушшоқ аҳлининг ғоятда ачинарли – «ямон ҳоли»ни ҳатто яхши, комил, фозил, солиҳ одамлар ҳам кўра-била туриб, деярли уларга эътиборсиз қарайдилар. Нега, ахир? Ачиниш, меҳр-шафқат ҳисси, ҳамдardлик, мурувват яхшиларнинг чин инсоний, бирламчи сифати эмасми? Улуғ гуманист шоир ҳаётнинг меҳр-шафқатдан ҳам кучлироқ ва қаттолроқ қонуни – муҳаббат тақдири, аниқроғи, муҳаббат идеалининг тақдири бахт тушунчаси билан уйғун эмаслиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқатдан баҳс очади. Асли ошиқ

«бахтининг уйқучи»лиги қисматга битилган экан, «ул қаро кўзлар» маъшуқанинг ширин уйқудаги ҳолатида нима гуноҳ! Шу тарзда «қаро кўзлар»нинг зоҳиран офир-махзунлиги сезилмаса-да, моҳиятда теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Фақат лирик шеърятга хос миниатюр-рамзий характердаги кўз образи «мардум», «хол», «нуқта» сингари ташбеҳлар билан турли санъат (таносуб, тадриж, талмеҳ, тазод, тажнис, ирсол, ифрот, иғроқ, ийҳом каби) шеърӣй усулларда ўзаро боғланиб келиши, бундан бир-биридан нозик, рангин лирик манзаралар туғилиши мумкин. Байт:

Айламас кўз мардуми ҳаргиз куёш ичра ватан,
Они дейолмонки, холи анбарафшонингча бор.

Навоӣй ғазалиётида ошиқ кўзининг қорачиғини маҳбуба холига ташбеҳ этиш орқали фавқулодда теран ва нафис лавҳа-образлар чизилган шоҳбайтлар оз эмас (улардан бири юқорида шарҳлаб ўтилди: «ёрур холинг хаёлидин...»). Бу сафар шоир тазод санъати асосида муқобил-полемиқ характердаги шундай лирик манзара яратади: «кўз мардуми... куёш ичра ватан айламас» экан (бунга ақл бовар қилмайди), ошиқ кўзи қорачиғини қай тил билан маҳбуба холига қиёслаш, унга тенглаштириш мумкин? Ҳолбуки, уларнинг зоҳирий ўхшашлиги ҳам («кўз мардуми» – «холи анбарафшон») ўз нозиклиги билан жозиб ва ҳайратбахш эмасми? Демак, Навоӣй кузатган мақсад ўзгача: чиндан ҳам маҳбуба холида илоҳӣй сеҳр бор, акс ҳолда, бу мўъжизакор нуқтани унинг куёшдек юзидан қандай билиб, илғаб олиш мумкин! Шоир қаламининг қудрати шундаки, байтда маҳбубанинг юзи билвосита (очиқ айтимасдан) куёшга тамсил этилади, шунинг учун улар-

нинг бири ошкор («холи анбарафшон»), бири яширин ҳолда (биринчи мисрадаги «куёш» шубҳасиз, маҳбуба юзи – рухсориға ҳам ишорадир), ўзаро рақобат қилаётгандай таассурот қолдиради...

«Кўз мардуми» – кўпгина ғазалларда учрайдиган образ. Лекин унинг қанчалик рангин, бетакрорлигининг яна бир намунасини кузатиш мумкин. Байт:

Ашқдин юз сари чун зоҳир қилур дурри самин,
Гўйиё кўз мардуми ғаввос эрур, уммон – кўзим.

Ҳижрон кечалари ошиқ кўзларидан аста қалқиб чиқиб, қатра-қатра ҳолда «юз сари» намоён бўлган кўз ёшлари аввал «кўз мардуми»нинг «ғаввос»га, сўнгра, унинг «уммон»га, уммон қаридаги «дурри самин»га нисбати (силсилали ташбеҳ санъати) тарзида қанчалар мўъжизакор лирик манзара ҳосил қилади! Кўзлар – бамисоли уммон («уммон – кўзим»), унинг қорачиғи – баҳр тубига шўнғиб, сув остидаги барча хавф-хатарларга юзма-юз борган қадимий ғаввос (улар ҳозирги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ муҳофаза воситаларисиз ишлаганлар; ҳабашни экватор куёшидан асрагувчи махсус тери қатлами – пигмент каби, ғаввос кўзларида ҳам шароит табиий парда битган), кўз ёшлари – «дурри самин» – энг қиммат гавҳар қатралари. Демак, кўзнинг, хусусан, ошиқ кўзларининг уммонга ўхшатилиши – бу кўнгил теранлиги, руҳий дунё чексизлиги аломати. Илло, асл дур уммон қаъридан олингани каби, муҳаббат ёшлари қалбнинг тубидан, унинг пинҳоний мавжларидан, ларзаларидан чиқади. Бу кўз ёшлари – «дурри самин», унинг бунёдкори – «кўз мардуми» тимсоли орқали ошиқона кечинмаларга Навоий берган юксак шеърӣ қиммат намунасидир.

Ғазалларнинг бирида маҳбуба тимсоли ошиқнинг «кўзлари боғи»да намоён бўлиши хаёл қилинади. Бунинг учун шоир мувозана (параллелизм) санъатини қўллайди – инсон ҳолати табиий манзара орқали кўрсатилади. Байт:

Шўхликтин буки – боғ ичра тиларсен ўйнамоқ,
Кўзларимнинг боғи серобинда бир ҳам ўйнағил.

Бир одамнинг юзма-юз турган (шубҳасиз, дилдан яқин, севимли, мунис, эҳтимол, кўп соғинтирган) иккинчи одам кўзлари қорачиғида жонланиши – миниатюр акси ажабланарли ҳол эмас. Кўз гавҳари – қорачиғи, масалан, микроскоп линзаси сингари турли оралиқ-масофадаги нарсалар, манзаралар шакли-сувратини неча юз, ҳатто неча минг, эҳтимол, миллион марта кичрайтириб кўрсатиши мумкин. Навоий «кўз мардуми қароси»нинг ташқи олам шакл-шамойили, ранг-тусидан кўра энг гўзал ва комил мавжудот – маҳбубнинг нозу ғамзали ҳолатини, қадди-қомати, юриш-туриши – рафтори, юзи, кўзларидаги латофатни, сеҳр-жодуни яқиндан кузатишни истайди. Аниқроғи, у ёр васлини шундай тасаввур қилади: кошки эди, унинг маҳбуби қошига келса-ю, кўзлар кўзларга тушса, бир-бирининг нигоҳидан тўйишса! Байтнинг жозиба сирини бевосита табиатга хос «боғ ичра ўйнамоқ» сўзларининг билвосита истиоравий маъно касб этишида: «кўзларимнинг боғи серобинда... ўйнағил». Бунда маҳбубнинг тимсоли ва у билан хаёлан кечадиган висол дамлари учун энг манзур ва дилпазир хилқат сифатида «боғ» мақбул топилиши бежиз эмас, бу – Навоий қаҳрамони учун «шамъсиз тун», «висол туни» каби кўнгилга ошно, хаёлга мададкор, руҳафзо объектлардан («Не хуш бўлғай иковлон

маст бўлсоқ васл боғинда...»; «Баҳору боғ сайридин не гул, не сарвдур комим...» ва ҳоказо).

Инсоннинг кўзи – нафақат ташқи муҳит, унинг нарс-ҳодисаларини, моддий дунёнинг турфа ано-сир ва аломатларини туйиш, мушоҳада этиш, идрок қилишнинг табиий ва айни чорда мўъжизакор, ғаро-йиб воситаси. Шу билан баробар инсон кўзларидан унинг руҳий оламини – қувончлари, дард-армон-лари, романтик ёки драматик ўйлари, кечинмала-рини – нигоҳга кўчган моддий ва маънавий дунё-ни бир қадар сезиб, уқиб олса бўлади (бу хусус-да, масалан, тасвирий санъатнинг портрет жанрида юз, айниқса, кўз тасвирини махсус кузатиб, таҳлил қилиб маълум тасаввур ҳосил қилиш мумкин). Бу нозик вазифа Навоий ғазалиётида сўз зиммасига тушади. Аввало, бу – халқнинг қадимий ва ҳами-ша сайқалланиб боровчи оғзаки ижод даҳоси билан руҳан боғланган сеҳрли-миниатюр бир дунё... Сўн-гра, форс-тожик ва турк-ўзбек классиклари – На-воий салафларига рағбат ва илҳом берган Шарқ гў-залининг кўзларига жойланган, айниқса, «Ҳазойин ул-маоний» ғазалларида ўзининг фавқулодда нафис, рангин ва теран ифодасини топган сирли-ғаройиб хилқат. Шоҳбайт:

Кўзингни кўнглума андоқки мезбон қилдинг,
Юзингни кўзима ҳам кош меҳмон қилсанг.

Во ажаб! Ғойибона мулоқот юз бермади, кўз-лар кўзларга тушмади, балки маҳбубанинг кўзлари хаёлан ошиқ кўнглида пайдо бўлди. Бу не ҳолдир-ки, ўша хаёлдаги ёр кўзлари орзу қилинган маҳрам уйда – ошиқ кўнглида гўё мезбонга айланди! Бу – фақат шеърятга хос ғаройиб мантиқ – реал имконият доирасига сифмайдиган фавқулодда бадий

тасвир усули. Навоий сўзининг сеҳрини кўринг: ошиқ кўнглида (хаёлан) пайдо бўлган маҳбуба кўзлари тансиқ ва азиз меҳмон бўлиш ўрнига ўзи мезбонлик қилади... Демак, кўнгил ошиқнинг ихтиёрида эмас, балки маъшуқанинг (хаёлдаги!) кўзлари уйида, унинг азмида, ардоғида (бошқа бир байтда айни шу тимсоллар Аллоҳга муножот оҳангида талқин қилинади: «Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»). Беихтиёр ўйлаб қолади киши: Навоий қачонлардир, сафоли кунларнинг бирида кўзларигина беркитилмаган бир қиз ё аёл билан баногоҳ рўбарў келиб, бу ажаб ҳолнинг кўнгилда қолган ўчмас хотиротини шеърий мисрага кўчирган бўлсачи?.. Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж сезилади. Модомики, маҳбуб кўзлари фаройиб бир тарзда ошиқ кўнгилнинг мезбонига айланган экан, халқ эъзозлаган удумга кўра энди мезбон ҳам азиз меҳмонлик илтифотига мушарраф бўлиши, яъни ўзининг жавоб ташрифи билан мезбонни хушнуд этиши лозим (ҳолбуки, Навоий: «Эй лоларух, фақат кўзингни беркитмабсан, оқибатда кўнглимни асир қилдинг, қошки юзингни ҳам очиб юборсанг; токи ҳусну жамолинг офтобидан бечора ошиқ кўзлари қувонсал» демоқчи бўлади). Хуллас, халқимизнинг ажойиб инсоний одати — меҳмоннавозлик гўзал шеърий восита бўлса, ошиқнинг ягона нияти (шоир кузатган мақсад) — маҳбуба юзини ўз кўзлари билан кўриш. Ёки бу гал ҳам, эҳтимол, Навоийнинг ишқий идеали тақозосига кўра, ёр юзининг ошиқ «кўзга меҳмон»лиги фақат эзгу хаёлдир («меҳмон-мезбон» тушунчалари ҳам муваққатлик маъноси билан тансиқ, қадрли эмасми?) ёки, аксинча, байт мазмунини шундай соддалаштириб шарҳласа ҳам бўлар: масалан, Навоий замонида, кейинги асрлар-

да ҳам — то «Хужум» ҳаракатигача севишганлар учун ногаҳоний бахт-мулоқот насиб этганини бир қадар тасаввур қиладиган бўлсак, ҳам шаръий одат-ақида, ҳам қиз боланинг ҳаё-ибоси то қовушганлари — чимилдикқача юзини — бор латофатини пинҳон тутиб, фақат кўзларини кўрсатишга ҳуқуқ бериши мумкин. Лекин бундай талқин, аввало, байтнинг лирик-романтик руҳига ҳилоф бўлар, қолаверса, Навоийнинг сўз даҳосига юзаки ёндашишга олиб борар эди.

Бошқа бир ғазалда маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли фақат «меҳмон» ташбеҳи орқали (энди кўз ё кўнгилнинг мезбонлик бурчи зикр этилмасдан) чизилади. Байт:

То ҳаёлининг гаҳ кўнгул, гаҳ кўз аро меҳмон эрур,
Кўз билан кўнглум аросинда ҳасаддин қон эрур.

Навоийнинг қаҳрамони — жисман қовушмоқдек «ишқи авом» муродидан кўра «ишқи хавос»нинг ўзгача маънога, ўзгача руҳий лаззатга молик орзу-ҳаёлини ортиқ билган покдомон ошиқ ўз маъшуқини «гаҳ кўнгул», «гаҳ кўз аро меҳмон» сифатида кутиш, унга камоли илтифоту эъзоз кўрсатиш билан овунса, бундан руҳий қаноат ҳосил қилса кошки эди! Маҳбубанинг фақат муваққат фурсатлар оралиғида интизор этиб, келиб-кетишлари (акс ҳолда, у «меҳмон» деб аталмаган бўларди) устига ортиқ шўҳлик, беқарорлик, ғамза-ишвалар билан — истаса кўнгилда пайдо бўлиб, истаса «кўз аро» макон тутиши, оқибат икки ўртада (ошиқнинг кўзи билан кўнгли ораларида) рашк-ҳасад пайдо бўлиб, бунинг азоб-изтироблари ошиқни фожеъ ҳолга олиб келгандай...Аслида-чи? Ҳаёлнинг фақат Навоий қалами чизиши мумкин бўлган бундай ғаройиб

шеърӣй жилваси ажаб шавқ-хайрат уйғотади (бунга «кўнгул» билан «кўз», «аро» билан «аросинда» ташбеҳлари ҳосил қилган таносуб ва тажнис санъатлари боис).

Яна бир шеърда «меҳмон» тимсоли халқона ирсол ул-масал санъати орқали тамомила бошқача шеърӣй манзара яратади. Байт:

Кўз назар йўлини тилар, тутқай видо ашкини тўқуб,
Кўз юмуб очқунча юз кўргузқи, меҳмондур кўзум.

Навоий бу шеърӣй лавҳага шакл-шамойил беришда халқнинг образли нақлидан («кўз юмуб очқунча») ва ҳазин-ўйчан руҳдаги аъмоли — яқин дўст, чин меҳр-оқибатли, қондош кишиларнинг, эҳтимол, қайта дийдорлашишга умид боғлаш қийин бўлган айрилиқ дақиқаларидаги ларзали манзарадан фойдаланади. Ошиқ кўзлари олис сафарга жўнаб кетаётган — бир томондан олдиндаги йўл, унинг номаълум манзиллари, кутилган ва кутилмаган оқибатлар ваҳми (ёки, аксинча, ғойибона сеҳр-жозибаси борлигини банд қилган), бошқа томондан, айрилиқ ёшини тўқиб, видолашув ҳолатини, мураккаб руҳий кайфиятни кечириётган йўлчига қиёсланади. Шу тарзда иккинчи мисра учун бадийӣ замин ҳозирланади: токи ошиқ кўзлари шундай тансиқ дамларнинг ғанимат меҳмони экан, наинки маҳбуба «кўз юмуб очқунча»лик сония ичида ўтиб кетадиган, қайтариб бўлмайдиган шу ғойиб фурсатдан фойдаланиб, видо расмига муносиб иш тутмаса — «юз кўргуз» масал! Хуллас, мазкур байтда «меҳмон» ташбеҳининг ўзгача маъно қирраси орқали кўзнинг бетакрор лирик-драматик образи яратилади.

Навоий қатор шохбайтларида ислом динига оид муқаддас каломларни, азиз-валий, набий зотлар,

табаррук қадамжо, саждагоҳлар, эҳромлар номи-ни ташбеҳ-тимсол сифатида ижодий истифода эта-ди. Инқилобдан кейинги даврнинг ҳужумкор ате-изм мафкураси, маданий-адабий меросни машъум «икки маданият», «синфий ёндашиш» позициясидан баҳолаш ҳукмфармо тамойилга айланиши оқибатида Навоийнинг дунёқараши, ижодий-эстетик нуқтаи на-зари сохталаштириб талқин қилинди. Ислом динига дахлдор мутлақо шартли-рамзий истилоҳ-ташбеҳлар, анъанавий киноя, мажоз, муболаға усуллари гўё динни «фош» қилувчи, антиклерикал, антимистик образ намуналари деб ҳукм қилинди, баҳоланди. Ҳолбуки, ислом фалсафаси ва таълимотининг улуғ билимдонларидан бўлган Навоий (унга «Низомид-дин» унвони берилгани бежиз эмас, устози Жомий эса буюк фахрия ҳисси билан: «низомул-миллати вад-дин Алишер Навоий» деб атаydi) хоҳ турли бидъат-хурофотни фош қилувчи мисраларида, хоҳ ўзининг илоҳий ишқ идеалини бутунлиги ва теран-лиги билан ифодалаш мақсадида мурожаат қилган махсус, ислом қомусидан олинган ташбеҳларида бўлсин, моҳиятда муқаддас тушунчаларни, ҳатто, исломгача ҳукм сурган, маълум анъанага айлан-ган эътиқодлар, фалсафий қарашларни комил мезон деб билади (чунончи: «Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин» байтини фақат шундай мезон билан талқин қилиш орқали Навоий улуғлаган муҳаббат эътиқодининг чин маъ-носини англаб етиш мумкин). Шоҳбайт:

То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.

Улуғ шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзининг ишқий эътиқодини, дин-иймон мақомида кўради:

хаёлий олисликдаги маҳбубини кўзида, аниқроғи, «кўз уйи»да жонлантириб, бундан рухий мамнуният ҳосил қилар экан, бу ғаройиб миниатюр масканни мусулмон дунёсининг бош эҳроми — Каъба даража-сидаги саждагоҳ деб тасаввур қилади. Маҳдуд ате-истик талқин бўйича, аёл зоти пайдо бўлган жойни муқаддас деб билиш — гўё динга ғорат келтириши, маҳбуба ҳам, ошиқ ҳам, «номусулмон»га айланиши керак. Ҳолбуки, Навоий талқинида маҳбуба таш-риф этган маскан мусулмонлар учун энг мўътабар хилқат бўлмиш Каъба қутлуғ ва табаррук каломлар қаторида шеърӣ муқояса қилиб олинishi хаёлдаги гўзал сиймосини қанчалик улуғласа, ўша муқаддас истилоҳга ҳам шунчалик шарифу фасиҳ маъно, му-носиб қиммат беради. Маҳбуба тимсоли жойланган кўз қорачиғи бадийӣ мантиқ тақозоси билан уйга, бу мўъжаз-миниатюр уй Каъбага (талмех ва сил-силали ташбеҳ санъати) нисбат берилиши қанчалик нуктадон бўлса, ҳайрат ичидаги ошиқ киприклари-нинг безовта ҳолати (бу кўнгилдаги ларзалар ифо-даси!) намозга саф ростлаган мусулмонларнинг бир маромдаги ҳаракатларига тамсил этилиши шунчалик ҳаққоний ва нафисдир.

«Дин», «зуҳду тақво» ташбеҳлари зоҳиран ёш-лик, риндона ошиқлик тасаввурида гўё кўнгилнинг эрк-ихтиёрига эмас, балки ақлнинг панду ўғитла-рига, ҳиссиёт оламига эмас, балки шаръӣ одоб ақидаларига даъват этишдек маъноларни ифодалаши лозим бўлгани ҳолда, лутфан (халқона ҳурфикр-лилик, ҳатто, кинояомиз иштибоҳ оҳангларида) ишқӣй эҳтиросга «ён берган»дай бўлади. Буни даҳриёна шаккоклик эмас, балки шеърӣят, нафосат қонунлари тақозо этган сўз фасоҳати усуллари-дан деб тушунсак тўғрироқ бўлар. Байт:

То қарокчи кўзларинг дин йўлини урдилар,
Зухду такво мулкидин келмади бир корвон.

Аввало, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, санъат, бадий ижоднинг бошқа соҳаларида бўлганидай шеъриятнинг ўз қонунлари, махсус шартли-рамзий меъёрлари, усулларига биноан ташбеҳ, тимсол, нисбат, тафсиллар (мусиқада товуш-оҳанг тўлқинлари, тасвирий санъатда ранг, нур, соя, чизиқлар гаммаси) учун макон ва замон билан ёки оддий ва муқаддас тушунчалар билан боғлиқ чегара, тафовутларнинг деярли аҳамияти йўқ. Яъни санъаткорнинг, жумладан, шоирнинг асосий мақсади бадий нисбат учун олинган муайян сўз-ташбеҳнинг туб маъноси — моҳиятига эмас, балки у ўташи лозим бўлган бадий вазифага йўналтирилади, бунинг санъат нуқтаи назаридан нечоғлиқ самара беришига алоҳида эътибор қилинади. Шу жиҳатдан, масалан, қадим карвон йўллари «дин йўли» деб, карвон чиққан мамлакат «зуҳду такво мулки» деб аталиши ёки карвонга муқобил «қарокчи» ташбеҳининг қўлланиши шартли-бадий усул холос. Асосий масала — маҳбуба кўзларидан (кўзлар орқали, унинг ўзидан, малоҳатидан) олинган фавқулодда кучли таассурот — ақл-хушнинг ҳайратда лол қолишида, муқаддас акидаларнинг ҳам беихтиёр чекиниши ва аксинча, муҳаббат туйғуларининг жунбишга келишидадир.

Лекин шуни эътироф қилиш ва шунга иқрор бўлиш керакки, анъанавий шеърият қонунлари ва улугъ шоирнинг нозик бадий-мантиқ туйғуси тақозоси билан «қарокчи» ва «корвон», «дин йўли» ва «зуҳду такво мулки» каби ташбеҳлар восита-сидагина маҳбуба кўзларининг оригинал, бетакрор ва жозиб лирик образи яратилди. Демак, биринчи қарашда, диний истилоҳлар гўё номарғуб, нимани-

дир фош қилувчи маънода қўлланаётгандай туюлиши мумкин. Бундай юзаки-махдуд ёндашиш комил мусулмон эътиқодидаги, илоҳиёт илмининг устоз алломаларидан бири улуғ мутафаккир шоирнинг муборак номига номуносиб иш, айна дидсизлик, ҳатто, маърифатсиз-нодонлик бўлур эди.

Диний мазмундаги истилоҳ-ташбеҳлар каби ижтимоий муносабатлар соҳасидан олинган шеърӣй нисбатларни ҳам адабиёт фанида, жумладан, навойишуносликда ҳанузгача бир ёқлама, хато талқин қилиш ҳоллари учраб туради. Масалан, маҳбуба нигоҳига нисбат берилган «золим», «жаллод», «қотил кўзинг» каби иборалар шарҳланар экан, асосий мақсад – ишқӣй муносабатлар соҳаси бир ёқда қолиб, гўёки даҳшатли қатлгоҳлар, қонли манзараларни кўрсатиш шоирнинг ғоявий позицияси, эстетик назари, ҳатто, инсонпарварлиги, ижодий жасоратининг ифодаси тарзида ҳукм қилинади. Ҳолбуки... яхшиси, шоҳбайт:

Кўзларингким турку тожик ўлди кўнглум мулкида,
Зулм этар ул навъиким бир кишвар аҳлига чуғул.

Шубҳа йўқки, байтнинг бутун жозибаси маҳбуба кўзлари қорачиғи (аввалги байтларда «кўз мардуми»)нинг бири туркка, иккинчиси тожик элатига мансуб икки бузуқи-жанжалкашга тамсил қилинишида. Бундай қиёслаш усулида теурийлар давридами ё ундан аввалми бир неча чўғол (Навоийда «чуғул») – чақимчилар иғвоси билан фанатик-жоҳил оломон чиқарган ғавғоларга рамзий-киноявий ишора бор. Лекин шоирда маҳбубанинг «хусни билан нози» ва ошиқнинг «арзию ниёзи»ни ҳар галгидай энг кучли, энг ёрқин, бетакрор-ҳайратбахш тимсолларда ифодалашдан ортиқроқ, эзгуроқ мақсад

бўлмаслиги керак ва табиийки, ғазалхон ҳам мазкур байтни ўқиб, муқояса-нисбатнинг ҳаққонийлиги учун фақат ҳайратланиши, завқ-шавқ олиши мумкин. Бадиий мантиқ (аниқроғи, шеърятга хос шартлилик) тақозоси билан Навоий ҳаёлидаги лоларух – маҳбубнинг «турку тожик» янглиғ кўзлари туфайли ошиқ кўнглида пайдо бўлган тўполон – ларзали ҳолат айни бир мамлакат фуқароларига қилинган зулм билан тенглаштирилади (бусиз «бир кишвар аҳли» билан бир кишининг «кўнгил мулки»ни, демак, маҳбуба кўзлари билан ошиқ кўнглини ўзаро боғлаш маъносиз, номавзун бўлар эди). Шундай қилиб, мувозана (параллелизм) усули ила ғоявий мақсад эмас, балки шеърый восита сифатида ижтимоий муносабатлар доирасидан олинган ташбеҳ-тимсоллар («икки чуғул», «турку тожик») орқали лирик тароватли рамзий образ яратилади.

❧ УН ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ОРАЗ УЗРА» ЧИЗИЛГАН ЛАВҲАЛАР

Юзи васфиға Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.

Навоий ғазалиётида «юз», «ораз», «чехра», «рухсор», баъзан «жамол» ва «суврат» ташбеҳлари орқали маҳбубанинг асосан зоҳирый дунёси, гўзал кўриниши, латиф қиёфаси, жозибадор сиймоси чизилади (кейинги икки тимсол бошқа кенгроқ маъноларда ҳам келиши мумкин). Аслида «юз» ёки «ораз» рамзлари кўз, қош, киприк, лаб, оғиз, хол тимсолларига нисбатан умумийлик хусусиятига эга (табиийки, гўзал чехрани қош ё кўзсиз тасаввур қилиб бўлмайди). Бас, «юз» ё «рухсор»да нафақат

гўзаллик, балки тароват, бокиралик, ёруғлик, илиқлик, сафобахшлик, поклик, комиллик каби маъно қирралари акс этиши мумкин. Шоҳбайт:

Оразим акси юзинг ойина тушган, турфадур,
Ким кўрубтур ҳам хазон бир ойда бўлмоқ, ҳам баҳор.

Улур шоир хаёлининг ажаб бир жилваси: не толедирки, ошиқ ўз маҳбуби билан учрашмоқ шарафига молик бўлади-ю, шу ғойиб, мўъжиз аснода маҳбуба жамолининг кўзгусига (мантиқан «юз ойи» ойна маъносини ҳам билдиради) унинг ҳажр изтиробларида сорғарган «оразини акси тушади». Байтнинг бутун жозиба сири шу нуқтадан — ўша кутилмаган инъикос — «турфа» манзара ҳайратидан бошланади. Маҳбубанинг ой юзи нафақат ойинадек тиниқ, айна пайтда гул-гул очилган, яшнаган; демак, жамол кўзгусида икки фасл намоён — баҳорий тароват, нуру нафосат билан ёнма-ён кўзгу юпун, ранглар, заъфарон хазон... Кувонч билан қайғу, бахт билан фожиа бақамти. Ҳаётда бунинг каби зиддиятли ҳоллар озми? Бундай «турфа» манзара ошиқ хаёлини не кўйларга бошлаган, кўнглида қандай оғриқлар пайдо қилган экан? Бундай кескин ҳаёт-мамот тафовутини маҳбуба билвосита (ўз юзи ойинасида) тамошо қилолмаса-да, бевосита — юзма-юз кўриб, сезиб туриши ошиқ учун қанчалар оғир, озорли? Не ажабки, маҳбубанинг ҳусну латофатига шунчалар баланд баҳо, ҳаётбахш маъно бера туриб, ошиқ аҳволи шунчалар ўксик, фожиали тасвирланган бу шоҳбайт кишида мунгли бир шавқ уйғотади. Бу ҳаётнинг мушкул, пурдаси ҳақиқати — ишқ савдоси билан шеърини санъатнинг махсус йўғурмаси, мўъжизали уйғунлиги натижасидир (Навоий «хазон — баҳор» муқобил тимсолларидан тазод,

«ой»нинг икки хил маъносидан тажнис яратади). Бошқа бир разалда «юз» тимсоли такроран (уч бор) келиб, ҳар гал ўзгача маъно, бадиий жило касб этади. Байт:

Мехр юз кўрмай ўчашди пардадин чикқач юзунг,
Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт.

Муҳаббат лирикасида маҳбубанинг «хусни ва нози»га бағишланган шоҳбайтлар кўпми ёки ошиқнинг «арзи ва ниёзи» ифодаланган сатрларми – буни аниқлаш мушкул иш, сабаби, Заҳириддин Бобурнинг аниқ ва мухтасар тавсифича, «кўб»лик фақат «хўб»лик билан ўлчансагина қадрли. Шу маънода маҳбуба «юзи» унинг қуёш («мехр») «юзи»га нисбати орқали қанчалар «хўб» чизилган! «Мехр юз кўрмай ўчашди...» Ажабо! Қуёшдек бир-биридан фузун, мўътабар ва ноёб маъноларда музайян этилган, кенг анъанага айланган рамзий образ бу гал инсоний қиёфа олади. У то ҳануз ўзини гўзаллик дунёсининг яккаю ягона тимсоли деб билгани учун ҳам Навоий хаёлан чизган маҳбубанинг мислсиз латофатини дилдан сезгандай, бундай рақобатга дош беролмай, аламига чидамасдан исён кўтаради – «ўчашади» ва рақиби – маҳбубанинг «пардадан чикқан юзи»ни кўргандан кўрмасликни афзал биларди («мехр» тимсолининг самовий жисм – қуёшга ва айниқса, кадр талашган гўзаллар сажияси – мағруратвориға нисбати мантиқан қанчалик асосли!). Лекин иккинчи мисрада Навоий гўзаллар ичида уят, андиша ҳиссини эъзозлаган «хўблар» борлигини, улар ўз қилмишларидан пушаймон бўлишлари мумкинлигини таъкидлагандай, аввал «ўчашса» ҳам, кейин бундан изтироб чеккан одамнинг руҳий ҳолатини қуёшга кўчиради: «Олғали қўймас сориг

юзин қаро ердин уёт». Бундай маломатангиз тамсил («сориг юз»нинг «қаро ер»га нисбати) лирик манзаранинг фоят аниқ, ҳаққонийлигидан ташқари билвосита маҳбубанинг гўзаллиги дунёсига айрича қиммат бериш – унинг «пардадин чиққан юзи» қуёш қаршисида беқиёс даражада жозибадор эканлигини кўрсатишга даъват этилгандир. Шундай қилиб, «юз» ташбеҳининг турли маъно қирралари орқали (тажнис), шунингдек, ижодий қайта ишланган халқ матали заминида (ирсол ул-масал – иккинчи мисра) тутилмаган лирик образ яратилади.

Не ажабки, ғазаллардан бирида ўша ҳолат такрорлангандай бўлади – яна маҳбуба юзи билан «меҳр» (қуёш) ўртасидаги «рақобат» қаламга олинади, бироқ, эътибор беринг-а, айнаи бирдай нисбатлаш усули қанчалик ўзгача қиёфа, бадийий жило олади. Шоҳбайт:

Юзунг ҳижолатидин меҳр ўйла сорғармиш.
Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу.

Биринчи мисрада дафъатан машриқ уфқида қуёш кўринган дақиқалардаги мўъжиз манзара, не тонгки, «меҳр ўйла сорғармиш» тарзида чизилади, бунинг сабабчиси – Навоий хаёлидаги маҳбуб, унинг юзидан таралган зиё, сафо (дарвоқе, бошқа бир ғазалда шундай байт бор: «Равшандурурки, меҳр юзунгдин олур сафо, Не важҳ ила қамар андин олур зиё», яъни қуёш юзингдан нурафшон бўлмаганда ой қандай қилиб ундан ёруғлик оларди?). Ҳатто, қуёшни «ҳижолатдан сорғар»тирган ўша беқиёс гўзаллик тимсоли – гулрў юзининг офтоби бечора ошиқни не кўйларга солиши мумкинлигини бир тасаввур қилиб кўринг! Мана, Навоий талқинида факиру ҳақир ошиқ-инсоннинг илоҳий

сеҳр-жозоба соҳибаси — маҳбуб васлига етиш «мумкини йўқ»лигининг мантиқий асоси! Ана энди иккинчи мисрани шарҳласак бўлади: «Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу». Навоийга «Тенгри эҳсони» тарзида берилган шеърий даҳо сўзнинг қандай нозик, ҳарир маънолари, нафис нукталарини, қандай зоҳирий ва ботиний қирраларини, мусиқий-тасвирий (оҳанг ва рангларга хос) имкониятларини бадий таҳқиқ қилишини, ҳар қалай, умумий тарзда кўрсатиб, шарҳлаб бериш мумкин... Вожаб! Субҳ кутилмаган тарзда мўъжизакор мусаввир ё соҳир кимёгарга айланади: «ҳижолатидин сорғармиш» қуёшнинг заъфарон бўёғидан «кулгу»нинг самовий тасвирини чизади ёки оламнинг сарғиш рангли унсури — кимёсидан «кулгу» тимсолини ясайди. Бундай шарҳ ҳали кифоя эмас: нега «кулгу»нинг туси «заъфарон»? Бундай нисбатлаш одатда касалманд, хаста одамнинг юзига мувофиқ келмайдими? Бунда шеърий мантик уч хил ҳолат ё аломатнинг уйғунлиги, бутунлигини тақозо қилади: қуёшнинг ҳижолатли кўриниши, тонгдаги сафобахш ёруғлик ва ниҳоят, субҳидамдаги табиатнинг салқини, яъни саҳар ҳавосининг ҳали ҳарорат инмаган заҳри — шу хусусиятлар «кулгу» мажози замирига санъаткорлик билан жойланган. Холбуки, шохбайтдан шоир кузатган мақсад ўз хаёлидаги маҳбуба юзидан ҳайратланиш, самовий бир шавқ-рағбат ҳолатини кечиришдан иборат. Бу — хоса маъни (хос, камёб маъноларни инкишоф этиш) санъатининг рангин намунаси.

Навоий ғазалиётида ҳусн-жамол таърифида инсоний гўзалликнинг маънавий қирраларига айрича қиммат берилган байтлар оз эмас. Шохбайт:

Жамол авроқида ҳар нукта бор — ул юзда зохирдур,
Магар ул сафҳани даврон боридин мунтахаб қилмиш.

Дунёнинг не-не сўз сеҳргарлари ушшоқ аҳлининг ўй-хаёлини банд қилган маҳбублар, доларухлар хусни ҳақидаги шеърӣй латофатномага муносиб ва мавзун ташбеҳу тимсол излашдан толмай, матлуб ва манзур сўз тополмай гўё «жаҳон овораси» бўлганлар. Бундай уринишлар бекор-беҳуда бўлсачи? Чиндан ҳам биринчи мисра мазмунига кўра, маҳбубанинг хусн олами таҳқиқ қилиш имконсиз бўлган гўзаллик китобидирки, унинг varaқлари («жамол авроқи»)га битилган «ҳар нукта» — нозик, сирли маънони зоҳиран «ул юз»дан ўқиб олиш мумкин. Лекин унда зуҳур этган мўъжиз нукталарни даврон назари саралаган («мунтахаб қилмиш»). Фақат Навоийнинг шеърӣй даҳосига хос нозик бадий мантиқ тақозосига кўра, маҳбубларнинг хусн мулки маънавий-руҳӣй олам билан уйғунлик касб этиши учун «жамол авроқи» — «нукта»га, «юз» — «сафҳа»га, «сафҳа» — «мунтахаб қилиш»га таносуб усулида, иккала мисрадаги «бор» (мавжуд), «бори» («барчаси») ташбеҳлари тажнис йўлида узвий алоқа боғлайди. Шу тариқа, хаттотлик — китобат санъати тафсиллари (авроқ, сафҳа, нукта, мунтахаб) воcитасида маҳбубанинг «хусни ва нози» таърифи учун кенг анъанага айланмаган маънавий қирралари ажралиб турган тансиқ лирик образ шаклланади.

Маҳбуба рухсори гоҳ ошиқнинг кўнгли, жони, кўзи билан мутаносиб (чунончи: «Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»), гоҳида табиат, самовот ҳодисалари («Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга фалак ғамхонаси емрулгудектур фурқатинг шоми») билан бир бутун ҳолда, гўё азалий хилқат унсури тарзида чизилади. Байт:

Оразинг ҳажрида зор эрдим куёш ботқон чоғи,
Ким сабо пайки манга еткурди бир гул яфрои.

Яна бир ҳажр туни олдидан ошиқнинг соғинч ва интизорлик ҳислари тугён қилганда гўё ғойибдан нажот етиб, маҳбубадан шафқат мактуби келгандай бир ҳол юз беради: оқшом олди эсган дилкушо на-сим чамандаги қай бир гулнинг худди ёр юзидай на-фис, ҳарир «яфроғи»ни учириб келиб, шундоққина ошиқнинг пойига ташлагандай бўлади (бу қизил гулдан кўра атир гулнинг оқ-пушти япроғи бўлиши керак). Шоирнинг «сабо пайки (яъни чопари) ман-га еткурди» иборасида ошиқ кечираётган аламнок қувонч, изтиробли шукроналик, кинояомиз ҳайрат туйғулари мужассам ифодааланган. Бир байтда тур-фа ранг зиддияти, дардли гўзаллик: маҳбуба орази-нинг гул япроғига нисбати қанчалик латиф бўл-са, шунчалик ҳазин ва алдамчи; табиатнинг «куёш ботқон чоғи»даги мўъжизакор ҳодисаси – руҳафзо шаббоданинг нома элтувчи чопар – хабарчига нис-бати ғоятда нафис, айни замонда бу «ҳажрида зор» ошиқ кайфиятига қандай зиддиятли таъсир кўрсата-ди! Шу тариқа, азалий стихиянинг ғаройиб ҳодиса-лари заминида яратилган шеърий силсиласидан ёр юзи – «оразининг тутилмаган лирик образи шакл-ланади.

Бошқа бир ғазалда ўша ораз – гул барги па-раллелизм (мувозана усули)да янада рангин-ўзгача лавҳа яратилади. Байт:

Оразини боғ аро чун кўрди хайрон ўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас, паришон ўлди гул

Классик ғазалиётимизда табиатдаги гўзалликлар-га нисбатан инсоний нафосат ва латофатнинг бекиёс даражада ортиқлигини бадий-мантикий «асослаб» берган байтлар озмунча эмас. Юқоридаги шоҳбайтда бундай анъанавий муқояса – тамсил этиш усули

ҳайратомиз аниқ, тирик мушоҳада, тиниқ ва ўткир шеърӣй нигоҳ меваси сифатида ифодаланади: лоларуҳ ёр баногоҳ «боғаро» сайр қилгани чиқади; бошқа гуллар орасида ўзининг кўркамлиги, нафислиги, муаттар бўйи билан чаманга оро бериб турган, гулларнинг султони ҳисобланган атиргул гўзаллар гўзали маҳбубга кўзи тушади-ю, кучли ҳайратдан, эҳтимол, ундан ҳам кучлироқ рашк изтиробидан лолу паришон қотади. Бу ҳол оқибатда нафақат унинг ҳусни-латофатини сўндиради, балки ўзини, ўзлигини йўқотишга олиб боради, яъни «баргсиз қолади». Табиатда ажаб зиддият бор: гул ғунчасининг расо очилиши – гўзалликнинг тўла намоён бўлиши ўз заволига сабаб бўлади – унга мазмун ва шакл, маъно ва қиммат берган қизил ёки оқ-пушти, нозик-ҳарир барглари бир-бир тўзиб кетади. Навоий мана шу – ҳам зиддиятли, ҳам табиӣй ва тадрижий жараёни маҳбуба ҳуснининг шеърӣй нисбати учун гўё анчагина «жадаллаштириб» кўрсатгандай завқ-шавққа йўғрилган ҳазин бир таассурот қолдиради. Шу тариқа, «бор аро» содир бўлиб турадиган табиӣй бир ҳодиса фонида жозиб лирик образ-манзара чизилади.

«Барги гул» ташбеҳи воситасида тартиб берилган манзара лавҳаларидан рангин намуна сифатида яна бир шоҳбайт:

Юзи васфиға Навоӣй тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.

Маҳбуба юзининг назокату латофатини атир гул баргига қиёслашдек гўё кенг анъана тусини олган шеърӣй усул ортиқ шавқ-ҳайрат уйғотмаслиги ҳам мумкин-ку. Лекин бу байтнинг жозиба сири – унинг оҳанги, ўзгача интонация замирига жойланган нукта-

дон маънода: бу гал шоирнинг қаҳрамони – ҳам ошиқ, ҳам шоир (аниқроғи, муҳаббатнинг шавку рағбати уни шоирга айлантирган); унинг илҳоми эндигина уйғонган – қалами фақат илк мисраларни ёза бошлаган («васфига... тушмиш»)ки, бу жозибадор, мафтункор, сирли-сехрли кўшиқ – мадҳия қанча давом этишини ошиқ-шоирнинг ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Моҳиятда бу навонинг интиҳоси борми ўзи?! Шоирга фақат «барги гул» варақларидан биринчи «дафтар ясаб» берсалар бўлгани! Бу нозик юмушни ким адо этади, саҳҳофларми, лаввоҳларми, хаттотларми?! Ҳарир ипак қоғоз усталари ўта нозик гул барги варақларидан махсус дафтарни қандай бунёд этарканлар? Хуллас, юқоридаги шоҳбайт оҳангида фақат шеърят санъатига хос, мумкинчилиги бўлмаган жойда имкон топиш, яратишдек мўъжизакор илоҳий иқтидор истаги – таманноси зухур этади. Илло, Навоий хаёлидаги маҳвашнинг «юзи васфи» ёлғиз «барги гул... дафтари»ни тақозо қилса не тонг!

«Нақш» радифли ғазалда «ораз» – «кўнгул» ташбеҳларидан Шарқнинг машҳур Юсуфу Зулайҳо афсонаси заминида (таносуб ва талмеҳ санъатлари воситасида) яна ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Оразинг нақшики чиқмас тийра кўнглумдин даме,
Қилдилар гўёки Юсуф сувратин зиндоида нақш.

Маҳбуба рухсорининг бу гал мусаввируна тасвир – «нақш»га айланиши улуг шоир хаёли ва илҳомининг инъоми (Юсуф номи билан боғланган талмеҳ санъати) тақозосидир. Аввало, шоҳбайтдаги бадий мантиқ силсиласи ғаройиб ва ҳайратбахш: Юсуфни маломат билан зиндонбанд этганларидан кейин унинг жаҳонда тенгсиз сиймоси – суврати

зиндон деворларида ҳам пайдо бўлгандир (эхтимол, бир неча тасвир!). Демак, сураткаш — наққош бандилар ҳам маломат балосига йўлиққан бечора ошиқлар ёки ўша балокашлар орасида биттаси мусаввир. Лекин зиндон деворида фақат Юсуф суврати (ёки сувратлари) чизилишининг боиси нимада экан? Айбсиз, гуноҳкор рассом Юсуф сувратини беихтиёр ҳайрату рағбат билан чизганми ёки бошига бахтиқаро кунлар келишига сабабкор маҳбубини Юсуф тимсолида улурлаганми? Ахир афсонага биноан, Тангри илоҳий бандаларига хусн ҳадя этганда, гўзаллик мўъжизасининг ўндан тўққиз ҳиссасини Юсуф алайҳиссаломга, фақат бир улушини бошқа (аёл)ларга раво кўрган эмиш. Эхтимол, шуривоят туфайли Шарқнинг соҳир шоирлари ўзларининг асосий қаҳрамони — ошиқни Мажнунга, Фарҳодга, Вомиққа қиёс этганлари ҳолда, идеал маҳбуба — орзу гўзали, хаёл малагини Лайли, Ширин, Узролардан зиёдроқ Юсуфга нисбат берадилар (демак, чин гўзаллик миллат, иқлим, иймон-эътиқод тафовутларини тан олмайди деган ақида фақат Юсуф сиймосида истисноли). Шу маънода зиндонбанд ошиқ-рассомнинг Юсуф билан ёнма-ён, унга қисматдош бўлгани эхтимолидан кўра, унинг беназир хусн-жамоли ҳақидаги машҳур қиссадан воқиф, ўз маҳбуби қиёфасини хаёлан Юсуфга тамсил қилгани бадиий мантиққа яқинроқдир. Навоийга ҳам шундай мантиқ мақбул ва матлуб. Муҳаббат мулкининг буюк ғазалнавис ва дostonнависини ўзи хаёл қилган моҳруйнинг кўнгилдаги тасвири — «нақши»ни гўё қоронғи зиндонни ёритган мўъжизакор бир ҳол (буни фақат дард аҳли ҳис этиши, хаёл қилиши мумкин) — Юсуф сувратига қиёслашида қанчалик нафосату, қанчалик мунг бор! «Тийра кўнгул»дан бир дақиқа нари кетмас

(«чикмас... даме») ораз тасвири ҳақида, не чоғлик оғир-ҳазин бўлмасин, мозийнинг энг даҳшатли, ғайриинсоний, ваҳшат манзилгоҳи — зиндон манзараси нисбати орқалигина бутун, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Навоий қалами таҳқиқ этиши мумкин бўлган сўз фасохати туфайли гўё мудҳиш манзара чекингандай бўлади, хаёлхонамизни бетакрор лирик лавҳа — миниатюр образ бахш этган дардли бир шавқ банд этади.

Ҳазаллардан бирида ўша «ораз нақши», «кўнгил» тимсолларидан бошқача характердаги — мусаввирона лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Оразинг нақшин кўнгул лавҳида тасвир эткамен,
Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?

Навоийнинг лирик қаҳрамони аввалги бир байтда ошиқ-шоир қиёфасида («юзи васфига Навоий тушмиш...») кўринган бўлса, бу гал ошиқ-рассом (аниқроғи, ботиний-руҳий дунё мусаввири)га айланади. Бас, чин муҳаббат ва нафосат шайдоси дунёда мисоли йўқ гўзал ёрини фақат хаёл кўзгусида гавдалантириш билан кифояланиши мумкинми? Шунинг учун унинг ноёб сувратини («нақшин») «кўнгул лавҳида» чизмоқчи бўлса не ажаб? Айниқса, ошиқ-рассом учун муборак ва эзгу ният... Лекин хаёлдаги маҳбуб тимсолини кўнгил лавҳасида ифодалаш — сувратлаш фақат айтишга осон. Эҳтимол, бундай гаройиб яратиш жараёни — руҳий чизгилар, моддий заминсиз, сирли-мўъжиз қирралар, ҳиссий ранглар жилоси (кўнгил лавҳаси нималигини тасаввур қилиб кўринг!) ёлғиз шоир-рассомга, яъни шеърятга хос сўз санъати имкониятлари билан руҳият сувратини чизиш иқтидорига молик ва матлуб ҳолдир... Шунинг учун бўлса керакки, Навоийдек сўз санъат-

кори (аниқроғи, лирик қаҳрамони — ошиқ-рассом) бундай сеҳрли сувратни кўриш ташвиши ҳақида ўйлай бошлайди: «Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?» Ошиқнинг бундай безовта ҳолати замирида, табиийки, маҳбубининг дунё ҳазинасига бергуси ҳаёли, соғинчи, ҳасратлари зухур этади. Бундай гаройиб «тақдир» умиди билан «тадбир» излаб қийналиш ҳоллари Навоий ҳаёлхонаси ҳақидаги тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади.

«Айлама» радифли ғазалда маҳбуб «чеҳраси» ошиқ «кўзи» билан меҳмон — мезбон ташбеҳлари орқали таносуб усулида боғланиб, ажаб нуктадон шеърий лавҳа яратилади. Шохбайт:

Чеҳрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чеҳрани
Кўзларим уйдан ўзга уйга меҳмон айлама.

Бу ғўзал байт маъни-маъно ва шеърий фасоҳат эътибори-ла икки аломати билан эътиборни тортади: биринчидан, меҳмоннавозлик фақат олийҳиммат ва саховатли одамларга хос хислат, хайрли одат эмас, айни пайтда бу кўнгил саховати, маънавий давлат, руҳий бойлик рамзидир. Халқимиз: «Меҳмон — атои Худо» деганда ана шу кўнгил эшигининг очиклиги, кўнгул уйининг кенглигини назарда тутган эмасми? Қолаверса, бу — даставвал, азиз ва мунис, чин дўст, вафоли кишининг соғинч, эзгу ният, самимият, меҳр-оқибат дастурхони атрофидаги дил мулоқоти, юксак эътибор ва эъзозга лойиқ, интиқ дил суҳбати, халқ алёри тили билан айтганда чин юракдан «ҳасратлашадиган» мутлақ самимият нури билан нурафшон, бебаҳо сониялар, ҳатто, соатлар лаззати. Демак, улуғ саховат эгаси — ҳазрат Навоий «мезбон-меҳмон» истилоҳларини шеърий нисбат ўрнида бадиий истифода этганида, шубҳасиз,

том маънодаги инсоний яқинлик — анис ва мунис кишилар дўстлигининг эъзозли, муборак ўлчови — мезони, эътиқод даражасида қиммат берса арзирли маънавий-ахлоқий камолот рамзи даражасида улуглаш мақсадини кузатган. Ниҳоят, иккинчидан, (санъат, шеърият қонунлари нуқтаи назаридан), энг муҳими, шоирнинг қаҳрамони — ошиқнинг кўз қорачиғи дунёда ягона азиз меҳмони — ёрни кутувчи «мезбон»га, кўзлар энг бахтли уй — меҳмонхонага айланади. Шеърий лутф-сўз латофатини кўринг: маҳбубнинг ўзи эмас, хаёлдаги «чехраси» ғойибона меҳмон бўлиши Тангридан илтижо қилинади. Ошиқ-илтижосининг иккинчи шарти муҳаббат дардининг моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради, яъни Навоий хаёл қилган маҳбуб ўз гўзаллиги билан ушшоқ аҳлини қанчалик мафтун этмасин (шоир бошқа бир ғазалида: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас», дейди), фақат шу жафокаш истаги учун вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолиши керак, бу истак-муножот иккинчи мисрада ифодаланган:

«Кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама».

Бу сатр замирида муҳаббатнинг ўзига хос соқчиси, руҳий қалқони бўлган муқаддас рашк туйғусидан кўра кучлироқ садоқат шеваси, ишқ савдосининг чин баҳоси — инсоний поклик туйғуси, ҳар қандай шубҳа-иштибоҳдан форигъ эътимод зухур этган.

Ва ниҳоят, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоий хаёл қилган гулруҳ «юзи» уйқу ва туш тимсоллари орқали абадий гўзаллик рамзига айланади. Шохбайт:

Юзунгни тушта кўрар мумкин ўлса, истармен
Онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмагай уйқу.

Вожаб! Маҳбуба жамолини фақат «тушта кўришни ҳаёл қила туриб, абадий уйқудек ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида шунчалар терану ҳазин лавҳа яратиш, шунчалар руҳафзою мунгли навосозлик қилиш ёлғиз шеърият санъати – сўз фасоҳати соҳибларига мушарраф бўлиши мумкин... Туш – рўё оламининг макон ва замон, жисм ва жон, тафаккур ва ҳиссиёт мезонлари, меъёрлари билан ихота этилмаган руҳий-илоҳий, ғойиб-мўъжизакор минтақаларида, буржларида мулоқот қилиш (айниқса «васли мумкини йўқ» хавос ишқи аҳли – хос ошиқлар учун), тўйиб дийдорлашиб, гоҳ кулиб, гоҳи йиғлаб ҳасратлашиб, истаганча сайр этиш, истаганча... Йўқ, шоир кузатган мақсад – фақат маҳбуба «юзини кўриш». Лекин мазкур байт чуқур зиддияти билан гўзал, жозиб: наинки шундай юксак шеърий ҳаёл оқибатда туш бўлиб чикса, туш бўлганда ҳам мангу уйқу истаги оқибатда ўлим ваҳшатидан устун келолмас! Ҳолбуки, ифрот (фавқулудда муболаға) санъати орқали ифодаланган туш – уйқу тимсоли замирида маҳбуба юзида ҳеч қачон таҳқиқ қилиб тамомлаб бўлмас маъно, латофат, жозиба қирралари, жиолари (гўё ўша юзда борлиқнинг тажаллиёт қонунлари мужассамлангандай) зуҳур этади. «Уйқу» ташбеҳининг маъно қирралари тажнис санъатига замин ҳозирлайди: «Истармен онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмағай уйқу»...

❦ ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ ❦

«ЎЗГАЧА ҲОЛ» БАЁНИ

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам.

Ҳол – дунёвий-мажозий ва тасаввуфона-илоҳий шеъриятнинг кенг тарқалган севимли образларидан.

У – инсоннинг ботиний дунёси – сийрати, дили, кўнгли, руҳияти рамзи. Йўқ, аниқроғи, инсон кўнглида ва руҳида кечадиган энг нозик – маҳрам, сирли-сехрли жараёнлар, лаҳзалар, мавжлар, тебранишлар, садолар, оҳанглар, жилолар рамзи, суврати. Шохбайт:

Бирки хайрон бўлди ул оразга, кўрди халқдин
Ҳар нафас юз қатла ўз холига хайрондур кўнгул.

Бир марта, фақат бир марта хайрат ичида бокишнинг кутилмаган оғриқли, айни чоғда лаззатбахш оқибати: Навоий хаёлидаги лоларуҳ маҳбуб «оразиг»га унинг бечора қаҳрамони – ошиқ беихтиёр хайрон бўлиб қаради-ю, кўнглида ажаб ҳолат ўзгариши содир бўлди, бундан одамларнинг ҳам ороми бузилди – улар бу фавқулодда сирли-ғаройиб ҳолни кўриб, хайратдан ёқа ушладилар, йўқ, бу кам – «ҳар нафас юз қатла» хайронлик вазиятига тушдилар. Шу тариқа, Навоий-ошиқ кўнглининг маҳбуба рухсорига («ораз», «кўнгул» – таносуб, «бирки», «юз қатла» – тазод усуллари) нисбатидан «ҳол»нинг тутилмаган лирик образи яратилади.

Яна бир ғазалда ошиқнинг ҳажр қийноқларида озурда бўлган «ҳоли» ўзгача қирраси билан очилади. Байт:

Бўлуб ул гул садқаси, ҳолингни арз этмиш сабо
Эй Навоий, бўлса юз жонинг – сабонинг садқаси.

«Садқаси», «сабо» сўzlари ўзаро жой алмашиб, такрорланиб келиши (тарди акс санъати)дан, лутфона шўҳравон оҳанг, тоза, тароватли ранглар – табиат тимсоллари («гул», «сабо»)дан яратилган бу мажозий лавҳада «ҳол» ташбеҳи кутилмаган тарзда

шайдо йигит руҳининг бахтиёрлик таронаси рамзига айланади: ошиқ ўз аҳволини маҳбубга етказгани учун («арз этмиш») сабодан шунчалар миннатдорки, иложи бўлса, бир эмас, юз жонни унга бахшида этишга тайёр (зоҳиран имконга сифмаган нарс, ҳодиса, ҳолатдан шеърятда лирик лавҳа, манзара, тимсол-образ яратиш чинакам сўз фасохатидир). Инсон кайфияти – руҳиятининг бундай ғаройиб-самовий ҳолати реал ҳаётда, ўзаро муносабатлар доирасида, халқнинг жонли муомала тилида, ифодавий нақлларида ҳам учраб туради: «унинг қувончи еру кўкка сифмасди», «жонини жонига улайди». «етса молим, етмаса жоним» ва ҳоказо.

Бошқа бир шеърда «ҳолат» муншийлик ва таҳрир санъати воситасида фавқуллодда нозик, нуктадон лирик лавҳага айланади. Байт:

Зулфи ичра зор жисмим ҳолатин қилсанг рақам,
Эй муҳаррир, зарҳал этгайсен қаро таҳрир ила.

Мусаввирлик, наққошлик, китобат каби мусулмон Шарқининг ғоят нозик санъатларидан яхши хабардор, бу борада шахсан ҳомийлик, раҳнамолик қилган улуғ шоирнинг мазкур шоҳбайтда «ҳолат» тимсолини яратиш усули беихтиёр ҳайратга солади. Гарчи муҳаррирлик санъати (бу ҳам ўша замонда, масалан, хаттотлик каби фақат касб эмас, санъат даражасига етган эди) рассомлик бўлмаса ҳам, Навоий «ҳолат» тасвирида сўзларни иложи бўлса рангин ҳарфларда ёзишни тавсия қилмоқчи бўлади-ю, лекин бунинг иложи йўқлигини фаҳмлаб қолади (эҳтимол, маҳбубанинг «зулфи» таърифланган сўзлар, сатрлар қора ҳарфлар билан битилиши, навбат ошиқнинг ҳажр қийноқларида заъфарон бўлган «зор жисми»га келганда зарҳал ҳарфлар ишлати-

лиши мумкин эди). Илло, муҳаррир вазифасининг мушкуллиги шундаки, «зор жисм... зулф ичра» тас-вирланиши керак, демак, «ҳолат» тимсолини на «қаро» ва «зарҳал» аралаш, на икки рангдан бирида бериш мақсадга мувофиқ эмас. Ягона усул – «ҳолат»ни аввал «қаро таҳрир ила» рақам қилиб, сўнгра, унга зарҳал бериб чиқиш... Бу ҳам шартли бир усул: гўё бу билан бир вақтда ҳам «зулф», ҳам «жисм»га хос қирраларга рамзий ишора қилинган бўлади, муҳими, ошиқ «ҳолати»нинг мумкин қадар ўзгача-рангин («қаро – зарҳал») образи яратилади.

Ҳазаллардан яна бирида «муҳаррир», «таҳрир», «рақам» ташбеҳларига яқин, ҳамоҳанг нисбатлар орқали жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушди, ҳам куйди қалам.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ, ориф, ижодкор сифатида ўз «ҳолини» ўзи шарҳлаш мақсадида тараддудланиб, ёзишга тутинади, лекин орадан кўп фурсат ўтмасдан кўз ўнгида, гўё афсунгар сеҳр кўрсатгандай, ёзаётган қоғозига «ўт тушиб» ёна бошлайди, қаламни куйдиради. Бу ўт қаердан келди? Шоир «сўзидан»!.. Сабаби нимадан? Ошиқ Навоий «ҳоли»нинг ўтли нафас бўлиб сўзга ўтишидан! Классик шеърятимизда «сўз»нинг иккинчи маъноси – ўт, оташ («сўзона» – оташин, оловли, алангали). Шу тарзда соҳир шоир ийҳом санъатидан фойдаланиб, «ҳол»нинг тутилмаган нафис образини яратади. Шохбайтнинг жозоба сири «сўз»нинг бир вақтда бир йўла икки маънони ифодалаб келишидагина эмас, балки, муҳими, ошиқ «ҳоли»нинг ўтли сўзларга айланиб, ҳамма нарсани куйдиришга қодир тугёнли, исёнкор – пурдард даражага бориб етганида...

Бошқа бир ғазалда шоир қаҳрамонининг ғоят мушкул аҳвол-руҳияси («минг саъб ҳол»и) ифода-ланади. Байт:

Ғар Навоийга етар минг саъб ҳол, андин дурур —
Қим хабарсизларни ҳолидин хабардор айлади.

Ажойиб зиддият, айни вақтда ҳаётий ҳақиқат... Кишининг ҳолидан (бошига келган бирор ғам-ташвишдан) аввал «хабарсиз» бўлган яқинлари, дўстлари келиб хабар олсалар, уларнинг таскин-мадорли сўзи, меҳрибончилиги билан кўнгли кўтарилиб, руҳан енгил тортиши, аҳволи яхшиланиши мумкин. Лекин аслида Навоий кузатган мақсад бошқа бўлса-чи: хабарсизлар келиб ҳолини сўрмаганлари яхши эди; сабаби, унинг аҳволидан одамлар (майли, аҳбоблар)нинг огоҳ бўлишини кўнгил истамасди, оқибатда бундан («хабардор айлаш»дан) унга «минг саъб ҳол етмас» эди ҳам. Қанчалик ҳаётий зиддият! Демак, қаҳрамон (ошиқ ё ориф)нинг бунчалар мушкул ҳолига сабабчи омил ҳар бир инсон фақат ўзи билиши лозим бўлган кўнгилга маҳрам сир, чунончи, муҳаббат дардининг эл аро фош бўлиш маломатидир. Шу тариқа, «ҳол» тимсолидан халқнинг муқобил характердаги «хабарсиз — хабардор» нақли орқали (ирсол ул-масал санъати) ўзгача лирик лавҳа чизилади.

Ошиқнинг «ҳоли» шу сирли-сехрли руҳий хилқатнинг ўзидай жозибали санъат — ийҳом орқали музайян этилган бир шоҳбайт:

Борди тишлаб бормоғин кўргач Навоий ҳолини
Ҳам ҳаёту ҳам ўлум кўрдум онинг бормоғида.

Ийҳом санъатида бир сўз – ташбеҳнинг икки маъноси ўзаро нозик баҳсга киришади, бирида иккинчисига нисбатан маълум иштибоҳ оҳанги ҳам сезилиши мумкин. Ошиқ Навоийнинг «ҳоли»дан маҳбуба шунчалар таъсирланиб кетадики, беихтиёр бармоғини тишлаганча, не хаёллар билан аста узоқлашиб боради. Бу мислсиз гулрухсорнинг шундай изтироб ичида оҳиста узоқлашиб бориши ошиқнигоҳида «ҳам ҳаёту ҳам ўлум» манзарасини гавдалантиради: «ҳаёт» – гўзал ёр қаттиқ изтироб чеккан, зиддиятли хаёлларга толган ҳолида янада жозибали, эҳтимол, ўз шайдоси – ошиқнинг умидсиз, нажотсиз аҳволини кўриб, пушаймондан изтироб чекаётгани, бу кетишида қайтиб келмаслиги ифодаси. Шундай қилиб, «онинг бормоғида» сўзларидан англашилган ҳам жозиб, ҳам иштибоҳли икки нуктадон маъно орқали маҳбубанинг ажаб рафторини кузатиб, ортиқ зиддиятли – аросат хаёлларни кечирган ошиқ Навоийнинг яна фузун бўлган «ҳоли»ни аниқ, ёрқин тасаввур қилиш мумкин.

Ҳазаллардан бирида лирик қаҳрамон қиёфасидаги мунгли-ҳазин руҳ яна ўзгача ҳаётий нисбатлар воситасида ифодаланади: Байт:

Мен синук, кўнглум синук, сабрим уйи худ ерга паст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.

Ҳаётнинг иссиқ-совуқ, аччиқ-чучукларини бошидан кўп кечирган заҳматкаш, жафокаш одамларнинг тажриба сабоғи шундан далолат берадики, улар кези келса, аламзадалиқ зўриданми, аччиқ ҳақиқат сўзларини айтишдан тоймайди: «Ғам эгасини танийди – бечорага келади, келса устма-уст келади; «мазлумнинг аҳволини ўз бошига келган киши биледи» ва ҳоказо. Маълумки, Навоий ўзининг олий

(«амири кабир»лик) мартабасидан қатъий назар, аҳолининг барча табақалари ҳаётидан, тижорат, маишат тарзидан, шу жумладан кулбасини ҳар йили, «таъмирлаб», бузиб-тузатиб, ямаб, эпақага келтириб яшайдиган бечораҳо одамлардан, айниқса, уйсиз-ватансиз – турли хайрия биноларида сабр-қаноат билан кун ўтказадиган ғариб, мискин, мусофир, етим-есир, қаландар-дарвишлар тоифасидан доимо – бевосита ва билвосита воқиф бўлган, улардан маблағини, меҳр-шафқатини, мурувватини дариф тутмаган (шоир замондошлари – муаррихлар, шоирлар шундай шаҳодат берадилар). Муҳтожларнинг улуг ҳомийси, нажоткор ва мададкори бўлган – назири йўқ улуспарвар, мардумсевар Навоий шахсан тасарруф этган бундай «имкониятлар» унинг турли жанрдаги асарларида, бадиий воситалар, усуллар сифатида қўлланганига ажабланмаса бўлади. Юқоридаги байтда ижодий истифода этилган «синук», «ерга паст», «шикаст», шунингдек, «сабр уйи» каби ташбеҳ-нисбатларни шоир ҳаёли, фантазияси маҳсули эмас, балки бевосита ҳаётий таассуротлар меваси деб билиш керак. Хуллас, халқона иборалар ва нақлларни бундай сайқаллаш заминида «ҳол»нинг шикаст руҳдаги лирик тимсоли шаклланади.

Мантиқан одамларга умид, нажот, қувват, руҳ бағишловчи, ижодкорга илҳому рағбат берувчи, гўзаллик, софлик, сафо рамзи бўлмиш тонг («субҳ») ҳам гўё ошиқ «ҳоли»га қараб мотамсаро қиёфага киради. Байт:

Жон топай дерсен сабуҳидин вале ғофилки, субҳ
Чок этиб кўнглок сенинг ҳолингга тутмиштур аза.

Риндтабиат кишилар (улар ҳам ўзларини дардли, ошиқ, шайдои деб биладилар) тунги алам, соғинч хуморидан сабуҳий (тонгги бода кайфи)

қилиб кўнгил рашлигини ёзмокчи бўладилар. Лекин ошиқ Навоийга сабуҳий ҳам насиб этмаган: бу субҳнинг ваъзи (тузилиши, кўриниши) – мотамсаро, гўё бечора ошиқнинг «ҳоли»га аза тутгандай (ҳар қандай бодапараст мусулмон аза кунлари ичса диндан чиққан, тарсо билан баробар бўлган ҳисобланади). Шоҳбайт мазмунига хос, ҳаётий зиддиятлар заминига қурилган ҳаққонийлик сўз фасоҳати – бадий мушоҳада назокати билан уйғунлашиб, «сенинг ҳолинг» образига ўзгача жозиба, теранлик бағишлайди: бадий мантиқ тақозосига кўра тонг саҳар қоронғилиги аста таралиб шарқ уфқида ёруғ чизик очилиб, тобора кенгайиб бориш манзараси кўйлак ёқасини баногоҳ «чок этиш»га муқояса қилинади.

Бошқа бир ғазалда «субҳ» «тун» ташбеҳи билан муқобил келиб, ошиқ Навоий «ҳоли»ни икки тарафлама кўрсатишга хизмат қилади. Байт:

Кеча баским ҳолима гаҳ кулдимۇ гаҳ йиғладим,
Тун асардур йиғламокдин, субҳ доғи кулгидин.

Эътибор беринг-а: шоирнинг кўнглидаги қат-қат дард, ҳасрат, армон, умидлари билан дард аҳлидан бирортасига ўхшамайдиган қаҳрамони – ошиқ Навоий фақат кечаси (эхтимол, то тонг саҳаргача) гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган. Ёлғиз ўз ҳолига. Нега бундай? Оддий, фақат диёнатли, номусли кишиларда ҳам шундай мушкул, нажотсиз дақиқалар, алам, ситам, озор жон-жондан ўтиб, руҳни қақшатадиган озурда лаҳзалар бўлади. Аввал эзгин-эзгин йиғлайсан, кейин аччиқ, чуқур истехзо, таажжуб, орият, ўкинч ва яна алам аралаш мураккаб, паришон бир кайфиятда куласан. Ўз ҳолингдан!.. Навоий-чи? Навоийдек қалб уммони, руҳий фазоси, ирода қудрати

бекиёс, чин валийсийрат зот қай даражада йиғлаган, қандай қиёфада кулган! Дарвоқе, у аввал кулдим дейди. Агар бу фақат вазн тақозоси бўлса, уни ўнглаш осон эди. Ёки аввал фақат йиғлагану (бу бошқа сатрларда ифодаланган) биз ўша лаҳзаларни ўйлаб «гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» ҳолида учрат-япмизми? Энди иккинчи мисрага разм солайлик: туннинг аёзи, айниқса, шабнамлари «йиғламоқдан асар» эканлиги — мунгли латофати ҳам майли, аммо «субҳ доғи кулгидан» сўзлари лавҳасига жойланган аламангез ва кинояомиз нола, тугён маъносига ҳайратланмай бўладими, илло, субҳидам ёруғлиги — «кулгиси»да чин кулгига хос илиқлик, ҳарорат бўлмайди. Шундай қилиб, Навоий тасаввури ва тахайюлидаги «ҳол»нинг ҳар икки жиҳати кўнгилга мунгли лаззат берадиган камёб образи ишланади.

Лекин ошиқ Навоийнинг «ҳолига» Мажнуннинг йиғлашини қиёс қилиб бўлмаса керак. Байт:

Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам,
Йиғлагай ҳолимға бағри офирондин зор-зор.

Шеърят санъатининг истиорали, рамзий-муболағали қонуниятидан қатъи назар, инсоннинг «ҳоли» шу даражага бориб етиши мумкинлигига иймон келтирмай бўлмас. Зеро, шеърӣй мантиқ ва хаёл кучига ишонмай туриб на ҳаяжонланиб, на ҳайратланиб бўлади. Аввалги байтдаги лавҳа — «гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» девонавор ҳол ҳам бир навъи экан; бечора ошиқ Навоий «ҳоли»дан ҳатто саҳрога бош олиб кетган Мажнун баногоҳ хабар топиб, йўлга чиқади ва ниҳоят, уни учратиб, панду насиҳатлар қила бошлайди (ғаройиб бир ҳол: Навоий салафлар анъанасига эҳтирому ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига муносиб жавоб тарзида шаънига дoston бағишлаган

ўша Мажнун-а). Не ҳасратки, ошиқ Навоий унинг ҳидоятимиз — гўё тўғри йўлга бошловчи (!) сўзларини «фаҳм этмайди». Бу не ҳолдирки, Мажнун, ҳақ оламга машҳур ишқ фидойиси, буюк дард тинчлиги бошқа бир пурдард ошиққа панду ўғит айта оламаса-ю, у баайни илоҳий ишқ куйчисининг бундай муборақ нафаси — ҳадисларига ишонмаса, ўзини ғамламаганга, тағофулга солсал.. Бундай шаклдан ишқкорликни, мислсиз қайсарликни кўриб Мажнун нима қила оларди? Шу ерда байт мантиғи иккинчи мисра мазмунини тақозо қилади: «Йиғлагай ҳолимга буюк оғриғондин зор-зор». Биз Навоийнинг қўлуғи ҳақли ҳаққи-хурмати афсонавий Мажнуннинг «зор-зор йиғлаши» мумкинлигига самимий ишона боламиз, кўнглимиз ларзага келади. Ана Навоий халқни яратган ва ўзи билвосита (шоир-иҷодкор сифатида), эҳтимол, бевосита, руҳан кечирган каттамоҳи — ошиқ «ҳолига» талмеҳ санъати орқати тиллаган бетакрор лирик образ намунаси!..

Ниҳоят, яна бир ғазалда «ямон ҳол»нинг тўғри сабабияти — буюк инсоний ва ошиқона дардини моҳияти инкишоф этилади. Байт:

Ғар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким. эрур —
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.

Зоҳиран, бир сўзнинг икки маъноси («қаро кўзлар, қаро бахт» — тажнис усули) заминига қўрилган бу лирик лавҳада, аслида улўғ шоир ва табаррук зотнинг бутун руҳий, маънавий, иҷодий оламига бемалол тамсил этса арзигулик теран маъно. Ҳудуди-сиз дард, ҳасрат, армон мухтасар тарзда, муҳаққат ифодаланган. «Ямон ҳол»нинг асосий бонси қисмат буйруғи билан боғлиқ эканлиги «бахтим уйқучи» образида акс этади. Лекин образга ҳам ҳақий.

ҳаққоний маъно, ҳам бадий жозиба бағишлаган — «қаро» ташбеҳи (у нафақат «бахт» билан, балки «уйқучи» тимсоли билан руҳан уйғундир) Шу тариқа, Навоийнинг эл-улус меҳрига, раҳматига мушарраф, бениҳоя мукаррам ва мўътабар ҳаёт, ижод, иймон-этиқод йўлига, илоҳий назар билан нурлантирилган муборақ аъмолига қарамай, «уйқучи... қаро бахти» туфайли ўнгланимаган, ўнгланишга умид, нажот топмаган «ямон ҳоли» ҳаққоний чизилган лирик лавҳа бизни чуқур ҳаёлга толдиради...

❧ ЙИГИРМА БИРИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ИЗИНИНГ ТУФРОФИДЕК...»

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

Классик шеърятимиздаги хокипойлик, хоксорлик, ҳақирлик... Асли моҳияти том маънодаги улуғлик ва комилликни англатган бу хислат табиатан шикастадил, мазлумпарвар Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ, шоир, ориф, қаландар образлари учун характерли қиррага айланиши бежиз эмас. Айниқса, ошиқона ғазалларда хоҳ бевосита — аниқ аломатлари билан, хоҳ билвосита — шеърӣ рамз-мажозлар пардасида, бошқа тимсоллар, образлар руҳида (чунончи, «куёш — зарра» муқобил нисбати орқали) ошиқнинг суврати — ташқи кўриниши жуда ғариб, ночор, хору зор, муҳтож, мискин, гадо, ҳатто, расво қиёфаларида чизилади (шоирлар ўзларига Ғарибий, Гадоий, Хокий, Мискин, Қаландар, Волаи Расво каби таҳаллус олиш билан фахрланганлар), унинг руҳий олами — сийрати эса хоҳ ҳаётнинг маъно-моҳиятини идрок қилишда, хоҳ

«жоҳу мол» куллигидан, нафс, шайтон ва жаҳолат асирлигидан мутлоқ фориглик борасида бўлсин, маъ-сумлик, поклик, фидойилик тимсолидир (ҳолбуки, ошиқ – ориф ва қаландар каби ўзини Аллоҳнинг гумроҳу ғофил ва осий бандаси, гуноҳқору мужрим тоифадан деб билади). Навоий шохбайтларида ана шу икки олам – суврат ва сийрат ҳар гал ўзгача рангу оҳанглари, нуктадон қирралари билан бадиий таҳқиқ қилинади. Байт:

Чун ул ой дам боқар кўз учидин гардун сари.

Мен чу туфроқмен, қачон боққай мене маҳзун сари.

Аввало, маҳбубанинг ойга нисбатида ўзгача оҳанрабо, тароват борлигини қайд этиш керак: ой инсонийлашади, у бамисоли самовотнинг тунги султони; ўзига баҳоси шунчалар баландки, коинотдаги ҳисобсиз юлдузларга («гардун сари») нописандларча, «кўз учидан боқади». Қолаверса, ойдин кеча манзараси бир вақт ичида ҳам чексиз, сирли-сехрли (фазовий), ҳам реал, жонли (инсоний) аломатлари билан чизилиши шеърят санъати эътибори билан бетакрор ва жозиб ҳодиса. Лекин шоир кузатган асосий мақсад «ул ой» ва «мен» образлари замирига жойланган зиддиятли кечинмаларни ошиқнинг осмондаги ой олдида ердаги туфроқ қадарли қадрсиз, ҳар қандай меҳрдан, эътибордан бенасиб, маҳзун» ҳолатини алоҳида ажратиб кўрсатишдан иборат (мантиқан ой билан тупроқнинг нисбати ер билан кўк қадарли олис бўлгани ҳолда, ошиқнинг ўз маҳбуби олдидаги бечоралик, хоксорлик ҳолати нуктаи назаридан бундай муқояса усули ҳам фаройиб, ҳам табиийдир). Шу тарзда «ой – туфроқ» муқобил тимсоллари тазод усулида ўзаро боғланиб, Навоийнинг муҳаббат эътиқоди ҳақида ўзига хос

тасаввур уйғотувчи ёрқин ва рангин лирик лавҳа-
образга айланади.

Классик шеърятимизда, масалан, «ит» рам-
зи – инсоний садоқат, жафокашлик ва фидойилик
туйғуларининг ўзига хос мужассами сифатида кенг
тарқалган сайёр образлардан. Навоий бу анъанавий
мажозга ҳар гал ўзгача бадий тароват бағишлайди.
Чунончи, у буюк салафлар силсиласида абадият-
га дохил ва мужиб бир ҳалқа сифатида ўзининг
шеърый мақоми ва мартабаси зикрида мутлоқ кам-
тарлик билан ўша мажозни истифода этади (Навоий
каби комил ва солим зотлар, жумладан, шоирлар
ўзларини ит билан қиёслаш қанчалик матлуб ё но-
матлуб, жоиз ё ножоиз эканлигига ортиқ эътибор
бермаган бўлсалар, ажаб эмас). Байт:

Ит каби чун пастлиғим чоғладим.

Ўзни бийиклар ипига боғладим.

Зоҳиран «ит каби... пастлиғ» билан «бийиклар
ипи» ўртасидаги зиддият кутилмаган тарзда теран
моҳият касб этади, бу, шубҳасиз, Навоий англаб
етган, таҳқиқ этган юксак, комил руҳиятдир: улуғ
мураббийлар, пири муршидлар шаъни, жаҳоний
шуҳрати олдида ўзининг чексиз ихлоси, меҳру
садоқатини шу қадар ҳақирлик, шикасталик билан
изҳор эта олган беназир шогирд устозларнинг му-
борақ сафидан жой олишга – «бийиклар ипи»га
боғланишга ҳақлидир. Илло, салафларнинг улуғлик,
комиллик даражаси ўз навбатида – ўтган устозлар-
га Навоий каби чин садоқати билан ўлчанадики,
бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шу маънода
мазкур байт аждодлар ва авлодлар алоқасидек ҳар
бир соғлом киши такомилда руҳий эҳтиёж бўлган
зарур ҳаётий омилга нописанд қарамасликка даъват

этади, хусусан, бадийй ижод соҳасида устоз-шогирд муносабатларида инсоний фазлу камол мезони, лозим бўлганда ҳақиқат сабоғи сифатида хизмат қилади. Шунингдек, бу шоҳбайт Навоий сўзининг фасоҳатидан яна бир далолат – тазод санъатининг бетакрор бир намунаси бўлган лирик лавҳа-образ тарзида ҳам жозибалидир.

Бошқа ғазалда «итлар» мажози ғоят ҳазин оҳанги билан ларзага солади. Байт:

Мен ўлар ҳолатдаву кўйида, итлар қошима
Жамъ ўлуб, аҳбобдек афғон килурлар бошима.

«Итлар» бу гал «аҳбоб»га – яқин ёр-дўстларга нисбат берилиши ошиқнинг фожеъ аҳволи қай даражада фузун эканлигига ишорадир. Унинг (эхтимол, шахсан шоирнинг) аҳбоблари қани? Ошиқ ёр кўйида «ўлар ҳолатда» – нажотсиз қолганда унинг яқинлари, анису мунис кишилари эмас, ҳайҳотки, улардан вафолироғ бўлиб чиққан махлуқот – итлар «қошида жамъ бўлиб» нола қиладилар!.. Нега? Шуми ҳали инсонлик қадри? Дўстларнинг меҳрибонлиги, аҳбоблар оқибати (беихтиёр шоирнинг бошқа бир шоҳбайти хаёлдан ўтади: «Одаме – бўлса вафо андин йироқ, Ит – вафо бобида андин яхшироқ»)! Аслида Навоий бу гал ҳам халқимизнинг ҳазин-мунгли, лекин эзгу удумидан фойдаланади: оғир хастанинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган сўнгги видо дақиқаларида жигарбандлар, чин дўстлар бошида жам бўлишиб, кимдир ортиқ чидаб туролмасдан Тангридаи мадад сўраб йиғлай бошлайди; кимдир кўзлари жикқа ёш – қаттиқ изтироб сукутида; ёши улуғроқлардан кимдир шивирлаб ё сал қаттикроқ овоз билан калимаи шаҳодатни ўқий бошлайди, ниҳоят, аёллар бирин-кетин дод-

фарёд кўтарадилар, кексалардан кимдир таскин беради, яна кимдир танбех... Ҳеч қачон ўлмас сўз даҳоси, қадим халқимизнинг жафокаш фарзандларидан бири — ишқ фидойиси билан мотам олди видо дақиқаларининг мислсиз драмаси... муҳаббат дардининг фожеъ интиҳосини янада аниқроқ ифодалашга хизмат этишини кўзда тутгану, негадир, бундан қаноат топмай, ўшалардай одамлар эмас, улардан кўра «вафо бобида яхшироқ» итлар (1) жам бўладилар, дейди. Бунда, балким «аҳбоб»ларга таъна-маломатдан кўра, ушшоқ аҳли қисматининг қаттоллигига ишора кучлироқдир, шунинг учун ифрот (ўта муболаға) усулидан фойдалангандир, эҳтимол, шоир ўзи билан ўзи танҳо қолган кечаларнинг биридаги «итлар афғони» унда шунчалар мунгли таассурот қолдирган, нажотсиз ўйларга толдиргандир...

Навоий ғазалларидан бирида лирик қаҳрамони — ошиқнинг ғариблиги, хоксору ҳақирлиги ғоясини зоҳиран қараганда, «ойлар» — «лаҳза», «қуёш» — «кулба» муқобил тимсоллари орқали ифодалайди. Аслида, моҳиятда-чи? Байт:

Ўтуб ойларки, бир кулбамга майл эткай,

кириб чиққай —

Қуёшдай — йўқ анга бир лаҳза таскин тутмоқ имкони.

Ошиқ Навоий эл-улус назаридан четда, хилват пучмоқларнинг тубида, шундай ғариб бир кулба тутганки, унга «ойлар ўтиб» офтоб нури тушмайди... Фақат ёз келиб, қуёш жавзо буржига кирган, олам нур денгизига фарқ бўлган кунларнинг бирида («ўтиб ойлар-ки», эҳтимол, йилда бир лаҳза оралиғида) бу кулбага майл этиши, яъни «кириб-чиқиши» мумкин, демак, қуёшнинг бундай инояти,

марҳамати «бир лаҳза»гина. Зеро, унинг бунчалар унутилган терскай, пастқам-хилват кулбада «таскин топмоғи имкони йўқ». Маҳбубнинг ана шундай лаҳзали майли, беқарор, таскинсиз илтифоти бечора ошиқ учун шунчалик қимматдирки, ўша «кулбага... бир майл» – оний нигоҳни интизор кутиб, ҳажрнинг нурсиз-ҳароратсиз ойларини ўтказишга, барча озору ситамини сабот билан тортишга рози. Нечун бундай адолатсизлик? Ошиқнинг ғарибона кулбаси билан маҳбубанинг қуёш мисолли фазовий қудрати ўрта-сида нега бунчалар тафовут?... Навоий муҳаббатни илоҳий эътиқод даражасига кўтаргани учун, унинг ишқий идеали – комил, эзгу ҳаёли реал турмуш диалектикасига, унинг зиддиятларига дуч келгани (номутаносиблиги) учун «васли мумкини йўқ» ишқ фалсафасини яратишга жазм этган бўлса не тонг (бундай фалсафий йўналишни тасдиқловчи, кескин оҳангдаги машҳур байтлардан бирини келтириш kifоя: «Ошиқки муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай»)!..

Навоий терма байтларида ушшоқ аҳлининг шикастаю хоксор фидойилик туйғусини «кўй», «туфрок», «хокпой», «ҳақиру фақир» каби ташбеҳлар орқали ифодалар экан, табиий, ҳар гал сўзнинг яширин бадиий қирраларини таҳқиқ этади – тутилмаган лирик лавҳалар, образлар яратади. Шохбайт:

Кесак кўйида янчиб асрарам кўз пардаси ичра,
Кетургандек бирор қоғозга чирмаб Каъба туфроғи.

Халқимизда азиз кишининг хоки пойини кўзга тўтиё ўрнида суртиш, яъни унинг пой қадами – ташрифини ёки муборак номини, сиймосини, ёдини «дил тўрисида», «жон ўрнида», «бош устида», «кўз устида» эъзозлаш – юксак меҳр, ихлос

билан қадрлашдек қутлуғ удум, мўътабар анъана турли монеликларга, мушкулликларга қарамай, жуда тансиқ бўлса-да, яшаб келмоқда. Шоирнинг «кўз пардаси ичра» образи ўша қадимий, табаррук инсоний ихлос, эъзоз туйғусини ёрқин ифодалаб бериш мақсадини кузатади. Сўнгра, мусулмон ва бошқа диний эътиқодларда, биринчи навбатда, ота билан онанинг улуғ, эзгу хотироти рамзи сифатида, бошқа яқин, азиз инсонлар: мураббий, пири муршид — устод, валий зотлар ёдномаси тимсоли тарзида олинган, халқ қадим-қадимдан ишонган, ўзини, ўзлигини, руҳини поклагувчи қадамжолар билан боғланган, ниҳоят, киндик қони томган она тупроғи, биринчи ҳаёт бешиги — ватани заминидан олинган муқаддас «туфроқ»... моҳият эътибори билан «Каъба туфроғи»дан кам эмас. Юксак маънавий мартабаларда турувчи Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ маҳбуба «кўйидаги кесак»ларни териб, «янчиб», бу илоҳий гард — «туфроқ»ни инсон кўзининг оқу қароси орасида — «кўз пардаси ичра асрамоқ»ни ният қилади. Иккинчи мисрадаги муқояса («кетургандек... Каъба туфроғи») бу ошиқона истакнинг маъно-моҳияти қанчалик теранлигини кўрсатиш баробарида мусулмонларнинг энг улуғ эҳромини улуғлашга ҳам хизмат қилади.

Навоийнинг фавқуллодда нуқтадон, нозикхаёл мушоҳада тарзи ҳар бир нуқтада — ҳоҳ анъанавий истиора-рамз усулларида, ҳоҳ реал турмуш тафсилотларидан шеърӣ рамз сифатида фойдаланиш борасида ўзининг бетакрор бадиӣ қирралари билан ажралиб туради. Шохбайт:

Аёғинг тупроғига кўзларимдур шишан соат,
Ки ҳар соат бири равшан бўлурға туздилар навбат.

Тиббий муолажа жараёнларида ҳозир ҳам қўлланиб келаётган, шакли шишадан ясалган қумсоатнинг кутилмаган тарзда... ошиқ кўзларига нисбат берилиши ҳам шаклан — шеърӣй суврат сифатида, ҳам мантиқан олиб қараганда, бу қанчалик нафис муқояса усули! Маъно-моҳият эътибори билан-чи? Навоӣй қаҳрамони — ошиқнинг икки бедор кўзи гўё галма-гал соат вазифасини ўтайди, аниқроғи, «равшан бўлур... навбати» учун бир соатлик қоронғулик қийноғини кечиради (байт замирида: кўзларим гоҳ фироқнинг гарди билан хиралашиб, гоҳи равшанлик тортиб туриши ўзи бахт, деган маъно ҳам зухур этиши мумкин). Эҳтимол, бунда Навоӣй ҳаёлидаги гўзалнинг оёғи теккан тупроқ ҳам ўша, «шишан соат»нинг қум зарралари каби ғуборсизланади, деган нозик ишора бордир. Лекин бу гўзаллик жилваси — муқоясадан кўра шикастаҳол ошиқ кўзларининг мағрур ва бераҳм маҳбуба оёқлари гарди билан нисбати ўз ҳазинлиги билан фузунроқ, ҳаққонийдир. Нима бўлганда ҳам, бу ошиқнинг ҳаёллари ўз маъшуқасига бўлган муносабатини ифодалашга муносибу мумтоз сўз топиш йўлидаги бедор изланишларнинг ғаройиб-ўзгача самаридир.

Фақиру ҳақирлик, ҳазин-шикаста фидойилик туйғуси бошқа бир ғазалда зоҳиран ўхшаш усулда, аслида ижодий жараёнда янгиланган бадий сўз — нисбатлар орқали, бетакрор лавҳа-образлар тарзида ўз аксини топади. Байт:

Ул қуёш бирла борур эл соядек, мен — хоксор,
Ваҳки, қолурмен изининг туфровидек айрилиб.

Бунда, аввало, «қуёш» тимсолининг «соя»дан кўра «хоксор» сўзига нисбати байтдан кузатилган асосий муддаони очиб беришда ўзига хос бадий-мантиқий замин сифатида хизмат қилади.

Қолаверса, шу заминда яратилган образнинг бор жозибаси иккинчи мисрада: «...қолурмен изининг туфроғидек айрилиб». Хусусан, «айрилиб» сўзи билан (унда қанча дарду алам пинҳон тутилган экан!) «изининг туфроғидек» бирикмасидан ҳосил бўлган рухий манзара, унинг замиридаги ингичка ва терап маъно муҳаббат қиссасининг фидойилик бобида битилган янги лавҳа, янги образидир. Ажабо! Гениал шоир киши оёқлари остида (аксари ҳинд фильмларида тасвирланган оёқ яланг шўх қизни эслатувчи маҳбубанинг нозли хиром этиши — одимлашидан) ҳосил бўлувчи, одатда фақат ошиқнинг шайдон нигоҳи илғаб олиши мумкин бўлган камёб бир манзара таассуротидан «айрилиб қолиш»дек чорасиз, ўксик, ҳатто фожеъ ҳолни шунчалар аниқ, ёрқин ифодалашга муваффақ бўлади. Бу «мен — хоксор» шеърий жумласининг ички маъно қирраларини ғоят мухтасар ва чиройли (халқона лутф билан) шарҳлаб, тафсир қилиб бериш намунаси — бетакрор лирик манзарадир...

Мана «тупроқ» ташбеҳи ишқ кўйида хокитуроб ва ошғуфтаҳол бўлган ошиқнинг дини — иймони рамзига айланган бошқа бир шохбайт:

Менинг динимни солди дайр туфроғига бир тарсо —
Ки йўқ туфроғча олдида тақво аҳли исломи.

Байналмилал тафаккур ва заковат иқтидорига эга бўлган, лекин комил ва солим мусулмон эътиқодидаги улуғ шоир нечун бир тарсо — христиан гўзалига шунчалар эрк берди экан? У ғоратгар шаккок қиз нописандлик билан мусулмон эътиқодидаги ошиқнинг муборак дини-иймонини гўё ўз бутхонасининг тупроғи билан тенг қилди!.. Беихтиёр «Шайх Санъон» ҳикояти эсга тушади. Худди шундай бир жон офати — тарсо гўзалани девонавор севиб қолган

Санъон муҳаббат йўлида бутхона ҳўжалигида энг аянч, таҳқирли юмушларни бажаришга нечук рози бўлди? Бу азобли саволга жавоб топиш ҳам қийин, ҳам осон. Осони – биргина сўз: МУҲАББАТ! Навоийнинг бошқа бир шоҳбайти мушкулотни енгиллатгандай бўлади. «Ошиқ ўлғон кечди нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин». Демак, шоир «дин», «дайр» (бутхона), «тарсо», «тақво», «ислом» каби истилоҳлардан (уларнинг тафовутидан – икки хил эътиқоднинг гўё бири улуғланиб, иккинчиси хоксор этилганидан қатъи назар), майли, бахтсиз, васлсиз бўлсин – муҳаббатдек улуғ қисматни муносиб баҳолаш учун энг мўътабар ва мукаррам шеърӣй нисбат ўрнида фойдаланади. Хуллас, ошиқликнинг фидойи, шикастаҳол қисматига шартли-рамзий нисбат бўлиб келган «дайр туфроғига солди», «туфроғча йўқ» ибора-ташбеҳлари нафақат муҳаббат юлдузининг энг юксак, дахлсиз буржини таъкидлашга, улуғлашга хизмат қилади...

Ошиқнинг шикастадил, бечораҳол суврати ва шундай сабру саботли сифатлари билан улуғвор сийрати «гадо», «девона», «расво», «қул» ташбеҳлари воситасида чизилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Ҳар не эл кўнглига хуррамлиғ – менинг кўнглимга ғам,
Ким ғамингдан бўлмиш ул девонанинг хуррамлиғи.

Ўзаро муқобил олинган, тарди акс санъати (икки шеърӣй тимсолнинг мисраларда ўрин алмашиб тақрорланиши) усулида музайян этилган «хуррамлиғ» – «ғам» ташбеҳлари ҳаётдаги, инсоний муносабатлардаги азалий зиддиятни ҳаққоний ифодалаш баробарида, ўзига хос мунгли бир завқ уйғотади. Зоҳиран оддий кўринган, қаҳрамоннинг бундай бетакрор, қаландарона – ўзгарувчан кайфиятида чуқур фожиа бўлмаса-да, қисматнинг сокингина ўтказ-

увчи озор-ситамлари, аниқроғи, унинг шафқатсиз, эҳтимол, тузалмас асорати зухур этади. Фалакнинг адолатсизлигини кўрингки, «ҳар не эл» (эҳтимол, бу бахти кулган ошиқлардир, эҳтимол, ҳаётдан фақат нашъу намо, шодонлик насибасини олишга ўрганган, ғамдан узоқ кишилардир) кўнглида жой олган хуррамлик, табиийки, ҳажр изтиробларидан, ҳаётнинг бошқа озорлари, маҳрумликларидан «девона» аҳволига тушган бечора ошиқ кўнглини вайрон қилади, ўкситади, хўрлантиради. Лекин иккинчи мисранинг мазмуни, гарчи бирор умид, нажот йўлидан огоҳ этмаса-да, лирик қаҳрамон — фидойи ошиқнинг қанчалик сабрли, иродали эканидан, унинг руҳий дунёси нечоғлик бойлигидан далолат бермайдими: ғамни хуррамлик деб билиш учун одамнинг ирода ва бардоши ҳам кифоя қилмаса керак, бу — фақат валийсифат зотларга хос етуклик аломати (девона, қаландар, дарвиштабиат кишиларда валийларга хос хислатлар бўлиши ажабланарли эмас). Баъзан «девона» ташбеҳи лирик кечинма унсури тарзида эмас, шоирнинг давомли кузатишларида етилган мантикий хулоса — шеърый силлогизмнинг тавсифи сифатида келиши мумкин. Байт:

Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво,
Не айб, агар қилди бу девонани расво.

Бевосита байтни шарҳлашдан аввал классик шеъриятимизда маълум анъанага айланган маломатомуз, аслида исёнкор мазмундаги «телба», «хор», «расво» («Хору расво қиладурғон бу — кўнгулдир, бу — кўнгил». Лутфий), «дарбадар», «гадо», «адашган ит», «девона», «машраб», «ғариб», «мискин», «урён», «бекас», «бесар», «нотавон» каби чуқур киноя билан йўғрилган, моҳиятида руҳий соғлом, маънавий баркамол сифатлар, орифона донишманд-

лик, шоирона хуштаъблигу нозикхаёллик жойлашган, суврати алдамчи тимсол-ташбеҳлар мавжуд-ки, буни эътиборга олмаган китобхон чалғиб кетиши, баъзи бир рамзий образларни янглиш талқин қилиши мумкин. Бас, юқоридаги байтни қандай тушунмоқ керак? Биринчи мисрадаги «оқилу фарзона» сўзларининг «расво» ташбеҳига нисбатидан зинҳор номарғуб, номатлуб хулоса чиқариб бўлмайди. Сабоби, бу ҳам чин ошиқни гўёки иймонсизга чиқариб қўйишдек гап. Аслида «оқилу фарзона»ларнинг ишқ туфайли гўё расволик кўйига кириши барча дардсизлар (хоҳ авом, хоҳ хос кишилар орасида бўлсин) тўқиган ёлғонларнинг биридир; билъакс, баногоҳ севиб қолган шайх Санъон сифат донишманд ўз кўнглидаги ақидалар, маҳдуд қарашлар зулматидан халос бўлса, қалбида аввал ёқилмаган мўъжизакор бир чироқ — рухий гўзаллик ёғдуси ёқилса-чи? Бундай мўъжиз ишқ шуъласи ақл чироғини сўндирмаса, фақат турфа тоифадаги ҳасадгўйлар — рақиблар, зуҳд аҳли унга маломат тошлари ёғдирмаса бас. Қолаверса, «расво» ташбеҳи — шеърый муболағанинг кинояомиз руҳдаги ифрок шакли холос; шоир кузатган мақсад — Ишқ савдосининг инсон ҳиссиётини қанчалик ўзига ром этишини кўрсатишдан иборат... Иккинчи мисра: девонавор ошиқнинг аҳволи янада пурзиёд бўлгани, яъни эл-улус назарида оқилу фарзоналарни ишқ қайси кўйга бошлаган бўлса, Навоийнинг барчага аён Мажнунвор дарбадар қаҳрамонини муҳаббат янада камолга етказиши, руҳини поклантириши мумкин...

Ушшоқ аҳлининг хоксорлиги, фидойилиги гоёси «қул» ташбеҳи орқали ифодаланади: Байт:

Қулни боштин эвуруб озод этарлар, вах, мени
Боштин эвур, лек озод этма, жонинг садқаси.

Вожаб! Чин муҳаббат ришталари билан боғланган ошиқ-маъшуклар том маънода эркин, ҳур бўлишлари мумкинми? Бу – ҳақиқатдан ўйлантирадиган мушкул савол. Агар Навоий байтини шартли равишда дунёвий муҳаббатга тамсил қилиб олсак, уни шоир умр бўйи буюк армон билан тараннум этган вафо расми, бурчи билан узвий боғлаб талқин қилиш лозим бўлади. Умуман, мусулмон Шарқи шеъриятида хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий муҳаббат тараннум этилсин, маҳбубнинг ҳатто ёдига, ҳаёлига садоқат туйғулари эътиқод даражасига кўтарилади («Унингни бир эшитибмен, неча йилларки, қулоғимдан кетмағай ул ун»; «Ё Раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама ё кўзимни андин ўзга юзга ҳайрон айлама» ва ҳоказо). Юқоридаги байтда Навоий ўз замонасида сақланиб қолган ажойиб бир удумни шеърӣй нисбат сифатида келтирадики, бу маълум маърифӣй-этнографик қимматга молик факт ҳамдир: одатда уй юмушларига қул, чўри сақлаган давлатманд кишилар вақти келиб уларни озод этсалар, ўз боши теварагидан айлантирар (гўё бош-кўзнинг садақаси сифатида) эканлар. Иккинчи мисранинг мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: эй, менинг бор эканимни, ҳуқуқимни, ҳаётимни тасарруф этган хўжам, подшоҳим, биламан, мендек содиқ қулингни озод қилмоқчи эмишсан, майли, қадимий удумга кўра уни бошингдан эвур, лекин озод этиш ниятингдан қайт, сендан айру тушиб эришиладиган озодликдан ўлганим яхши. Чиндан ҳам, хоҳ дунёвий севгида (реал ҳаётда), хоҳ ҳаёлий, самовий муҳаббатда чин эътиқодли ошиқ-маъшуклар бир-бирларидан «озод» бўлишларини тасаввур қилиб бўладими?

Ҳазалларнинг бирида «гадолиғ» ташбеҳи кутилмаган рамзий маъно англатиб келади. Байт:

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Лутфий руҳини ёд қилар экан, улуғ ёшли валий шоир зиёратига келган Жомий бу «маликул калом» (сўз мулкининг подшоши) эғнидаги тўнга «гадолиғ» қилган ва эскилигидан қатъи назар ўз муриди — ихлосманд шогирдига табарруқ тухфа сифатида ечиб берган унутилмас лаҳзалар ҳақида камоли шавқ ва ғурур ҳислари билан ёзади. Мазкур шоҳбайт шодасидаги «гадолиғ» сўзи ҳам Жомийнинг дил тўридан жой олган ва муборак кунларнинг бирида ниҳоясиз меҳру ихлос билан тилига кўчган эзгу калом каби маънавият дурларидан бирига айланса, яъни ўзининг анъанавий маъносидан узоқлашса не ажаб! Навоий исломнинг «ҳақ», «закот» истилоҳларидан махсус бадийий силсила тузади: «хуршид» — «зарра» — «ораз» — «оғиз». Айниқса, муҳаббат туйғуларининг тансиқ, пок, маҳрам мукофоти — бўса истаги («оғзингдур гадолиғ қилғоним») ажаб лутф пардасида ифодаланиши байтга бошқача жозиба бағишлайди. Шу тариқа: «гадолиғ» анъанавий хоксорлик, шикасталикдан кўра Жомий нафас қилган қутлуғ калом каби бу гал пок ишқнинг покиза бўсаси, йўқ, ундан фақат бир зарра — ҳусн закоти рамзига, аниқроғи, бўсадан умид, илинж тимсолига айланади.

«Гадо» ташбеҳи яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг мўътабар каломларидан «сидқ» билан уйғунлик, бутунлик касб этади. Байт:

Эй, Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

«Сидқ» – ҳақиқат, тўғрилиқ, ростлиқ, холислик, шунингдек, ҳақ йўли, ҳақ нури, ҳақ назари каби кўпқиррали маъноларнинг илоҳиёна уйғунлиги, бутунлиги – умумлашма-муҷассам тимсоли. «Гадо» тимсоли, унинг «қаландар», «девона», «дарвиш» параллеллари каби тасаввуф фалсафаси ва шеъриятида фанонинг (моҳиятда бақонинг ҳам) нафс, молу жоҳ, кибру ҳаво, ўзлик, нангу ном каби барча дунёвий ташвишларидан фориғ бўлган сойири (кезувчиси) демакдир. Навоий гадонинг руҳий-маънавий жиҳатдан жамиятнинг бошқа тоифа ва табақа вакилларида қанчалик устун туришини бир қитъасида шундай ифодалаган: «Аҳли маъни гуруҳи-ла зинҳор ҳеч ор айлама гадолиғдин, Чун гадолиғ ортиқдурур аҳли сураатда подшоплиғдин». Ана энди Навоий тасавуридаги «гадо» илоҳий мазмунли «сидқ» руҳи билан йўғрилганда – айниқса, бу улуғ санъаткор, сабр-қаноатда назири йўқ шахс талқинида, шубҳасиз, анъанавий маъно доирасини ёриб чиқади (сўзнинг фақат, шакл-шамойили ўзгармайди, холос). Борди-ю, бундай янгича талқиндаги фалсафий каломга Навоий тасаввур қилган, бутун заковат – иқтидорини, ҳаёлот дунёси – ижодий даҳосини бахшида қилган, шу заминда гўё бошқатдан яратган олам – «ишқ ичра» муносиб мақом, матлуб мартаба берилса, шубҳага ўрин йўқки, бундай давлат қайси жаҳонгир султонга насиб этибди? Шундай қилиб, мазкур байтда анъанавий муқояса-нисбатларнинг янги қирралари таҳқиқ этилади, «сидқ» ва «гадо», «тахту тож», «давлат» ва «подшо» ташбеҳлари заминида таносубнинг, «гадо» – «подшоҳ» асосида тазоднинг рангин намуналари яратилади.

Ҳазалларнинг бирида тасаввуф шеъриятининг фақиру ҳақирлик ғояси «бош – кўй – ғалтон» таш-

беҳлари орқали ўзгача, рангин ифодасини топади.
Байт:

Бошима кўйидин ўзга кўйни қилма ватан,
Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама.

Инсоннинг «боши» – кўп қиррали, кўп қатламли, руҳий-ботиний тушунча; унинг нисбатан аниқ маъно қирралари, сирли, рамзий-мажозий сифат ва аломатлари мавжуд. Бани одам – одамзоднинг «боши»ни лоақал шеърят қаҳрамонлари – хоҳ ошиқ, ориф, хоҳ шоҳу дарвешга мансуб бўлсин, уни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турувчи бирламчи, энг мўътабар тушунчалар – иймон-этиқод, нангу ном, дину миллат каби хислатларсиз тасаввур этиб бўлмас... Лекин шеърый санъат – бадийятнинг ўз қонунлари бор. Чунончи, муҳаббат лирикасида эҳтирос оламига – туйғулар, кечинмалар, қисқаси, кўнгил мулкига асосий ўрин, биринчи қиммат берилади (ишқий эҳтироснинг мутлақо эркин, дахлсиз, бўйсунмас табиатини таъкидлаш, тайинлаш ва ҳимоялаш учун ҳам инсоннинг инсонлик моҳиятини белгиловчи ақл-заковат, ирода, сабр каби мўътабар ва муқаррам сифатлар мунозара-мубоҳаса предметиға айланади). Мазкур байтдаги «бош» моҳиятда инсоннинг тириклиги, фикрат даҳосининг рамзи бўлгани ҳолда, ошиқнинг хоксору ҳақирлиги рамзи – фақат маҳбуба оёқлари босгани учун табаррук жойга айланган «кўй»ни ўзига ватан деб билади ва аксинча, «ўзга кўй»га бош қўйишдек осийликдан Ўзинг асра, дея Тангрига ёлборади. Иккинчи мисранинг мазмуни янада фақирона – шикастаҳол, чин валийлик этиқодининг рамзий ифодасидан иборат: «Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама». Шўх болалар коптоксимон юмалоқки нарса бўлсин, тепиб ўй-

нашга ўч бўладилар. Ғазалиётда маҳбубанинг бепарво – беғамлиги болалар шўхлигига тамсил қилинган байтлар кўп. Навоий шунчалар эътиқоду эътимод билан эъзозлаган қаҳрамони – ошиқ (аксарият ҳолларда у шоир шахсига яқин туради) «боши», агар маҳбубанинг кўнгли тиласа, майли, «ғалтон» бўла қолсин, дейди. Фақат ошиқнинг ягона илтижоси: маҳбубанинг шўхликлари учун «ўзга бош ғалтон» бўлмаса, бас. Муҳаббат «кўйида», майли, хаёлдаги гўзалнинг оёқларига, йўқ, оёқлар остидаги тупроққа тенг тутилган ошиқнинг «боши»... Бу – факиру ҳақирлик орқали инсон руҳини поклаш рамзи, унинг улурлиги, ўлмаслиги тимсоли сифатида бетакрор лирик образ намунаси.

Ниҳоят, яна бир ғазалда тариқат йўлининг сўнги манзили – фано бўлиш ғояси «туфроқ», ёр «кўйи итлари» мажозий образлари орқали лирик-трагик лавҳа яратилади. Шохбайт:

Йўлингда ўлди Навою бўлди туфроғ ҳам,
Ёпишса эрди бу кўй итлари аёғига кош.

Эҳтимол, фақат «ғазал мулкининг султони» – улур шоирнинг тафаккур тарзи таҳқиқ қилиши мумкин бўлган, анча-мунча ижодий хаёл, соҳир санъат, ғаройиб бадият, шеърий мантиқ қонунларига итоат қилавермайдиган камёб мушоҳада меваси: ошиқ Навоийнинг ҳажр кўйи – маҳбубанинг муборақ даргоҳи «йўлида»ги тўзимсиз жабру ситамлардан хасталанган жони ортиқ бардош беролмай жисми тарк этди, жонсиз қолган жисм бундай айрилиқ мотамсаролигида ўз шакл-шамойилидан мосуво – «туфроғ бўлди». Тирик чоғики маҳбуба васли муҳаббат қисматида ёзилмаган экан, зора унинг тупроғи, йўқ, тупроғининг зарралари ўша вафосиз

бўлса ҳам абадий севимли ва азиз даргоҳ осто-
насини гард – ғубор бўлиб тавоф этса! Албатта,
бундай таърифга сифмас хоксор фидойилик ифода-
си учун маълум мантикий замин ҳозирлаш лозим
бўладики, «кўй итлари» мажози ана шундай эҳтиёж
тақозоси – мавзун ва матлуб ифодасидир. Аввалги
байтлар шарҳида маҳбуба «оёғининг изи», «изининг
туфроғи» ошиқнинг ўзлиги, боши, кўзи билан тенг
қўйилган бўлса (яна бир ғазалда зоҳирий ва бо-
тиний маъно кирраларига эга шундай мисра бор:
«Бош кўяй дедим оёғи туфроғига, деди: кўй»), бу
гал унинг ўзи «туфроқ бўлгани» кифоя эмас, кош-
ки ёр кўйининг «итлари оёғига» гард бўлиб «ёпиш-
са»! Бундай мислсиз ҳақирона фидойилик, гўзал
фожиа (ёки фожеъ гўзаллик) олдида ўлим ваҳшати
чекинса не ажаб!..

ИНТИҲО СЌЗ

Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари. Азал ва абаднинг ўзидай ҳудудсиз Бутунлик, буюк Уйғунлик рамзи. Комилу солим ва хуштаъб одамлар англаб олишга, фаҳмлаб етишга қодир ҳақиқат — илоҳий ва сафоли Сўзнинг мужассам тимсоли. Байт:

Маъдани инсон гуҳари сўздурур,
Гулшани одам самари сўздурур.

Сўнгра, Навоий сўзи замиридаги Маъни — Рух ул-қудс «равон айлаган» қалам таҳқиқ ва рақам этган мислсиз нуктадонликлар, нозикхаёлликлар. Бундай «хос маъни»ларни фаҳмлаб етувчи заковат, шеърий дид-фаросат, муסיқий-тасвирий нафосат туйғуси. Билъакс, шеърий санъат, рубобий бадият туйғусидан узоқ, таъби номавзун ва норасо кишилар Навоий байтлари моҳияти ва руҳиятини идрок қилишга қодир эмаслар. Байт:

Маъни ичинда кишилиқдан йироқ,
Билки орамизда минг йиллик фироқ...

Ва ниҳоят, Навоий шоҳбайтларига хос сўзонли, пурзиёд Дард. Ҳеч шубҳа йўқки, дини исломнинг аркону аҳкомларидан бўлмиш Низомиддин Мир Алишер Навоий «Сонии Марям» унвонига мушарраф бўлган биринчи валия — мутасаввиф аёл Робия қаламига мансуб мана бу оташин байтнинг аслидан ҳам, таржимасидан ҳам воқиф бўлган:

Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур,
Алам йўқлиқ дағи қотиф аламдур...

Илло, хоҳ «етти иқлим» («Етти иқлим элин харидор эт»), «етти афлок» («Етти афлокни анга ёр эт») – самовотнинг сиру синоатлари тасвирида бўлсин, хоҳ руҳий дунёнинг башар авлоди силсиласидан иборат олису яқин ҳалқалари, қатламлари, кирралари хусусида бўлсин, шоирона, орифона, ошиқона ва қаландарона наволар, навосозликлар ўша ёлқинли, тугёнли Дарддан холи эмас. Бас, Навоий шеърӣ куллиётининг қайси бир жилдини варақламанг, гоҳ: «Дардини нажотим эт, илоҳӣ», гоҳ: «Меҳри йўқларга гирифтор айлама», гоҳ: «Дардима дармон иноят айлагил!» – дея нолаю муножот қилишининг боиси шунда.

Хулласи калом, беназир мураббий мутафаккир шоир – ҳазрат Навоийнинг биз дафъатан нигоҳ ташлаган ва баҳоли имкон шарҳлашга интилган терма байтларида бу меҳзан шеърӣятга хос уч муҳим аломат: «Сўз гуҳари», «Маъни хазинаси» ва хусусан Тангри илоҳдан умид-илинж ифодаси – «Дард» каломлари бири – суврат, бири – сийрат, яна бири – руҳ сифатида бу ёруғ дунёнинг ўзидай бутунлик, таносуб («вахдати вужуд») тимсолига айланади.

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

❧ «СЎЗУМ МАРТАБАСИ...» ❧

*(«Навоий ижодхонаси ҳақида суҳбатлар»
туркумидан)*

***Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур...***

Алишер НАВОИЙ

Алишер Навоий муножотлари – моҳият эътибори-ла муқаддас «ояти карима»лар билан муштарак маъно ва оҳангда бўлиб, унинг жанр (Навоийда «синф») хусусияти ҳам Каломи Мажид руҳини – хос пафосини эслатиб туради... («Навоий, сеҳр эмас, гўё «Каломуллоҳ» асосидур: Бу мўъжизаларки, зоҳир ўлди килки нуқтапошингда...»)

«Муножот»ларнинг илоҳий-фалсафий, ҳуқуқий-шаръий, ахлоқий-маънавий жиҳатлари – махсус тадқиқотларни тақозо этувчи катта ва жиддий мавзулардан. Биз «илми бадеъ», «илми балоға», «Илми саноеъ» – мумтоз бадиият қонунлари мажмуи – миллий шеъриятимиз поэтикаси нуқтаи назаридан Навоийнинг Сўз даҳосини унинг «муножот»лари мезони – меъёри доирасида, қай тарзда, қайси тартибда зуҳур этиши, қандай жиҳатлари билан улуғ мутафаккир ва мураббий шоир ижодхонаси ҳақида муайян даражада тасаввур беради, деган умидда, шартли равишда етти банд (бўлим)дан иборат «суҳбат»лар шаклини танладик.

СУҲБАТИМИЗ ИБТИДОСИ

Мавзумиз унвони – сарлавҳаси хусусида. Мен шахсан буни Навоий дунёси учун энг мақбул ва матлуб истилоҳ деб ҳисоблайман. Бу давронинг муътабар далолати, мантикий асоси шуки, жаноби Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборақ ҳаёт ва фаолиятларида «асҳоб», «мусоҳиб», «саҳобий» каби мукарам каломлар замирида илоҳий мазмун, фалсафий маъно – ўзгача ҳикмат зухур этиб туради: жамики «аҳли зоҳир» ва «аҳли ботин» – фазлу камол эгалари (ҳазрат Навоийда: «аҳли маъни»)... бир-бирларини ҳабибу анис – яқин суҳбатдош, матлаб-маслакдош деб билганлар: бу кўнгилнинг табиий ҳолати – руҳоний эҳтиёжига, умрининг хайрли, фанимат дамлари мезонига, янада аниқроқ ва оддийроғи, кундалик ҳаёт тарзига, мулоқотлар меъёрига айланган. Бунинг муътабар далолати, бевосита – жонли шаҳодатини Навоий тазкираларидан «Мажолис ун-нафоис»да (унинг сарлавҳаси беихтиёр ўзига тортади) ёки «Насойим ул-муҳаббат»да; сўнгра, «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» ёдно-маларида, деярли ҳар бир фасл-боб ва табаррук саҳифада кузатишимиз мумкин. Чунончи: «Фақир анинг бирла ҳамиша мусоҳиб эрдим»; «... ул асҳоби жовидоний била суҳбат тутубтур», «асҳобидин сўрдиларки»; «Дебтурларки, биров била суҳбат тутмангизки, сиз – Ҳақ дегайсиз, ул – ўзга нима дегай»; «кўнгил майли анинг суҳбатиға кўп бўлди...», «...анинг суҳбатида ғаройиб нималар мушоҳада бўлур эрди»... Ва хусусан, Баҳоуддин Нақшбандда: «Бизнинг тариқимиз суҳбатдур... Хайрият – жамиятда, жамият – суҳбатда... Бир-бири била суҳбат тутсалар, анда – кўп хайру баракот...» Шунинг-

дек, хоҳ «Насойим ул-муҳаббат» тазкирасида, хоҳ «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ёдномасида бўлсин: «деган эрмишлар...»; «сўрди...», «деди...», «дедим...», «дебтурки, бу сўрмоқ анинг фани (касби) дур — билур ва сўрар»..., «кўрди ва сўрди...», «суҳбат иттифоқи...» сингари савол-жавоб замини-га қурилган суҳбатлар, давомли қизгин мулоқоту унутилмас хотирот лавҳаларида зикр этилган орифона — ҳикматли ҳикоятлар гоҳо: «асҳоб ҳозир эрдилар...», гоҳо: «ҳар навъ сўз ўтадур эрди...» тарзидаги вобаста ибораларда ифодаланади...

Нихоят, бу улуг, чиндан-да маърифий ва бадий манбалари ҳадсиз-ҳисобсиз, ижодхонага бево-сита ё билвосита алоқадор шеърий (маснавий) сатр-лар, асосан терма байтлар ё рубоий бандлар ила музайян насрий лавҳалар, даставвал, лирик куллиёт «Дебоча»ларида, сўнгра, буюк маснавиёт — дoston-лар муқаддимотида, боблар таркибидаги лирик-че-киниш, лирик-ибтидо ва лирик-хотималарда; насрий асарлардан: «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Тарихи мулуки Ажам», «Мезон ул-авзон», «Муншаот» бобларида, айрим саҳифаларида, афсо-навий-тарихий ва ҳаётий тамсил-далиллар ё ҳикмат-ли байтлар тарзида ўрин олгандирки, уларни маълум тартиб-тизим, изчил-давомли робита асосида ўрга-ниш, ҳеч шак-шубҳасиз, илмий қимматга эгадир.

Шунчалар катта миқёс, кўпқиррали кўламдор-лик, айниқса, фалсафий моҳият теранлиги, бадий рангинлик, бетакрор тимсоллар эътибори-ла Навоий ижодхонасини — унинг Сўз даҳосини фақат бади-ият қонунлари доирасига сиғдириб бўлмаса керак. Зотан, бу сирли-мўъжиз, том маънода илоҳий Қа-лам — «килки Сунъ» қудрати-ла инкишоф этил-ган «сўз гуҳари»нинг бутун жозиба сирри, аввало, руҳий-илоҳий таҳқиқ, фалсафий талқинни тақозо

этади. Шу маънода бу кутлур ва улур, поёнсизу бардавом мавзуни бирмунча чегаралаш, кузатилган аниқ мақсадга монанд ва матлуб тамсиллар эътибори-ла, масалан, улур устози Жомий вафотига битган мухтасар тарихида абадий мунаққаш этилган қуйидаги: «гуҳари кони Ҳақиқат, дурри баҳри Маърифат, кошифи сирри Илоҳ» қудсий тимсолларни, ҳеч муболағасиз, Навоийнинг ўзига, дунёда тенги йўқ Шахсиятига нисбат беришимиз мумкин ва вожибдур...

Шу мақсадда биз, биринчи навбатда, буюк маснавиёт – «Хамса»ни, хусусан, «Ҳайрат ул-аброр», «Сабъаи сайёра», «Садди Искандарий» дostonларини Навоий ижодхонаси учун асосий, «таянч нуқта» сифатида танладик. Бундайин комил эътиқод ва эътимодимизнинг энг муҳим икки омили бор: биринчидан, «дину иймон» – комил мусулмонлик бобида, аниқроғи: «низомул-миллати вад-дин Алишер» (Жомий баҳоси) мақомидаги шахсий сифатлари-покдомон хилқати; ҳиммат-саховат, «нафърасонлик» бобида – эл-улусга, миллати ва Ватанига (тили ва давлатига), кенг маънода, жаҳон маданиятига, башарият манфаатларига қилган беадад буюк хизматлари эътибори-ла, иккинчидан, «фалак кўрмаган нодир» сўзи, қудратда тенгсиз қалами билан – фасохат, бадият, маърифат мактаби-ла Машриқу Мағрибнинг ўлмас сиймолари қаҳқашонида энг нурафшон юлдузларнинг бири ва балким, ягонаси эканлиги, аввалан, шу ижодхона лавҳаларида ўз акси – тажаллисини топганлиги аён «намудор» бўлиб (кўриниб) турадики, бу фақат анъанавий шавқу ҳайрат ифодаси – камоли васф сўзлари эмас...

Шу тарика, юқорида қайд этиб ўтганимиздай, мушоҳада ва мулоҳазаларимизни гоҳ кутилмаган – фаройиб, гоҳ ҳаётӣ-табиӣ, гоҳо ҳар икки

жихат муштарак бўлмиш «Алишерий» (Бобур) хос суҳбатлар тарзида, муайян тартибда баён этиб, шарҳлаб борамиз. Даставвал, улуғ шоиримизга мўъжизакор «хомаи тақдир» («килки Сунъ») эҳсон этган «алим ул-азим» Яратувчи Ҳақ ила мажозий қаҳрамон (ориф-мутафаккир, шоир-«қаламзан») ораларидаги ғойибона-сирли суҳбат гувоҳи бўламиз. Бунда сирли-сехрли парда ортидаги фасоҳат мулкининг илҳомчиси йўллаган «мунҳийи роз» – сирлар даракчиси, илк илоҳий мужда – сўз фариштасининг нур ила йўғрилган шарпаси, руҳоний суврати – тасвири... ҳаёл кўзгусида жилваланиб туради. Бу – ўз меъёр-мароми ва аниқ назаргоҳдан холий миқёс-ҳудуди-ла ғаройиб бир ҳолатда воқеъ бўладиган, том маънода руҳий-илоҳий суҳбат, яна-да аниқроғи, бу – Навоий қаҳрамонининг ғайришуурий тарзда, бевосита Ҳақ таолога муножоти бўлиб («– Қодирол!..», «Раббанол!..», «... ё Раб!» калималари воситаси-ла), уни биз тасаввур қилган дунёвий меъёр-таомил доирасига сиғдириш имконсиз... Сониян (иккинчи суҳбат): ўша мажозий қаҳрамон – мутафаккир шоир тимсоли бу гал энди фазовий (самовий-руҳий) ҳолатнинг мужассам тимсоли бўлмиш «толеъи саъд» (ё «кавкаби иқбол» – бахт юлдузи) ила ўзаро мулоқот асносида содир этилган ғаройиб суҳбат шоҳидига айланамиз, яъни ҳамон ўша сирли парда ортидан илҳом элчиси – иқбол фариштаси шоир қаҳрамони билан макон-замон мезонларидан холи, ғойиб мулоқот ҳолатини кечиради... Ниҳоят, учинчи суҳбат жараёнида ижодхона жонли-вужудий муносабат – тўла-тўқис инсоний салоҳият касб этади: бу мутафаккир шогирд билан улуғ пир (биринчи навбатда, Махдуми Нуран – Жомий, сўнгра, бошқа увайс устозлар: Румий, Ҳофиз, Низомий, Дехлавийлар, ҳатто Саййид

Ҳасан Ардашер, Баҳоуддин Нақшбанд каби валӣй зотлар) ораларида ўтган юзма-юз мулоқот тусига киради, бу суҳбат фаройиб туш фонида берилади. Тўртинчи-бешинчи суҳбатлар бевосита ижодхона доирасида ўтади: бу ҳудуд ҳажман кичик «Ҳужра» (моҳиятда «икки жаҳон»га очилган дарича-кўзгу) ё аксинча, поёнсиз кенгликлар, чунончи, сафо-бахш «тоғ этаклари», олис йўлнинг бошқа манзиллари бўлиши мумкин... Ва ниҳоят, бой ҳаётий тажриба, азалий ва ногаҳоний зиддиятларга тўла давр воқелиги ва саноғи номаълум китобий маърифат – тарихий ҳақиқат сабоқлари – олтинчи-еттинчи суҳбатлар учун бебаҳо манба – маърифий, маънавий-руҳий ва бадий заминга айланиши мумкин...

❧ БИРИНЧИ СУҲБАТ ❧

Бу – юқорида қайд этиб ўтганимиздай, биз одатланган аниқ назаргоҳ – макон ва замон мезонларига сиғдириб бўлмас, ғайришуурий тарзда, руҳоний хилқатда содир этиладиган, том маънода илоҳиёна-фазовий мулоқотдир. Бундай фаройиб жараён, не ажабки, улуғ шоир-мутафаккир тимсоли мужассаами (образи)нинг кутилмаган бир вазиятдаги, шунчалар «ҳақиру фақир», ғояти шикастаҳол аҳволи руҳияси – биринчи кутб бўлса, иккинчи кутб, аксинча, мислсиз ва ададсиз раббоний қудрат: «алим ул-азим» Зулжалол (улуғлик Эгаси), имкониятлари ниҳоясиз, дахлсиз – мутлақият оламини тасарруф этадики, бу ҳақда ўйлаганда «ақл боши айланади» (Навоий). Бу икки кутб мулоқотини зоҳиран, шартли равишда, фақат мавжвар уммону – нажотсиз қатра ёхуд сарҳадларсиз коиноту фоний-ўткинчи лаҳза-муҳлат ичида бор-йўқлиги но-

тайин-омонат зарра билан муқояса қилиш мумкин... Бундайин улуғ тафовутли суҳбат-мулоқот асносида «барчани йўқдан бор» қилгувчи Ҳолиқу қодир-бирламчи омил – «таянч нуқта» бўлса, унинг мажозий суҳбатдоши – шоир «мен»и (гарчанд бизнинг субъектив тасаввуримиз бўйича, бу зоти киромнинг руҳий хилқатида мислсиз даҳолик мўъжизаси, сўз сеҳргарига хос фавқуллода салоҳият зимдан сезилиб турса-да, на чораки, ўз мусоҳиби қаршисида зоҳиран қиёслаб бўлмас даражада ожизу нотавондир... Шунга қарамай, ҳазрат Алишер ўзини фидо қилишга тайёр «улуғ муддао» олдида ўртадаги ўзaro нисбатлаб бўлмас тафовутни шундай муқобил тимсоллар орқали ифодалашга журъат топади:

– Қодиро!.. Ул заифи осиймен –
Ки, бошимдин оёқ маосиймен...
Улки, сендек – бошимда Холиқдур,
«Мен» демаклик... не беҳаёликдур!?

Беихтиёр савол туғилади: нега энди «шоирлар шоири, мутафаккирлар мутафаккири, валийлар валийси» қилган муножотда бу қадар мужриймона узрхоҳликлар («бошдин-оёқ маосиймен» – гуноҳлар мажмуидирман), ҳамин қадар тўзимсиз оҳу фарёд, руҳий изтироб бор?.. Зиддиятлар шиддати кўринг: «Барчадин шариф» инсонни яратгувчи, алал-хусус, унинг азизу мукаррамлиги ҳаққи, мўъжизалар мўъжизаси – Сўзни кашф этгувчи («Сўз келиб аввал, жаҳон сўнгра...», «Хайрат ул-аброр»дан) ул Холиқул қудрат олдида ўзи бунёд этган мўъжизоту ажойибот олами – уммон қаъридан асл «дурри самин» – «маъни гуҳари», «сўз гуҳари»ни ахтариб топишга журъат этиш, шу хайрли ҳиммат – жасорат самари ўларок, дунёда тенги, нисбати топилмас

шеърӣй девонлар, улуг маснавиёт – дostonлар яратишдек комронлик муроди... – ҳаммаси «маломат булбули», ҳақиру бенаво Навоӣй кўнглида, унинг «замон ва аҳли замон» жабру андуҳи, вафосизлиги олдида... чиндан ҳам беҳуда – абас бир ҳолдир, балким?!.. Бундайин пурдard зиддиятли хаёллар замзамасини, иштибоҳ-изтироб туйғулари тугёни ва поёнини бир қадар умумий тарзда тасаввур қилиш ўзи осон эмас. Зотан, Ҳақ таоло билан ориф инсоннинг ғойибона-руҳоний мулоқоти... фақат наби-йуллоҳу валийуллоҳ зотларга мушарраф бўлган ноёб бир бахтдир. Не ажабки, ҳазрат Навоӣй кечирган бундайин ширин изтироб – азобли ўйлар бизга сирли, номаълум руҳий ришталар – илоҳий робиталар орқали боғланмаганмикин?!..

*... Нафси амморага ё бўлдум асир?!
Мен нетай, гар Сендин будур тақдир?..
Сен ёмон айласанг, мени, не ҳад,
Айламак Сендин ўлгон амрни рад?..*

Магар охир-оқибат, мудом ўша ададсиз нолавор муножотдан, зоҳиран нажотсиздай туюлган руҳий илтижодан, ҳар қалай, навмидлик туйғуси улуг зотларга шоён эмас...

*Яхшилик қилки, нотавонингмен,
Ямон ўлсам, Сенинг ёмонинг – мен.
Менга не ҳад демак Сенгаки: «Не қил»,
Неки бўлғай Санга ризо – они қил!..*

Бу янглиғ, моддий назаргоҳ – «олти жиҳат» чегараларини енгиб ўтган, ғайришуурий ҳолатдаги суҳбат-мулоқот тарзидан қатъи назар, аслида «ўз вужудига тафаккур айлаган» (яъни мустақил инсон қиёфаси – ўзлиги, шахсиятига эга бўлган) шоир қаҳрамони – ориф-мутафаккир дунёсига йўл

топиш, унинг ҳасрат-надомат сўзлари моҳияти ни-
мада эканини идрок этишга уриниб кўриш мумкин-
ку... Масалан, шайтони лаъин дағдағаси – «нафси
аммораға асир бўлган нажотсиз навмидлик рост-
микин?..» Бу – Навоий қаҳрамонининг покдомон
хилқатига, ўзлигига, улуғ шахсиятига мантиқан
зид эмасми?.. Унинг шунчалар парҳезкор-валиёна
ҳаётига, поклар ичра пок руҳий-ботиний дунёси-
га шайтон тажовуз қилиши мумкинлигига, унинг
шу қадар сарбаланд иймон-эътиқоди зиддига, шу
қадар сабр-қаноат, тийиқлилик қудрати зиддига,
«нотавону ёмон» отлиғ бўлиши мумкинми?.. Бунга
Навоийни бир қадар англаган одам ишонадими?!..
Навоий англаб етган мушкулдан мушкул зидди-
ят, тугуни, ечими имконсиздай туюлган, мураккаб-
дан мураккаб муаммо бу! Бу муаммо жаҳоннинг
не-не даҳоларини қийноқли ўйларга толдирмаган,
дейсиз?!.. Хусусан, Тангри билан, майли, Унинг
энг расо, комил бир бандаси – инсоннинг юзма-юз
мулоқоти, ҳар қандай, ҳаёл-тасаввурдан ташқари
суҳбати!.. Оврўпо – мағриб даҳолари таҳқиқ этиш-
га уринган фавқулодда жумбоқли савол: «парадокс»
шу эмасмикин?.. Асли қадимий Юнон заминида
дунё юзини кўрган ва жаҳон миқёсида муштарак
маъно касб этган бу пурдон истилоҳ ҳам Навоий
англаган ҳақиқат сиррини ифшо этишга ожизлик
қилар, балким?.. Не ажаб ва не ҳайратки, Амир
Низомиддин Навоий бундай қийин жумбоқ-саволга
энг мухтасар, мантиқан энг кучли жавоб – ечим
топади: «Мен нетай гар Сендин будур такдир?!..»
Чиндан ҳам бу – ҳазрат ботиний идрок этган ко-
мил иймон, исломий эътиқод тасарруфидаги яна
бир хайрли неъмат – улуғ инояту мағфират инъи-
коси – тажаллиси эмасми? Ҳа, зоҳиран бир бандан
ғофилнинг (аслида даҳо сиймолардан бирининг)

бутун гуноҳи азимини, бори саҳву хатоларини кечиргувчи ва эҳтимолки, Навоийдек беназир улуг зотлар мушарраф бўлган жаҳоний шуҳрат – «нангу ном» фахрия мутаассирлиги зўриданми – «мен» демаклик... не беҳаёликдур» (узрхоҳликнинг ортиқ даражада муболағали – ифрот усулидаги «Алишерий» ифодаси эмасми бу?..) шоҳ сатри руҳига сингдирилган «тавбаи комил» – тазарру туйғусини ҳам илоҳий меҳр-шафқат, карам ила қабул этгувчи Аллоҳнинг инсонга кўрсатган улуг илтифоти эмасми бу?!.. Зотан:

*Караминг ганжи – юз жаҳон чоғлиқ,
Баҳри фазлинг – минг осмон чоғлиқ...
Ё Раб! Ошуфтамен, фигонима ет.
Карам айлаб, хатоларим афв эт!..*

Биргина охирги мисрада зухур этган: «Карам айлаб, хатоларим афв эт!» муножот сўзларининг ахлоқий ибратини, биринчи навбатда, аҳли табъ-фузалою зурафо, зиёли зотлар, жумладан, бугун эл-юрт ардоғидаги шоир-адиб, олиму мунаққидлар «ўз вужудларига тафаккур айлаб» кўрсалар эди! Қанийди?!.. Юқоридаги банд шарҳига қайтамиз: ҳа, пири комил Нуриддин Абдурахмон Жомий ифтихор ила таъриф қилганидай, ҳазрат Алишернинг исломий эътиқод-эътимоди шунчалар юксак мақомда эдики, Аллоҳнинг «карами ганжи», «баҳри фазли» баробарида, Унинг марҳамат ва мағфират нури ҳам ҳадсиз-ададсизлигини бор вужуди, қалби, руҳияти-ла англаб етган, идрок этган эди... Шунинг учун ҳам биз Сўз даҳосининг ифрок каби махсус муболаға усулидан самарали фойдаланганидан ҳеч ажабланмаймиз:

*Юз жаҳон журмум (гуноҳим) ўлса ҳам – не бок?
Баҳри афвинг қошиндадур – хошок.*

*Хаста кўнглум ишига сомон (чора) эт,
Талабинг дардини анга дармон эт!..*

Шу тариқа, Ҳақ марҳаматидан умид ва нажот топган, сувратда шикастаҳол, нотавону бесомон, сийратда мислсиз ирода соҳиби – улуғ мутафаккир кўнглидаги, эҳтимолки, бизга зоҳиран иштибоҳли туюладиган маҳзуну ҳазин кайфият ўша руҳий-самовий мулоқот жараёнининг аввалги ҳолатидан аста-аста кўтарила, тарқала бориб, яна «Тангри эҳсони» бўлмиш яратиш дарди, рағбати самари – «буюк муддао» изланишлари уни батамом банд этади...

*Манга Тенгридин бўлди рўзи ком –
Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом (киришмоқ).
Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлиқ,
Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ?!..*

Бунингдай кутлуғ ва улуғ бахт – «рўзи ком», «ҳар ишга» кушойиш бахш этувчи илоҳий Қудрат Ўзи ёр, малоикаю фаришталар, руҳлар – увайс (ўтган) ва мудом ҳамнафас пирлар мададкор бўлгани учун ҳам бамисли «кунда юз байти ҳалво» бўлган, шавқу рағбат жўш урган ижодий жасорат кайфияти-ла ҳазрат Алишер (унинг мажозий қаҳрамони – мутафаккир-шоир тимсоли) энди ортиқ хоксорлик – «туфроғлиқ» ҳолатини кечирса не ажаб?..

*...Неча шукрига сажда қилсам нажанд (қуйи) –
Мени чунки (Ҳақ) айлар фалакдин баланд!..
Улуғ комлардин эдим бахтиёр –
Ки йўқ эрди анда манга ихтиёр!..*

Ва ниҳоят, ўша беҳад шукрона туйғулари мантиқан изҳори ифтихор – фахрия заминига айла-

нади, айни чоғда, бу яна зиёдроқ илҳомий ҳолатга бадал бўлади – янги ижодий изланишларга ундайди. Шу тарзда аста-аста «улуғ муддао» – шоҳ асарлар бунёд этиш истак-иштиёқи шоирнинг борлиғини банд этади:

*Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнглум қилмас эрди писанд.
Бу андешадин эрди кўнглумда шайн (гашлик) –
Ки бўлди кўнглум мойили – «Хамсатайн»...*

Илло, устоз салафларнинг улуғ «Хамса»лари («Хамсатайн») фақат мазмун-маъно ва қадр-баҳода нисбати йўқ дostonларгина эмас, балки ўзининг худудий миқёси-ла «икки жаҳон» моҳияти ва сабабиятидан баҳс қилувчи тақдир китоблари, беназир бадиий солномалар эдики, улар кўтарилган улуғ мартаба мақомидан туриб, Навоийнинг «Алишерий» тахайюл ва тахайюр кўзгусида янги муъжизоту фаройибот оламини, жумладан, дунёвий ажойибот мулкини кашф этди:

*Чу машгул ўлдум тамошосига,
Ўтуб води-ю тоғу дарёсига...
Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки, ҳар байти ичра – жаҳон.
Қаю гўшаким нозир ўлдум даме,
Назарга эди жилвагар оламе...*

На хуш ва не ҳайратки, Ҳақ насиб айлаган ўша «рўзи ком – улуғ муддао», эзгу мурод ҳосил бўлмоғи энди ортиқ шубҳага ўрин қолдирмайдиган – нафақат самарадор, айни равнақ босқичига кўтарилган, балки мавжвару пурвиқор пардага кирган фаройиб дамларда ҳам, табиийки, яратиш дарди-ю шавқи – фақат улуғ шоир ўзи биладиган нур-

ли азоблари, изтиробли сурури ҳазратни бир нафас тарк этмаган:

*Қилиб бу даъвою лофимни ҳам.
Соғиниб бурун дер газофим (беҳуда ўйлар)ни ҳам.
Уятга солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон хижолат мени...
Гаҳе дебки: «Йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга».
Ўзимдин ишим яъси (навмидлик) жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб...*

Фақат даҳо санъаткорлар ўзларича кечириб ёхуд нуктадон билимдонликда мураттабу ҳассос тадқиқотчилар ўзларича мушоҳада ва идрок эта оладиган бундоқ фаройиб ҳол: дам ижодий юксакликлар сари кўтарилиш, дам гўёки унумсиз-тушқун кайфият; гоҳ улур зафарларга мушарраф бўлмоққа комил ишонч туйғуси, гоҳ, аксинча, ўзига ишончсизлик, иккиланиш – иштибоҳ зиддига, нафақат миллий тафаккур жавлонгоҳининг марди майдони, туркий «тил лашкарининг паҳлавони», балки «фасоҳат мулкининг соҳибқирони», тиниму ором нималигини билмаган буюк заҳматкашнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан холий бўлмаган шахсий ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида... ўзига ҳар дам, ҳар жойда ёлғиз Аллоҳни ёру нажоткор, Рухул-қудсни ва барча пири комил зотларни руҳий мададкор билиб, мудом ижод, яратиш дарди, шавқи – рағбатига содиқ қолди...

Мана ҳамешалик таомил деб билгани – холисона ҳаққонийлик, халқона зиддиятли ҳикмат («яхши-ёмон») ила жозиб, андиша ва самимият жавҳари-ла йўғрилган бошқа бир банд:

*... Ҳам ёмоним лутф ила яхши қил,
Бўлди чу ул яхши – қабул айлагил.*

*Яхши гар ўлмаса, ёмон ҳам эмас,
Ёмонин ким яхши бўлса... демас?*

Истеъдод кудрати, ижодкор шахсининг улувлиги шундаки, у ижодда ҳамиша ҳалолликни, холисона ҳукмни дастуруламал деб билади, содир этиладиган хато-нуқсонларни кўриб-билиб тургувчи олий Ҳакам, энг улуг мунаққид ҳам Аллоҳнинг ўзидир; бас, Навоийнинг ижодий эътиқоди ва эътимоди — Ҳақнинг иноят ва ҳидоят йўлидир:

*...«Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун
— «Килки тақдир» ёзмиш эрди бурун»...
— Сен не ёздинг — ани рақам қилдим,
— Шак эмасдурки, саҳв ҳам қилдим...*

Айни шу холисанлилло муносабат — ҳақиқат ва самимият пардасида мусулмони комил («одамийлар одамийси»)нинг, майли, иштибоҳли иқрори — «саҳв ҳам қилгани»... мантиқан ҳазрат Навоийнинг ҳали навқирон йигитлик йилларидаёқ кўнглига битган «улуг муддао» йўлида янги музаффар манзиллар шукуҳи, том маънода юксак мукофот — шоир «сўзи»нинг «овоза»си янада баравж, «юз»нинг янада ёруғ бўлишига умидворлик, комил ишонч омилига айланади:

*Илоҳий!.. Боқмагил — мажнунлигимга,
Карамдин чора қил маҳзунлигимга...
Иноят айнидин хомам сари боқ,
Қизил айла — юзум, номамни ҳам оқ.
Юзум лутфинг суйидин тоза қилгил,
Сўзум кўсин баланд овоза қилгил...
Майи нутқум тарабхез айла, ё Раб,
Найи килким шакаррез айла, ё Раб!*

Бу — «муножот» шакли — андозасида зухур этган, аслида улуг ижодхонага ўзгача файзу виқор, илоҳий моҳият, чинакам руҳий-руҳоний салоҳият,

пурмаъно фалсафий қиммат, Навоийнинг бадиият, санъат — Сўз хазинасига бирламчи жозиба — мантикий қувват бахш этади...

❧ ИККИНЧИ СУХБАТ ❧

Маълумки, жаҳон поэтикасида (чунончи, улур олмон шоирлари Гёте ва Шиллер замонидан эътиборан) русум бўлиб, қарор топган истилоҳ — шоирнинг умумлашма-универсал характердаги лирик қаҳрамони бир неча қиррага эга: шоир — сўз санъаткорининг ўзи; ориф-мутафаккир-файласуф; ошиқ-шайдои вола; сойир-қаландар, ринд, воиз-носих в.х. Аниқ таъриф — Гётега мансуб: «Шеърларим қаҳрамони... бу менинг субъектив оламим билан «коллектив даҳо»нинг синтези». («Шеърят ва ҳақиқат» рисоласи). Бизнинг суҳбат-мулоқотимизда асосий қаҳрамон: ориф-мутафаккир ё шоир-санъаткор қиёфасида намоён бўлади. Демак, ҳазрат Навоийда лирик қаҳрамон тимсоли (образи) билан «толеъи саъд» ё «Кавкаби иқбол» — бахт юлдузи (аниқроғи, иқбол фариштаси)нинг ўзаро ғойиб-сирли мулоқоти орқали бевосита ё билвосита ижодхонага дохил аломатлар ҳар гал «янги навъ ашкол» (Навоий)да ўзгача бадиий усуллар, тамсил-ташбеҳлар тарзида инъикос этади.

Дастлаб (албатта, бу тартиб-сира шартлидир) шоир-мутафаккир санъатхонаси унинг хос «хужра»сида, Тангри илоҳий марҳамати-ла Қалам ва аҳли қалам илҳомчиси — Рухул қудс йўллаган элчи, ғойиб суврат, руҳий сийрат соҳибаси — фаришта... на хушки, ўша мўъжизакор илҳомий мулоқот асносида гўё атайлаб, йўқ, қалб амри-ла тун оромини тарк этган мислсиз заҳматкаш шоир ҳузурида «кулиб» пайдо бўлади:

*Дедиким: «Эй, улусда нодири фард,
Бўлмасун хотиринг алампарвард...
Ўзни меҳнатқа солгон эмишсан,
Булжаббам гама қолгон эмишсан...
Бу — не андешаи хато бўлгай?
Сену мундоғ хато-раво бўлгай?*

Бунингдай «фаррухсириш» — малоиксифат ҳамдарду ҳамрозлик сўровлари, айни яратиш дардига малҳам, шоён-дилхоҳ сўзлари шоир қаҳрамонининг баъзан иштибоҳли-навмид, «хотири алампарвард» кайфиятини кўтариб, умидбахшлик тухфа этиб, ҳатто шоир қурбига ғойибдан яна қувват бериб, ўзига ишончини зиёда қилади:

*Толеъи сабд ёрлиқ қилди,
Қаламим — дурнисорлиқ қилди...*

Иқбол фариштасининг муборак илтифоти — ғойибона мадади билан улуғ шоир руҳиятида шундай мўъжиза — илҳомий ҳолат пайдо бўладики, кутилмаган тарзда янгидан-янги «сўз гуҳари» намуналари яратилиши гўё азалий хилкатнинг ҳар субҳидам нисор этадиган инъомидай, оддий ҳодисалардай туюлади:

*Мен неча фикр айладим ўзума,
Ул жавоҳир (ноёб тимсоллар) кўрунмади кўзума;
Гуҳари обдори — жолача ҳам,
Лаълу ёқути — барги лолача ҳам...*

Асл шеър дурдоналарининг яратилиш жараёнига дахлдор бундай «тарҳи тоза ва беандоза» (Навоий) муқояса-нисбатлар — ҳаққоний, самимий иқроор сўзларини машриқу мағрибнинг барча даҳолари шеъриятида кузатиш мумкинки, буни қонуний ифтихор туйғуси ё ноҳақ маломатларга жавобан исёнкор қалб

нидоси — мағрур янграгувчи фахриядан кам бўлмаган шикаста дил изҳори деб англамоқ лозим бўлади; мана даъвомиз далилининг насрий баёни: мен неча бор ўзимча фикрлаб қиёслаб кўрмайин, яратган сара, хўб-аъло байтларимнинг ҳар бир «гуҳари обдори» (тонг шабнамидай тиниқ, тоза дурдонаси) ... баҳор ҳавосининг офати — жола қадарли, ҳар бир «лаълу ёкути» (ноёб конларнинг асл ва камёб қизил тошларига бергувсиз маъни дурлари, пурмаъно, дақиқу нуктадон тимсоллари) қир-адирларда бир муддат очилиб, баҳорий елларга дош беролмай, сочилиб кетган қадрсиз лола баргича ҳам туюлмади... Мана даҳоларнинг баҳо мезони!!.. Навоий каби Сўз даҳолари аҳён-аҳёнда тин олган, нафас ростлаган кезларида ҳам, шоир қалби, шуури, тафаккури хаёлот, хотирот олами, унинг ўзгача мавжвар ҳиссиёти, ҳайратлари, чегара, муҳофаза, қарор, қўним билмас — бундайин дунёвий меъёрлари итоатсиз руҳий хилқати... қизгин фаолиятда, изланишда, ижодий жараённинг сирли-сеҳрли оғушида бўлади. Бундай ғойиб-ғаройиб, том маънода мўъжиз ҳолатни ҳассос сўз даҳоси шундай тавсифлайди:

*... Айладим ҳужра азми — тинмоқ учун,
Кўзларим уйқудин... исинмоқ учун.
Жилва қилди назар фазосинда,
Навм (уйқу)-у уйғоқлик орасинда!
Мутаҳаййирки: не мисол эркин?..
Мана бу — тушму ё хаёл эркин?..*

Ҳа, бизлар ҳам, лоақал бир неча дақиқа буюк заҳматкаш шоиримиз кечирган бундайин руҳоний-мўъжиз ҳолатларни шахсан (вужудан) кечиролмасак-да, фақат баҳоли имкон — ожизона тасаввур этиб кўрсак!.. Қалам ва бори аҳли қалам илҳомчи фариштаси илтифот ва шафқат кўрсатиб, фақат бир

неча дақиқа «тинмоқ учун... хужра азми айлаган», шунчалар улурлиги билан чунонам «ҳақиру фақир» Навоий кечирган ажабдан булъяжаброқ ҳолатни аниқроқ шарҳлашга қаламимиз ожиз. Чунончи, биргина: «назар фазосинда... жилва қилган» мўъжизакор руҳий ҳолатнинг ўзи... ўша шеър яратиш жараёнига дахлдор, яъниким «сўз гуҳари», «маъни гуҳари»дан ноёб намуналар даракчиси эмасмикин?.. Не ажабу не хайратки: «бу тушми ё хаёл» дея ўзи «мутаҳаййир» ҳолатини кечирган пурзавку пурдard шоиримиз, эҳтимол, фақат закий таъб мунаққидлар, йўқ, мураттаб руҳшунос, мураббий устозлар бир қадар аниқроқ изоҳлаб, тушунтириб беришлари мумкин бўлган, ҳар қалай, раббоний «мўъжиз» ҳодиса (аниқроғи, бу – ҳолат) мақомига етмаса-да, маълум маънода «сеҳр... бор»:

*Тил анинг васфидин эрур ожиз,
Сеҳр худ бор, агар эмас мўъжиз...*

Биз айнаи шу байт орқали улуг ижодхонанинг икки муҳим жиҳатини: «сеҳр» – нима-ю, «мўъжиз» ҳолат – нима, ўртадаги бор сирру синоат, оддий назар, ўзимиз кўниккан, ишонган тафаккур илғамас, илғай олмас ажаб нозик тафовутни фақат ботиний кўз – басират («ҳавоси хамиса» – беш руҳий сезгининг аввалгиси) нигоҳи ё ўткир-пурдон фаҳм-фаросат ажрата биладиган, фасоҳат ва балoғат илми зурафолари тасарруфидаги нозик нуқта, нозик хаёл маъносини англай оламиз...

Илҳом берувчи «Мунҳийи роз» (сирлар даракчиси) ё «кавкаби иқбол» (толеъ фариштаси) билан Навоийнинг мажозий қаҳрамони шоир-мутафаккир ораларида кечган ғаройиб мулоқот-суҳбат давом этади:

... Мен қабул айлабон, дедим: «Де сўз!» —
Ки, оғиздин бурун очилди кўз...
Кўз очиб англадим: туш эмиш бу,
Кўз юмуб, истадим — яна уйқу...

Воажаб! Улуғ ижодхонанинг биз учун бениҳоя табаррук ва муборак «хужра»сида даҳо шоир шахсан кечирган ва баногоҳ: «кўз очиб англаган» янада сирли ҳолатда: «кўз юмуб истаган», фаройибдан-фаройиб ҳол — туш аралаш уйқу, бу — фақат даҳолар кечирадиган ва уларнинг ўзлари биладиган, ўзларигина шарҳлаб, таҳқиқ этиб беришлари мумкин бўлган мўъжиз бир ҳол!.. (бундай уйқу истагидан улуғ мутафаккир шоир нималарни кутган, унинг қандай муборак таманно-ю умид-армонлари бўлган экан, афсус-надоматлар бўлсинки, бу ҳақда умумий тарзда ҳам тасаввур қилолмаймиз...). Фақат ўзимиз билганча, қурбимиз етганча бу туш аралаш уйқу асносини тахминан шундай фараз қилиб, хаёл кўзгусида тиклашга ожизона урилиб кўрамиз: ҳа, Сўз даҳосида ўша мўъжизакор кеча қаърида ёлғиз ҳамнафас — шамчиरोқ неъмат ва раҳматидан файзиёб «хужра»нинг зоҳиран мўъжазгина дунёси (микромир) худудида, моҳиятда эса «икки жаҳон» хаёлот ва мўъжизотини мужассам эта олган, бунга салгина шубҳа-иштибоҳ бўлиши мумкин эмас, бунга Навоий дунёси асос бермайди! Бу муборак даргоҳ — ижодхонада ҳазратнинг кўнгил уммонида, қалб «Қаъбаси»да покзодлар ичра покдомон руҳий хилқатида нафақат исломий — илоҳий эътиқод-эътимод тақозоси бўлган муқаддас «маъни»лар ҳикмати, айни чоғда дунёвий масалалар, мавзулар: қадрдон, жафокаш, балокаш эл-улус, Ватан, давлат-салтанат ғамида, қайғусида, замон ва аҳли замон ташвишида, башарият тинчлиги, омонлиги, авлодлар тақдири, маърифат, фасоҳат

равнақи йўлида чеккан хайрли азоб-изтироблари, нурли, «навобахш» риёзатлари... ҳайратомиз тарзда муносиб ўрин, кадр, эътибор топганига шубҳа қилиб бўлмайди. О, бу «умри азий» яна бир неча муддатга вафо қилганидами, айтайлик: Саъдий, Лутфийлар, лоақал Жомийларнинг улуғ ёшлари... ул зоти шарифга ҳам рўзи насиб этганида борми... эҳ-ҳе, яна қанча янги дostonлар, рисоалар, ёдномалар, ғазаллару қасидалар, балки солномалар битилар эди («Вақфия»дан, «Муншаот»дан, «Ҳамса»дан ҳам бундай орзу-армон сатрларини кузатишимиз мумкин-ку!..)

Яна «кавкаби иқбол» (толеъ юлдузи)нинг шоир қахрамонига ғойибона йўллаган хитобига қайтамыз:

*«— Эй булбули зори илҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро!
Наво ичра минг лаҳнсозинг қани?
Дасотини хотирнавозинг қани?...»*

(Банд шарҳи аввалида «лаҳнсозинг» — наво-созлигинг эканини, «дасотини хотирнавоз» изофали бирикма: улуғ дostonларга монанд-муносиб кўнгил ва ҳаёлот мулкинг, руҳий-маънавий бисотинг каби маъноларни англатишини изоҳлаб ўтиш эҳтиёжи бор...). Балким, айтиш жоиздир: Алишернинг Самарқанддан Ҳиротга, пири бузруквори Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган машҳур мактубида зухур этган улуғ армонлар яна шоир ҳаёлидан ўтган бўлиши мумкин. Ўша хатда, жумладан, «Шоҳнома» мақомидаги улуғ дostonлар яратиш истаги, умиди аён сезилиб, барқ уриб турарди...

Ўша сирли-сехрли фаришта — «фаррухсириш» элчи мутафаккир-шоир қахрамонини янада зиёдроқ муждалар билан сийлайди:

«... Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур —
 Ки то турк алфози (тили) шоеъ (шариф) дурур.
 Бу тил била то назм эрур халқ иши —
 Яқин қилмаиш халқ сендек — киши...
 Қаю ишқи бўлмиш муяссар сенга,
 Бўлурму бу андеша бовар сенга?..
 Кўнгулдин таваҳҳум (хавотир)ни айлаб адам,
 Илик ишга ур — йўлга қўйгил қадам!
 Сенга турк ақолимин айлаб рақам,
 Азалда насиб айлаиш якқалам!»

Навоийдек беназиру бенисбат Сўз даҳоси ижодхонасининг, аввало, ҳудудий-иқлимий («турк ақолими» доирасида) бепоён Туроннинг (Олтой —Сибир ерларидан Қрим хонлигигача, Шарқий Туркистондан Кавказ ортигача — бениҳоя улуг миқёси, демографик кўламдорлик жиҳатидан халқаро-байналмилал мақом, мартабага, жаҳоний кадр-қиммат, олий баҳога мушарраф бўлмоғи учун («... Агар бир қавм, гар юз, йўқса, мингдур, Муайян турк улуси худ менингдур. Олибмен тахти фармонимға осон, Черик чекмай Хитодин то Хуросон...») лоақал, минтақавий тиллар, эл-элатлар сарҳадидан ўтиш, қанча солномалар, тазкираю рисоалар, баёзлар жилдини синчков назар билан мушоҳада қилиш, хулласи калом, Низомиддин Алишер Навоий кўтарилган тафаккур чўққисини забт этмоқ, теран заковат, фасоҳат — бадийят қонунларини ўрганмоқ тақозо этилади. Эҳ-ҳе!.. бас, Навоий англаб етган Ҳақиқат биз, ҳар қалай, умумий тарзда тасаввур этганимизга нисбатан анчайин мураккаб, моҳиятда эса азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан фориғ эмас. Шунинг учун улуг мутафаккир реал ҳақиқат билан юзмаюз туриб, холисанлилло мулоҳаза-мубоҳаса юришиб, очиқ-ошкор ҳукм чиқарадики, бу, шубҳасиз, шоир ижодхонаси ҳақида ўзгача салоҳият, саъжия

(характер) фавкулудда тафовутли қиёфа-аломатли манзара яратади:

*«Ё Раб! Агар бўлди каломим узун,
Мундин ҳам журм (гуноҳ)им фузун...
Ҳиммат – учуб раъзаи жаннат сори!
Нафс – чекиб чоҳи жаҳаннам сори...»*

Ва ҳолбуки, биз ҳазратнинг муборак ҳаёти, табаррук меросидан фақат зоҳиран бохабар бўла туриб (шубҳасиз, моҳият бу зотнинг боқий руҳиятига ва ёлғиз Аллоҳга аён!..), Навоий англаган ўша... «жаннат боғи» томон учган «ҳиммат» қуши ўзи нима-ю покдомону парҳезкор ориф-шоир умри бўйи (маъсум болалик чоғидан то «Фаноия» хилватгоҳида кечган, ўй-хаёли «Ансория» зиёратгоҳини супуриб-сидириб ўтказмоқ ниятидан иборат, – фақат танҳоликни қўмсаган Хизрсифат кексаликкача) ўзини, ўзлигини олам ва муҳит раъзоларидан имкон қадар маҳфуз этиб, ниҳоят, «нафс» (шайтони лаъин васвасаси) нинг бори кирдикори, оқибат асоратлари нималигини биз ҳам бир қадар тушуниб етган ё етмаганимиз ҳолда, башарият даҳолари орасида яктоси...

Навоий ҳаёлан кечирган сафобахш «таманно»лар, тортган алам-андуҳлар поёнини, барибир, билолмаймиз!..

*Ҳар не алар солса – таманно манга,
Турфа буқим, барча – муҳайё манга...*

Не ажабки, ҳазрат кечирган шунчалар тафовут-зиддиятли ўй-хаёллар шиддатини биз ҳам озми-кўпми тасаввур этганимиз ҳолда (майли, «ҳиммат» туфайли ҳосил бўлган бори савоб амаллар ва билъакс, бу валий зот доимий иштибоҳли-эҳтиёткор одатига биноан «нафс» отлиғ офатдан содир этилган ғайриихтиёрий гуноҳларнинг (қайси бир «гуноҳ»?!) – «барчаси муҳайё» эканига қарамай),

ҳамма-ҳаммасини билиб-кўриб тургувчи ул «алимул-азим» Ҳақ таолонинг муборақ мағфирати – «баҳри афви»дан нажот топган шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир)га Умид фариштаси яна ўша... ғойиб хилқатдан мададга келади:

*... Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.
Чун ўғил айбини ато кўрмас,
Кўрса ҳам, қилгонин – хато кўрмас...*

Биз шарҳлашда давом этиб, шартли равишда тугалламоқчи бўлган ушбу «Иккинчи суҳбат»га оид шеърӣ тамсиллар – улуғ ижодхона лавҳаларида аввалги мулоқот таркибидаги ажаб зиддиятли ҳолатни такроран кузатишимиз мумкин: улуғ мутафаккир: «Тенгри эҳсони», «Тенгри лутфи», «Ҳақ инояти», «тақдир хомаси», «килки Сунъ» шаънига, «улуғ комлардин... бахтиёр»лиги, бу борада «улусда нодири фард» эканлиги хусусида, хоҳ ғойиб суҳбатдошларнинг бири – шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир) номидан, хоҳ Қалам ва қаламзан аҳлининг илҳомчиси йўллаган малоика-фаришта – илоҳӣ даракчилар («мунҳӣи роз», «толеъи саъд», «кавкаби иқбол») тилидан қанча фахрия – васф сўзлари айтмасин, ҳам улуғлардан улуғ, ҳам «ҳақиру фақир» шоиримизни доимо «дину иймон», «нангу ном» (номус, шаън), «ҳаё», «вафо», «андеша» ҳаками, комил инсон тимсолидаги посбон-соқчилар зимдан муҳофаза этиб, кузатиб туради...

*... Тенгри учун, эй кўнғил, инсоф бер!
Диндан агар нафс чиқармас, не дер?..
Менки, бу нафс илкида афғормен –
Мунча балоларга гирифтормен..
Зоҳирим авқоти (вақтлари) ёмондин-ёмон,
Ботиним аҳволи ондин ёмон!..*

Ҳа, тенги, нисбати йўқ улуғ ижодхонанинг соҳиб-мутасаррифи кечирган, яқин мусоҳиб, муҳибу мухлис замондошлар учун гўё шахсий ҳаёт дамлари («зоҳирим авқоти»), ҳар қалай, аён («ёмондин-ёмон») эмиш-да, руҳий-ботиний маънода, сирли-мўъжиз жиҳатлари қанчалик сафобахш, айни чоғда (ҳатто шу қутлуғ ижодхона ҳам тафовутдан фориг эмаски, бу – «Алишерий» рўйростлик шаҳодати!) «нафс илқида афгор» валий зотнинг «ботиний аҳволи»... ондин ёмонроқ эмиш!.. (беихтиёр равишда: «наҳотки бу иқрор рост бўлса?!» деб хитоб қиламиз ва яна ўйланиб қоламиз: «эҳтимол, бу фақат Навоийдек валийсийрат сиймолар мушарраф бўладиган айбсиз айбдорлик – Аллоҳ олдида «асру осийлик, мужрим маосийлик» – журм-гуноҳлар мажмуи деб ҳисобланса, бундай «тавбаи комил» – улуғ тазарру туйғуси олдида лолу ҳайрон бўлмай иложимиз қанча... демак, биз Навоийни теран англашда мудом адашамиз...).

Бундай ўйчан-зиддиятли, сувратдан сийрат томон тобора кучайиб, чуқурлашиб боровчи ҳукм-хулоса, бизнинг Навоий ижодхонаси ҳақидаги кузатишларимиз нисбий ҳақиқат ифодаси эканидан далолат бермайдими?.. Зотан, бу улуғ ижодхонага (ҳали жудаям кам, нисбий-мўъжаз тамсиллар заминига қурилган), умуман, даҳо шоир-мутафаккир дунёсига дахлдор ҳақиқатлар, тафовутли ҳолатлар, жараёнлар, сирли-сеҳрли жиҳатлар – «Алишерий» ҳақиқатлар сабоғини қуйидаги шохбайтдан ўтказиб ифодалаш осон бўлмаса керак:

... Чу Ҳақдин эди ул саодат менга,
Бу душвор иш ичра жалодат (жасорат) менга...

Менинг назаримда, бу пурҳикмат байт «Иккинчи суҳбат»ни яқунлаш учун, барибир, камлик

килаётгандай туюлади. Илло: Алишер Навоий ҳазратлари учун ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам фақат умидбахш руҳ муносиб-шойистадир:

*... Надомат кўзини ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув билан гусли пок айлабон...
Солиб кўнглума Сўз демак ниятин,
Кийиб эғнима доғи сўз кисватин.
Суҳанварлиг асбобини соз этиб,
Дурри назм сочмоғлиқ оғоз (киришмак) этиб.
Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сари қилай ёна азм!..*

Алқисса: танлаб олинган мазкур банднинг, лоақал аввалги байтини мухтасар шарҳлаб ўтиш ўзи кифоя: муборак исломий тоат-ибодат русумини... фасоҳат оламининг қутлуғ даргоҳи – ижодхона жараёнига бунчалар мавзуну асосли тарзда нисбат бериш бобида қанчалик пурдону нуқтадон маъно-мантиқ, теран руҳий-ботиний эҳтиёж тажассуми – бетакрор ифодасини кузатиб, боз ҳайратланамиз.

Навбатдаги, «Учинчи суҳбат» – мулоқот икки ё уч буюк сиймо: мутафаккир шогирд (Навоий) билан пири комил Махдуми Нуран – Жомий (баъзан бошқа устозлар) орасида бўлиб ўтади...

ИЛОҲИЙ МИРЪОТ-ТАЖАЛЛИЁТНИНГ «АЛИШЕРИЙ» ТИМСОЛЛАРИ

1. «Зухурот» (тажаллиёт) фалсафасининг моҳияти ҳақида.
2. «Мажоз – ҳақиқат кўприги» ҳадиси ҳикмат очкичи сифатида.
3. Тажаллиёт олами – Ҳақ зоти ва моҳиятининг шаҳодат ойинаси.
4. «Мажоз» ва «ҳақиқат» тимсоллари заминидан Навоий яратган шоҳбайтлар.

МУҚАДДИМА

«Тажаллиёт» истилоҳи ўзи нима? Унинг бидояси (*ибтидоси*) қай бир илоҳий нуқтада аниқ шакл-шамойилга эгалик мақомини олиб, қай бир сониядан-оний бир «нафас» мезони-мумкиноти ичра ҳаракат этади? Ҳазрати Низомиддин Алишер Навоий муқаддас китоблар сирасида энг мутабаррак эканлиги мусаллам деб эътироф этилган Каломи Мажидга «таянч нуқта» сифатида иймон келтириб, дейдиларки:

*Сўз келиб аввалу жаҳон – сўнгра,
Не жаҳон, кави (замон) ила макон – сўнгра...*

Баайни шу шоҳбайтнинг ўзиёқ муқаддас мўъжиза – Сўздан кейин... поёнсиз Шаҳодат дунёси (*муборақ Назаргоҳ*) – тажаллиётнинг илк амин-бурҳон далолати тарзида Холиқ Қудрат – Аллоҳ «зоти»нинг биринчи «сифоти» (*зуҳурот аломатлари*) ё Аллоҳ мулкининг фалсафий талқини – «Мутлақ Ҳақиқат»нинг **мажозий кўзгуси** сифатида махсус талқину таҳлилга бирламчи замин ҳозирлайди...

Сониян: «низомул миллати-вад-дин Алишер» (*Жомий таърифи*) Навоий «барчадин шариф» мақомида улуғлаган инсонга ортиқ нисбат берилиб, хаёлан унинг боқий тимсоли мужассамини «Мутлақ рухият» унвонида фалсафий-бадий талқин этиш анъанага айланганида, аста-аста «суврат» ва «сийрат» истилоҳлари, сўнгра, «зохир» ва «ботин» атамалари тобора кенг қўллана бошлади; мумтоз

шеъриятда бирламчи омиллар: «муддао», «маъни» (*мазмун*) билан уларнинг «шакли», «ифодаси» бора-бора уйғунлик, мутаносиблик касб этиб, муштарақ маънодаги «ташбеҳ», «нисбат» ва айниқса, «тимсол» тарзида, бадий умумлашма мақомини олди. Шу тариқа, мажознинг – ҳақиқатга, зотнинг – сифотга, сийратнинг – сувратга нисбати турли-туман, турфа хил – рангин ҳолат ва кўринишларда товланиб, **тажаллиёт фалсафасининг** дастлабки ва кейинги жилва ва акс-жилвалари, ҳатто жилвалар-жилваси (*фалсафий талқинотда: ҳақиқатнинг инъикоси, инъикослар – инъикоси ва ҳ.*) пайдо бўла бошлади...

1. Ниҳоят, «Алишерий» ташбеҳларга, тўғрироғи, умумлашма тимсоллар шарҳи, таҳлилига ўтамиз. «Назири йўқ» (*Бобур*) сўз даҳоси, мутафаккир шоиримиз, чунончи: «ишқ», «кўнгил» тасвири чизилган ошиқона, орифона (*моҳиятда илоҳиёна*) шоҳбайтлар, нуктадону бетакрор назмий бандлар – фалсафий-лирик лавҳалар силсиласининг бири биридан жозиб-у дақиқ ҳалқалари шарҳи, таҳлили давомида тажаллиёт (*«зуҳурот»*) олами ҳақида, ҳар гал унинг турфа суврат ва сийратда намоён бўлиши ҳақида ўзгача-жозиб таассурот оламиз, беихтиёр, ҳайратга тушамиз. Чунончи, «Ишқ» хусусида:

Ишқ – Сенсен, доғи-ю ошиқ – Сен,
Яна маъшуклукқа лойиқ – Сен.
Айни маъшуклукда жилваи Зот –
Ўзини кўргали тилаб **миръот...**
Ҳуснунгга ҳар дам ўзга **суврат** ўлуб,
Кўзгу **такрор**и ҳам зарурат ўлуб...
Жилваи хуснунгга чу йўқ эди ҳад –
Кўзгу керак бўлди анга беадад!
Мунча фаройибки – мисол айладинг,
Борчани **миръот**и **жамол** айладинг!..

Мазҳар (зоҳир) ўлуб хуснунгга **миръоти ғайб**,

Жилва қилиб анда ҳаёлот **ғайб**:

Нозир – Ўзингу манзур – Ўзинг.

Ишқингга – хуш, хуснунгга маррур – Ўзунг!..

Ажабдан булғажаб руҳий ҳолату «ҳаёлот **ғайб**» намуодору (*кўринишлари*) тасвири-ю тавсиф лавҳалари: «ишқ», «ошиқ», «маъшуклук», «Сен», «Ўзи», «Ўзинг», «Зот» тимсоллари... айни вақтнинг ўзида ҳам моҳият, ҳам унинг зухурот маънолари муштараклиги тарзида – турлича товланиб, масалан, илми «Тавҳид»га хос зоҳирий ва ботиний маънолар мужассама сифатида келса, чунончи: «жилва», «кўзгу», «миръот», «миръоти ғайб», «ҳаёлот **ғайб**» нисбатлари фақат зухурот, суврат ифодасига айланади...

Иккинчи тамсилимиз – «**кўнгул**» ҳақида. Бу-«Ишқ»қа нисбатан сал бошқача: кўпроқ «сифот»га, «суврат»га мойилроқ (*тўғри, у баъзан «зот» – ўзлик, «сийрат» чизигини ёриб ўтиши мумкин*). Зотан, бу шарифу эъозли каломга юксак нуфузли қиммат берилиши ажабланарли бир ҳол, яъни ҳаёт ва бадийят мантиқидан холий эмас: «Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоғки - кўнгул Каъбаси!». Нафақат бадийят, фасоҳат оламида, айниқса, исломий фалсафа соҳасида бағоят теран тафаккур соҳиби, шунингдек, тариқатнинг назарий ва амалий асослари тасарруфида ўзига хос, мустақил мақомга мушарраф бўлгани эътироф этилган (*масалан, улуғ шарқшунос Е.Э. Бертельснинг мусаллам баҳосига молик бўлган*), жаҳонда мисоли кам шоир, «мутафаккирлар мутафаккири» Алишер Навоий бекиёсу бебаҳо **руҳий хилқат** – кўнгул таърифида ҳам ҳайратомиз юксак – сарбаланд мартабали «сўз гуҳари» тимсолларини яратган. Бу даъво далолати сифатида

куйидаги пурҳикмату пурвиқор бандни кўчириш кифоядирким, унинг батафсил шарҳи, тадқиқи хуштабъ ва зукко китобхон ҳукмига ҳавола:

*Шамъи бақо чун ёруғ айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра Ўзин:
Мулк – Ўзи-ю, тахт – Ўзи-ю, шоҳ – Ўзи,
Борча – Ўзи, борчадин огоҳ – Ўзи.*

Беихтиёр: «Воажабо, водариф-о!» – дея ҳайрат ва шавқу рағбат ўтида ёнмай, дарду изтироб, тугёну исён гирдобиди тўлғонмай – умид, нажот соҳилига етиб бўладими?!.. Кўнгул мулки «салтанати» шунчалар эмин-эркин, хур-озод, айни чоғда онқадар собиру собит, пойдору барқарор эмиш, чексиз-дахлсиз мумкинот (*имконият ва имтиёзлар*) тасарруфотига эга эмишки, уни хоҳ ушшоқ аҳли, хоҳ «ҳол аҳли» – порсо (*парҳезкор*) валий зотлар, турли табақотга мансуб (*илоҳий, дунёвий маслак-матлаб гуруҳлари*) ориф, мутафаккирлар: покдомон, хулқи ҳамида гуруҳларнинг, обиду солиҳ зоти киромларнинг умид-армонлари... ҳайратомиз тарзда тажассумини топган мўъжиз руҳий хилқат – аввал қайд этилган бенисбат руҳий-илоҳий САЛТАНАТ эмишдирки, уни фақат «ҳақиру фақир» зот (*бу – ҳазрат Навоийнинг ўзи, унинг жафокаш ўзлиги – шахсиятига мансуб бўлиб, «фано дайри» – хилватгоҳи, тавобгоҳи – кўксиди асраб-авайлаб, маҳфуз сақлаб юрган бўлса не ажаб?*) Мана кўнгул мулкида тажалли этган жилвалар, уларнинг неча-неча бор инъикоси – акс-жилвалари, борингки, унсиз садолари ва акс-садолари; Ҳақ Таоло «Зоти» – моҳиятга дохил ибодат – дуолар, дардларга малҳам бўлувчи тилак-илтижолар, муножоту таваллолар, жонга оро, руҳга мадад бахш этувчи «сифот» аломатлари, кўн-

гул «сийрати»нинг руҳафзо-масрур «суврат»лари... Хулласи калом, тажаллиёт фалсафасининг шеърий жилвалари... улuf мутафаккир шоир, валийуллоҳ мураббий зоти киром талқинотида хоҳ Ҳақиқат ва Руҳият ибтидосининг асли «зоти» бўлсин, хоҳ «сифот» сувратлари бўлсин, беҳадду бенисбатдурким, буни турфа шеърий тимсоллар, шоҳбайтлар шарҳи, бири биридан нуктадону дақиқ «сўз гуҳари», «маъни гуҳари» талқини, таҳлили давомида кузатишимиз мумкин.

2. Ниҳоят, ушбу фаслда том маънода илоҳий шеъриятдаги ажаб «зухурот» (*тажаллиёт*) ташбеҳ-нисбатлари мисолида, асосан «Сўзи мартабаси...»га юксак қиммат бериб, унинг қадрини чандон яхши билган ва баланд тутган шеърият даҳосининг сирли-мўъжиз «санъатхонаси» (*Шайхзода*)га, табиийки, ўзгача ҳайрат, фахр, муайян масъулият билан сайр этишга журъат қиламиз. Кузатишларимиз давомида «назири йўқ» санъаткор, бузруквор пири мураббий сиймонинг не-не мухлис-муҳиблар мушарраф бўлолмаган илоҳий яратиш жараёни ҳақида; унинг маснуъ (*бири биридан нафису нуктадон санъатлар билан зийнатланган*) бадий ўзгачаликлари, эҳтимолки, маълум маънода ижодий тараддуд ҳозирликларими ё бошқа сирли жиҳатларими – хулласи калом, фақат «Алишерий» бетакрор тимсоллар ҳақида имкон қадар аниқ ва ёрқинроқ шарҳлар беришга уриниб кўрамиз. Даставвал, анчайин бардавом изланишлар, хос ва махсус кузатишлар – ҳайратли мушоҳадалар, гоҳо иштибоҳли хаёллар туғенида, баногоҳ: «топдим!» дея ўз қувончини яширолмаган, ғаройибу ажойиб (*фақат изланишлар жараёнига дахлдор*) масъуд лаҳзалар лаззатини кечириш мумкин. Мана шундай ёниқ-оташли, дардли мисралару байтлардан шаклланган олти сатрдан иборат, хоҳ дунёвий,

хоҳ илоҳий деб билинг — ҳақиқий шеърят самари бўлиш «Алишерий» битта табаррук банд мисоли, хусусан, ҳаётйлиги, самимийлиги, «одамий»лиги, дилхоҳу узрхоҳлиги билан тенги, нисбати топилмас «маъни»лару фасоҳаторо «ногузир» (*муқаррар малолсиз*) ҳамда мусаллам (*ҳеч бир эътирозга ўрин бермас*) аломатлари билан жазб этувчи шоҳбайтлар далолати ва шаҳодати:

*Киши ҳам эрмас эмиш Ишқ сиррига маҳрам:
Тахаййулига — кўнгул ҳам, ҳадисига — тил ҳам...
Ёшурди одам агар Тенгри сиррини, кўрунгуз —
Ки, халқ сиррини тутмас ниҳон бани одам!..
Агар гуноҳим эса дарди Ишқ изҳори —
Бу сўзда... яхши-ёмоним қошида мен — мулзам!..*

Энди бу ўзига хос фалсафий-лирик бандни хос тафсиллари орқали шарҳлаб ўтиш зарурати бор: икки байтда «Ишқ сирри», «Тенгри сирри», «халқ сирри» бирикмали нисбатлари кузатилади. Не ажабки, «Ишқ сирри» — маҳрам бўлиб қолади («кўнгул»га ҳам, «тил»га ҳам). «Тенгри сиррини» одамзот «ёшура» туриб, «халқ сирри»га қолганда, «ниҳон тутиш»га ожизлик қилади... бас, волаи шайдо ошиқ Навоийнинг (*шоир ҳаёлидаги комил инсон — қаҳрамон тимсоли*), уни «мажозий ишқ Мажнун айлаган», демак, халқ назаридан қочиб қутулолмай, ўз дардини ноилож ошкора изҳор этиб қўйгани... маломати! Навоий чизган шеърӣ лавҳа замиридаги туйғулар, кечинмалар, ҳаёллар драматизмини, унинг баравж нуқтаси — шахсан ўзини, ўз-лигини «гуноҳкор» деб ҳисоблаш («*гуноҳим эса...*») ва айниқса, бундайин шафқатсиз қисматнинг оқибат ва асорати: «яхши-ёмоннинг қошида... мулзамлик» мазаллати!.. Навоий қалами — илоҳий «килки Сунъ» қудратини кўрингки, лафзан очиқ-аён айтил-

маса ҳам, «яхши-ёмоннинг қошида, «хосу ом» ила юзма-юз тўқнашувда «дарди ишқ изхори» (*ҳали бу «Ишқ сирри» эмас эмиш!*), шубҳасиз, бу – «мажозий ишқ» аломати, аниқроғи: малолат ва маломати нималигини... фақат ушшоқ аҳли ўзи билади (*бежизмаски, Навоий машҳур қитъаларидан бирининг мухтасар унвони – сарлавҳасини: «Мажозий ишқ» кўнглин малолга солғони» деб номлайди*) ва билъакс, «ишқи илоҳий» ё «ишқи ҳақиқий» сиррини ҳеч ким ошкор қилолмас даражада дахлсиздирки, ҳазрат бутун «умри азиз»и мобайнида эътимод ва эътиқод қўйган «Ишқи илоҳий»нинг жозиба сири ҳам шунда. Хуллас, юқоридаги ажойиб шеърӣ банднинг шарҳидан аён бўладики, Навоий шоҳбайтлари ками билан уч жиҳатдан: ташбеҳ-нисбатларнинг шунчалар (*ҳам бадиий-мантиқӣй, ҳам фалсафӣй «маънилари» эътибори-ла ҳаққонӣйлиги, демак, даҳо санъаткор ижодхонасига монанд-муносиб қиммати ва ниҳоят, биз қаламга олган мавзу: тажаллиёт – «зуҳурот» талаблари учун ҳам мақбул ва матлуб қирралари билан*) ажралиб туради...

Навбатдаги икки байтлик ажойиб банд шарҳини бевосита тажаллиёт фалсафасининг бадиӣй талқинига ва ўрни, зарурати билан Навоий «санъатхонаси»га оид мушоҳада – мулоҳазаларга ажратамиз:

*Ўз кўзунг бирла ўзунгни гарчи кўрдунг кўзгуда –
Кўзгу аксидек валекин музтариб (изтиробли)*

мен кўзгудин.

Кўйингга борурда гоҳ ваҳм, гоҳ рашк ўлтурур:

Соя тебранса – кейиндин, меҳр (офтоб)

чиқса-ўтрудин!..

Мумтоз «илми саноеъ»га мансуб тақрир санъати-ла музайян (*«кўзгу» ташбеҳи тўрт марта рангин қирраларда тақрорланиб келса, иккинчи байтда*

«вахм» – «рашк», «соя» – «меҳр», «кейиндин» – «ўтрудин» нисбатлари-ла жилваланган кўзгу сувратига айланади...) гаройиб бу ташбеҳ, биринчидан: ҳаётий-мантикий ва бетакрор бадий қирралари билан, иккинчидан: инсоний жозибаси ила аввалги банддан кам эмас, зиёдроқ таассурот қолдирса ажаб эмас!.. Унда, аввало, ўша сирли «кўзгу» жилвалари – «зуҳурот» қирралари бир вақтнинг ўзида тенги йўқ улуг «санъатхона» (*Шайхзода*)нинг шахсан менга ҳали номаълум ифода йўлида, бетакрор тим-соллар тилида берилиши чиндан-да ҳайратлидир. Яна-да аниқроғи: агар биринчи байтда «сўз лавҳи» тасвирида «ярқ» этиб кўринган кўзгу жилваларини тажаллиёт оламининг ҳеч муболағасиз, бу – «Алишерий» зуҳуроти деб атасак бўлади (яхшиси, ўзингиз бир қиёсланг: «Ўз кўзунг бирла ўзунгни... кўрдунг кўзгуда!» сатрида қанчалар аниқ, тиниқ, мусаввируна ёрқин, жонли манзара намоён бўлди! Жудаям оддий, лекин гоятда ҳаётий-одатий, ҳеч бир малолсиз, эҳтимол, «қадиймона» дилхоҳ сўз: «ўзунгни кўрдунг...» Навоийдек покдомон валий зот, йўқ, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ҳаёлини банд этган қай бир маҳлиқо: офтобжамолу гулрухсорни, ҳусн мулки маликасини, хос ҳарамиди, хос пардозхона кўзгулари «ўтру»сида жонлантирган малаксиёмо бир суврат!.. «Фақат шу холосми?» дерсиз... шоҳбайтнинг иккинчи сатридан:

«Кўзгу аксидек... музтарибмен кўзгудин» сўзлари замирида нима сир бор, хусусан, «музтарибмен» ташбеҳи тағматни нимани англатади?!

Энди иккинчи шоҳбайт мундарижасини мушоҳада этиб кўрайлик-чи. Биринчи сатрда мухтасар шаклда чизиб берилган, том маънода лирик-драматик манзара: «Кўйингга борурда: гоҳ ваҳм, гоҳ рашк – ўлтурур». Бундайин ўз зид-

дияти билан ҳаққоний кечинма сувратиёқ ўзига жазб этади, лекин унинг сийрати — моҳият ва сабабиятини кейинги мисрасиз аниқ, тўлиқ тасаввур этиш ҳам, яхшироқ идрок қилиш ҳам имконсиз: «Соя тебранса — кейиндан, меҳр чиқса — ўтрудин!» Ана энди чуқурроқ разм солиб, заковатли боболар тилида, «тааммул» қилиб кўрганимизда, орқа ёқдан «соянинг тебранган» шарпаси «ваҳм» — қўрқув туғдирса, боз устига, олдиндан — рўбарўдан чиққан қуёш унинг рашкани келтирса, икки ўт ўртасида қолган бечора ошиқ тўсатдан жон таслим қилиши мумкин-ку!..)

Ҳа, Навоийнинг юксак бадияят, бир-биридин пурмаъно, пурвиқору жозибадор тимсолларга бой шеърият уммонидан мунтазам баҳравар бўлиб, «сўз гуҳари» сирларини қарор тошган муайян меъёр-тартиб, ойин асосида изчил ўргана бориб, улуг мутафаккир ва мураббий шоирнинг ўзи анъанавий фохрия йўлида, қонуний ғурур ила қайд этиб ўтганидек, («Агар «хоса маъни», гар «ийҳом» эрур, онинг кунда юз байти ҳалвом эрур», «Маснавий»дан), «назм аро нодир шоир» — Сўз даҳосининг асосан, «маснуъ» (санъатлар ила музайян), юқорида шарҳлаб ўтилган шеърий тамсилларга ҳамоҳанг бир-икки шоҳбайтга муносабат билдириш билан суҳбатимизнинг 3-фаслига ўтамиз...

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг —
Чун бориб, ўтлуг (офтобдай) юзин қилдинг тамошо:
эмди — ён!

Мазкур «маснуъ» байт тагматнидан бир йўла уч мумтоз шеърий санъатни идрок этсак бўлади: «ул ён» (томон) ва «эмди — ён!» (қайтмоқ) маънолари нисбатидан «тажниси том» санъати; иккинчи мисрада такроран келган «ён»нинг ўзидан англашилган

«икки зидд» ташбеҳи (*йўналиш ва «ўртанмоқ» маъ-
нилари*) замирида эса... анчайин ноёб-тансиқ санъат-
нинг «тазоди ийҳом» намунаси, шунингдек: «борга-
нинг» – «бориб», «ул ён» – «эмди ён» шеърий сўз
бирикмаларидан «такрир» санъати яратилади.

Нихоят 2-фаслга хулоса хизматини ўташи мум-
кин бўлмиш, «маснуот» мақомидаги икки шоҳбайт
шарҳи-таҳлили:

*Телба кўнглум, ваҳки, ҳар соат биров (1) сори борур,
Манъ қилдим эрса, бағр (жигар) им оғригудек
ёлборур...*

Ақл васвосини қўйсам авло улким, мен доғи:

«Бошим олиб кетга(й) мен» ҳар сорики...

ул бошқарур!..

Биринчи байт бир йўла уч бадиий санъат ила
зийнатланган: (1) «ҳар соат биров сори борур...»
Бу халқона нақлда бир жабрдийданинг тирик
фожиаси – савдойи бўлиб қолгани (*эхтимолки,
«телба»лик бежиз эмасдир – бахтсиз муҳаббат
оқибат-асоратидир*). Мумтоз мувозана усули-
да ифодаланса, (2) «бағрим оғригудек ёлборур»
халқона нақл-жумласида «ташбеҳи том» санъати
бор. (3) «Биров» ташбеҳи, эҳтимол, бир бевафони
ёхуд бошқа бир шахсни англатиши ҳам мумкинки,
бу – мавҳум нисбат замирида «ийҳом» санъати
яширингандир. Ёки: «манъ қилдим эрса» – «... ёл-
борур» халқона иборалар заминиди мумтоз «тазод»
санъати мавжуд... Иккинчи байт зевари (*бадиий
зийнати*) ҳам аввалгисидан ортиқ бўлса-ортиқки,
кам эмас: «Бошим олиб кетга(й)мен...». Бу, ав-
вало, жафокашу болокаш аждодларимиздан мерос
ғоятда дарднок-ҳасратсаро нақллардан; улур шоир-
ларимиздан айниқса, Бобурнинг: «Бошим олиб, эй
Бобур, аёқ етганча кетгаймен!..» шоҳ-сатрини эсла-

тувчи ҳазин ибора, шунингдек, «ақл васвоси» боис инсон қисматига битилмиш турфа савдолар ҳамласи — не-не алам-изтироблар оташида ҳам мудом уни «кўнгил... бошқаруви...» бу — «ирсоли масал» ва «тазод» санъатлари (*дарвоқе: «ул бошқарур...»*) «истиора»нинг нодир намунаси сифатида бизни боз хайратга солиб, хаёлга толдирмайдими?!

Бу шарҳларда... хоҳ «Мутлақ ҳақиқат», «Мутлақ руҳият» бўлсин, хоҳ «Фано», «Бақо», «Ваҳдат», «Тавҳид» фалсафасининг «Ишқи мажозий» ё «Ишқи ҳақиқат» тимсолларидаги илоҳий «зухуроти» (*тажаллис*), яна аниқроғи: «кўзгу такрори ҳам зарурат ўлғон» акс-жилвалари сифатида, юқорида талқину таҳлили берилган Ҳақ «зоти» — «моҳияти»нинг орифона, ошиқона «сифот» аломатлари — «Навоийвор» нуктадону бетакрор сувратлари ила, чуқурроқ «идрок айласак», боқий сийрати, сирли-сеҳрли мўъжизоти билан такрор жазб этади «кўнгул лавҳи»га битилади — руҳиятимизга айланади...

3. Маърифий суҳбатимизнинг 1-фаслида Алишер Навоий маснавиёти (*достонлари*) муқаддимотининг «ҳамд», «муножот» ҳамда «хайрат» бобларидан олинган (*масалан, «Кўнгул» таърифининг мислсиз сирли-мўъжизий «сўз гуҳари» лавҳалари!*) шоҳбайтлар мисолида ўрганилаётган муборақ мавзуимиз: «Тажаллиёт фалсафаси» (*бу, шубҳасиз, жуда катта, бардавом муаммолар мавзуи!..*) ибтидоси сифатида «мажоз» — «ҳақиқат» ислоҳотлари мезонида мантиқий-бадий тафаккур тақозоси-ла ўша «Мутлақ ҳақиқат» унвонли том маънода буюк маърифатнинг, асосан инсон дунёсига дахлдор «Мутлақ руҳият» бобидан «суврат» — «сийрат» ёхуд «зохир» — «ботин» атамалари меъёр-андозаси-ла қайта яратилган, ҳар гал ўзгача-рангин шакл, кутилмаганда теран

«маънилар» касб этган тимсолларни таҳлил жараёнида яна аниқлашга уриниб кўрамиз:

*Сано Ҳаққаки: қошифи ҳол эрур,
Хирад мушкилотига ҳаллол эрур.
Алимеки, йўқтур – бидоят Анга,
Азимеки, йўқтур – ниҳоят Анга...*

Биринчи байтда «Мутлақ ҳақиқат»нинг «зоти» (моҳияти), яъни Қодиру Холиқу Зулжалол Қудрати илоҳий... биргина «Ҳақ» тимсолида ўзининг мужассам ифодасини топса, унинг «сифоти» (асосий аломатлари) биринчи навбатда, фақат икки жиҳатида умумлаштирилади: «қошифи ҳол» ва «хирад мушкилотига ҳаллол»... Албатта, мутафаккир шоир Аллоҳнинг муҳим «сифоти» учун бу икки жиҳат кифоя қилмаслигини шу ондаёқ фаҳмлагани боис, кейинги байтда яна икки белгиловчи жиҳатга айрича урғу беради-да, шу заҳоти – уларнинг ҳар бирини изоҳлайди, йўқ, улар изоҳ-шарҳ эмас, балки фалсафий мезон-меъёр, ўзига хос «чегара», йўқ, бу асли моҳиятда чегара-поён билмас, бардавом жараён, қисқаси, инсон ақли, тафаккури, ҳатто, ҳаёли – тахайюл қудрати етмас олий хилқат, сирли хилқат эканини... «алимеки», «азимеки», яъни на ибтидо («бидоят») ва на интиҳо («ниҳоят») қонунларига бўй бермас, замон ва макондан ҳолий ададсиз, тинимсиз чексизлик, юксаклик, боқийлик эканидан бизни огоҳ этадики, «Ҳақ»нинг «зоти» ҳам, «сифоти» (аломатлари) ҳам ақл-заковатни лол қолдиради, очиги, ўртадаги тафовутни билолмай қоламиз. Бу – ҳазрат Навоий англаган ва талқин этган Тажаллиёт фалсафасининг шунчалар жозиб сирру синоатидан Шаҳодат беради...

«Маснавий»дан бошқа бир тамсил – беш байтли пурдард бандни олиб, шарҳлаб боқамиз: подшоҳи

ситамкор Абусайид Мирзо замонида истеъдодли, «ҳақиру фақир», лекин ҳақпараст, хурфикр тоғалари мактул (*қатл*) этилган Алишер (*Бобурнинг шаҳодат беришича, Самарқандга «ихрож» қилинган*) мотамзада ҳижрат кунлари, она шаҳри Хиротга – ўзини «шогирду фарзандмен» деб билгани – азизу анис зот Сайид Ҳасан Ардашер номига йўллаган машҳур мактубидан ортиқ ҳазин мисрларга разм солиб, улар замиридаги «маъни»ларни тааммул қилиб (*чуқурроқ идрок этиб*) кўрайлик-чи.

Сен эдингки, ҳар ишда ёрим эдинг.

Не гамки – етар, гамгусорим эдинг...

Сулук амрида урмайин бешу кам (ортиқ ё кам демай)

Анинг амридин айру – (бир) дам ё (бир) қадам...

Анга қолмағай ўзидин хабар,

Ўзидин неким, ўзлукидин асар...

Урармен қадам, токи боргунча гом –

Ки, бўлғай муяссар манга ушбу ком!..

Агар бўлса, бу йўлда умрум талаф (тамом) –

Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф!..

Бу – муқаддас Каломи Мажиднинг мисли қасам оятларидай ўтли-сўзонли сатрларни минг тўрт юзу олтмишинчи йиллар шаҳодати деб билсак (*эҳтимолки, ҳақиқий ихлосманд муҳиб-мухлислар ўзлари тартиб берган «Илк девон»дан жой олган*), ҳали ёшу «мустақил даҳо» (*Лессинг*) қалами яратган том маънода мўъжиз байтларнинг «маъни» салмоғи, «маснуъ» (*зийнатли*) ифода қимматини аниқлаб билиб баҳолашга мезон, имкон қадар тўлароқ шарҳлашга таҳлил қилишга муносиб сўз топиш амримаҳол. Фақат шуниси аниқки, бундайин муборақ «ҳасби ҳол» сатрлари... «ҳақиру фақир» (*Навоийнинг ўз ибораси*) инсон, «назири йўқ» сўз даҳоси умр йўлининг сурурли ва бўронли манзил-

лари давомида дастуруламал бўлиб хизмат қилгани, ҳеч шак-шубҳасиз. Бугина эмас. Юқорида кўчирилган мисралар Алишернинг ҳали «кичик эркони»дан эътиборан ақлу идрокини, ҳаёлот дунёсини, қалбини, алал-хусус, ҳад-ададсиз руҳиятини банд этган «улуғ муддао» (*Навоийнинг неча бор ифтихор ила тилга олган муборак калом!*) хоҳ бевосита, хоҳ, билвосита бўлсин, турфа рангу оҳангда, турли ҳолату «вазъи»ятларда акс-инъикос этгани шаҳодати, тимсолий далолатини аён кўриб, дилдан англаб ҳайратланамиз ва ҳар гал ифтихор ҳисларини кечирамиз... Хулласи калом, бу – шунчаки шарҳлар эмас, балки тажаллиёт («*зуҳурот*») фалсафасининг «Алишерий» талқиноти учун тансиқ-ноёб, бебадал-бенисбат лавҳалардирки, бунинг теран, мантиқий асоси, ўз сабабияти, хос қонунияти бор (*унинг таҳқиқи янги мушоҳадалар, янги изланишларни тақозо этади...*)

Яна-да бошқача шеърӣй тамсил. Бу гал шеърӣят оламидаги устоз-шогирд муносабати акс этган, махсус рамзий-истиоравӣй нисбатлар заминига қурилган умумлашма-лирик лавҳани кузатайлик. Чунончи, Навоӣй ижодхонаси учун шаклан ва мазмунан қанчалик мухтасару теран бўлса, бадиӣй мантиқ эътибори-ла шунчалар ҳаққонӣй, аниқ, ёрқин далилий тимсоллар мисоли сифатида «Ғазалда уч киши... (*Хусрав Деҳлавӣй, Хожа Ҳофиз, Абдурахмон Жомӣй*) тавридур ул навъ» сатри-ла бошланадиган қитъанинг кейинги байтларидан «хоса маъни»лари – суврату сӣйрат жиҳатлари муштарак биринчи мисраларга эътибор беринг-а:

Бири – мӯъжиз баёнлик соҳири Ҳинд...

Бири – Исо нафаслик ринди Шероз...

Бири – қудсий асарлик орифи Жом...

Мазкур қитъанинг, не ажабки: «Мажоз – ҳақиқат кўприги» ҳадиси шарифини эслатиб турувчи бағоят мазмундор, айни пайтда нафису пурвиқор шоҳбайти:

*Ҳамоно, кўзгудурким, акс солмиш –
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли! –*

таркибидаги: «кўзгудурким», «акс солмиш» нисбатлари зухурот («тажаллиёт») фалсафасининг «суврат»га, яъни «мажоз»га мансуб жиҳати – акс-жилва – «суврат»лар ифодасига хизмат қилса, «уч... маҳвашнинг жамоли» не ажабки, фасоҳат оламининг назмий-рубобий (лирик) сарчашмаси – битмас-туганмас манбаи, яъни «зот» ёхуд «сийрат» тажассумига айланади. Бугина эмас. Шеърӣ санъат, бадиият мактабларининг кейинги авлодларига (салафлардан – халафларга) турли даражада ижодий таъсири: акс-инъикоси (бевосита – муҳиб-муридлик ё билвосита – назира-пайрав йўлида) қандай зухур этишини «назири йўқ» Сўз даҳосининг ўзидан зиёдароқ ифода этиш мушкул иш:

*Навоӣ назмига боқсанг, эмастур –
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи...*

Аллоҳ «зоти»нинг мислсиз, ададсиз миръоти («кўзгуси») бўлмиш боқӣ хилқат – моддий назаргоҳ биз ҳайратланиб, ҳаёлга толиб, гоҳ қувониб, гоҳо изтироб чекиб умргузаронлик қилаётган бу сирли-сеҳрли, ажабдан булъажабу ғаройиб шаҳодат дунёсида қанчалар поён билмас ранглар, оҳанглар, шакллар, турфа «суврат»лар касб этса, бизга кўринмас ботиний-руҳӣ дунёда, ундан-да зиёдроқ «сийрат» мезонларида, ҳеч шубҳасизки, то абад боқӣ меъёрларда Ҳақ таоло тасарруфидаги самовӣ, фазовӣ Ҳақиқатлар сирру синоатини ўзида тажаллий этади... Ирфону маърифатнинг турфа

соҳаларига мансуб мантиқий тафаккурнинг чегарасиз-ададсиз мумкиноти-имконияту «ақл боши айланар» (Навоий) имтиёзлари – тахайюл ва фаразлари нималигини уларнинг ўз билимдонлари ҳукмига ҳавола қилайлик-да, фақат биз миллий, умумтуркий, умумисломий ва умумбашарий ифтихоримиз бўлмиш «Амири Кабир Низомиддин Алишери Навоий» (Маҳмуд Музаҳҳиб) ҳазратлари тимсолида, мужассам «намудор» мақомида сувратланмиш қалб тафаккури (сўзонли туйғулар, ёруғ-сафоли хаёллар) соҳиби, «зодаи табъи» (фақат тугма истеъдоди) ила тан олинган барча ижодкор қавмларда, биринчи навбатда, шоирларда ўша Бокий Ҳақиқатнинг бадиий, шеърий «суврат» ва «сийрат»лари қай тарзда – қандай тимсолларда **ТАЖАЛЛИЙ ЭТАДИ?!..** «Киши бу сирни мендек қилмади фош» (Навоий) янглиғ фахрия сўзлари ҳар бир солим ақл-хуш соҳиби кўнглидан ўтса майлидиди, аниқроғи: лоақал, ўзи хуш кўрган, дилхоҳ мавзулари доирасида, шахсан ўзига ёққан, яқин дўстларининг холисона-самимий эътирофи ва эътиборига шоён бўлган асарлари, ҳеч йўқ, бир неча яхши шеъри, яхши китоби мисолида баралла айтолсайди! Менга қолса, Навоий руҳи мададкор бўлиб, унинг мўъжизакор шеърияти ва ўлмас сиймоси шавку рағбат бериб, ушбу муборак мавзу кўлами тобора кенг қулоч ёзиб, Навоий Сўз даҳосининг сеҳри-жозибаси бор бўйбасти, фасоҳати: ҳикмат, маърифат нурлари, санъат жилвалари билан **ШЕЪРИЙ ТАЖАЛЛИЁТ** кўзгуси бўлиб, барча мухлису муҳиблар тасаввурига, тафаккурига, хаёлларига оро берса, «навосиз улуснинг навобахш» кўзгусига айланса!..

Улки, Ваҳдат шарҳин айтар: сирридин огоҳ эмас,
Гар фано касб этмаган бўлса, бир огоҳ оллида!..

Зоҳиран, тафовутли жиҳатлари баралла кўзга ташланиб турган бир ҳол (*эътибор беринг-а: «огоҳ эмас» – «бир огоҳ оллида!»*): бу – мумтоз «илми саноеъ»да таърифи берилган «тазод» шеърий санъатига яхшигина мисол бўла оладиган ажойиб шоҳбайт таҳлилидан аввал мўъжазгина муқаддимага эҳтиёж сезилади. Эндиликда ожизона иқрор ила шукрлар келтириб ўзимизни хушнуду масъуд этишимиз мумкинки, «Ваҳдат», «Тавҳид», «Ваҳдат ул-вужуд», «Фано» – бу – жамики моддий мавжудот: Арзу Само, «тўрт унсурот», «олти жиҳат», набототу ҳайвонот дунёси, етти иқлим аҳолиси: «барчадин шариф» – инсон ва унга аён кўриниб турган назаргоҳ – чексиз шаҳодат дунёси-ю, ҳатто кимгадир кўздан яширин, тасаввурга сифмас ғаройибот, мўъжизот олами бир бутундирким, бу «икки жаҳон» Мулкини илоҳий қудрат Ўзи бошқаради – тасарруфига олади, муҳофаза этади; барча мушкулликларни ҳам Ўзи ҳал қилади. Тажаллиёт эса ўша боқий САЛТАНАТнинг зухуроти, улугъ миръот – кўзгудаги акс-инъикоси, ҳадсиз-ҳисобсиз суврат жилвалари, холос.

Не ажаб ҳақиқат, эҳтимол, шафқатсиз ҳақиқат шундаки, бизнинг назаримизда, зоҳиран боқий туюлган, шунчалар ўзига жазб этган Шаҳодат дунёси моҳиятда бу – «Мутлақ ҳақиқат» – Илоҳий Мулкнинг фақат ўткинчи тажаллиси, муваққат сувратлари, гўё бизга аёну ноаён... фоний жилваларидир.

Тажаллиёт фалсафий мўъжизасининг мумтоз шеъриятимиздаги матний-ирфоний, юксак бадий, санъаткорона ифода кўринишлари (*Навоийда: «намудор», «жилва», «кўзгу», «миръот», «акс» – «инъикос», «нигор» – «суврат», «зухур» – «зоҳир» ва ҳ.*) ҳақида сўз-бахс борар экан, биринчи навбат-

да, буюк шарқшунос Е.Э. Бертельс айрича эътибор ила асосли тавсифини, шарҳини берган «ойинаи жаҳон» батискаф, эскалатор каби ижодий хаёл парвозига, дадил илмий-фантастик фаразларга кучли тамойилни Навоий «Хамса»си заминиди илк дафъа инкишоф этганини эсламай, таъкидлаб ўтмай бўлмас. Биз, устоз Навоийшунослар – махсус талқини ва таҳлилини берган илоҳий мўъжизот, дунёвий ва тахайюлий фаройиботу ажойибот мисоллари сирасига, чунончи, ўтган XX асрнинг сўнгги чораги давомида давримиз мўъжизаси сифатида оммавий мулоқот воситаси – фазовий миқёсдаги, том маънода ҳайратбахш робиталарнинг тимсоли мужассамига айланган тизимларнинг «ибтидоси» бўлмиш фотосинтез, радио, кино, видео, теле, аудио ва бошқа янги техникавий-электрон кашфиётларнинг, не ажабки, ўша Темурийлар салтанати даври-ла, майли, «чиройли ёлғон», «ғўзал хаёл» тамсиллари даражасида бўлсин, бадиий «зухуроти» – тажаллисини кузатиб, беихтиёр хаёлга толамиз. Даъвомиз далолати сифатида, даставвал битта «Алишерий» шоҳбайт келтирайлик:

*Нега таркинг этмай, эй чархки: шому ахтарингдин –
Қародур юзунг, валекин... оқ эрур юзунгда холинг!..*

Шак-шубҳасизки, ҳазрат Навоийнинг ғайришуурий хаёл қудрати-ла кечилмиш бундаин, зоҳиран «қўрққулик» (*Жомеъ ибораси*), «Мужиб» (*сабаби-оқибати*) ғояти ваҳмли – ваҳшатан-гез руҳий ҳолат... жаҳоний фалокат (*қиёмат-қойим*) олди мудҳиш хабари шоҳбайтнинг иккинчи сатрида акс этган: «*қародур юзунг...*» «*оқ эрур юзунгда холинг*». Мумтоз «ифрот» (*фавқуллодда кучли муболага*) санъати-ла зийнатланган бу байтда, не

ажабки, аввал XIX аср охирида, сўнгра, ўтган XX асрда кашф этилган фото тасвир, бора-бора кино, теле, видео, ҳозирги электрон компьютер, интернет каби илмий-техникавий мўъжизаларга хос биргина жараён: экрандаги ё фото-тасвир ибтидоси – негатив кўринишлар (*чиндан ҳам тасвир деса – аниқ бир тасвири беролмайди!*)... ўша – олис XV асрда ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоийни шунчалар навмидлик изтиробига солгани... бугун бизда чексиз ғурур-ифтихор ҳисларини уйғотади... Холбуки, бу – мутафаккирлар мутафаккири» тасавури – тахайюлида бадий инъикос этган мислсиз тажаллиёт мўъжизасининг бир байтдаги жилваси – «зухуроти» холос.

Энди – «Фарҳод ва Ширин» достонининг ғаройиб бобларидан бирига: отадай меҳрибон, ҳамиша авайлагувчи доно вазири аъзам Мулкоро раҳнамунлигида Хоқон хазинасини минг эҳтиёту андиша ва маҳфуз ҳаёллар изтиробида сайр-томошо этган, йўқ, «тафаккур била билмиш-одамзод» деган солим таомилу комил эътиқод билан ҳар бир мўъжиза олдида (*бугунги экспонат*) ҳайрат ҳаёлига чўмган Фарҳоднинг ғаройиб мулоқоти шарҳига ўтамыз:

*Кетурдилар ҳакими нуктадон,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳонел..
Қилиб тунни – ёруғ, кунни – қоронғу,
Сувдин –ўт ёндуруб, ўтдин – сепиб сув,
Ғаройиб кўп ҳувайдо бўлгусидур,
Бас, анда Шакл пайдо бўлгусидур..
Кўрунуб ҳар замоне – кўзга бир шакл.
Кўз олғоч – бўлгусидур... ўзга бир шакл!
Чу бўлди жилвагар ошкор юз навъ,
Анга ҳам бўлгуси – тимсол юз навъ!..*

Бизнинг энг мухтасар шарҳимиз: «шакл», бу – ҳозирги турли экранлардаги кадрлар десак,
23–Ботирхон Акрам

кейинги байтдаги: «Кўрунуб ҳар замоне... кўзга бир шакл, Кўз олғоч... ўзга бир шакл» – турли-туман тасвирлар, жоили сувратлар, рангин қиёфалар, яъни экран («ойинаи жаҳон») кадрлари силсиласи эмасми?!.. Кўчирилган банднинг сўнги байтидаги: «жилвагар ашкол (шакллар) юз навъ» «...тим-сол юз навъ» бугунги экранда кўринган турли суврату феъл-атвор (саъжия) соҳиби бўлмиш характерлар, образларни, ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса лавҳаларини акс этгирса, не ажаб?.. Навоий идрок қилган ғаройиб ҳаёлнинг ҳозирги мўъжизалар замонида қанчалар турланиб, товланиб, равнақ топмасин, ўзининг қадимий моҳияти – сир-синоатини сақлаб қолгани шаҳодати, яъниким «Навоийвор» (шоирнинг ўз ибораси) тажаллиётнинг боқийлиги далолати ҳам шунда...

Ва ниҳоят, яна ўша мўъжиз ҳикматлар ватани (боқий, муқаддас мусҳаф – Каломи Мажидни асос қилиб олган Ҳадисга ишонмай бўладими?..) Чин мамлакати, фақат бошқа Ҳокон, бошқа қаҳрамон – Искандар мулоқотидан яна бир лавҳа кўчирамиз:

Ҳакимеки... ани «тилисм» айлабон,
Намойиш анга ики қисм айлабон.
Бу даъвода эмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сари нигоҳ эҳтиёж!
Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи, бўлса ёлгон (хато) сўзи!

«Садди Искандарий» достонидан олинган уч байтли бу ажойибдан булжажаб бандни лозим даражада, муносиб-шоён мақомда шарҳлаш, бугина эмас, имкон қадар чуқурроқ тааммул (теран тафаккур) ила таҳлил ва талқин масъулияти бизни ўйга толдиради, очиги, ҳам ширину зиддиятли изти-

робга солади, уни том маънода таҳқиқ этиш фақат даҳолар ҳукмига ҳавола деб биламиз. Биз фақат – устоз Навоийшунос олимлар, увайс (*оламдан ўтган*) том маънода солим, комил эътиқодли мутафаккир шоир-адиблар руҳидан мадад олиб, бақадри имкон айтиб ўтишга журъат этамизки, юқоридаги уч байт... Ҳаттоки бугунги компьютар мўъжизасини эслатадиган муборак «Навоийвор» хаёл «зуҳуроти» (*тажаллиёт*) жилва кўрсатгандай «навобахш» (*ҳазратнинг ўз ибораси*) ва сафобахш-ёруғ таассурот қолдиради! Бундай дадил фаразимишга юқоридаги банднинг: «икки қисм», «тилисм», «сўзи чиндур – кўринур юзи», «кўрунмас юзи – бўлса ёлғон (*хато*) сўзи»... ташбеҳ-иборалари шаҳодат беради; айниқса, «икки қисм»ли «тилисм»нинг биринчиси: бугунги клавиатура (.....) бўлса, иккинчиси: экран («кўзгу»)дир. Шарҳ давоми... энди – Сизга ҳавола.

❧ ИЛОҲИЙ КАЛИМОТ ТИМСОЛЛАРИ ❧

*Эл кўнглига чун даво
Каломуллоҳ эрур...*
НАВОИЙ

Абдурахмон Жомийдек пири муршид (муҳиблар ҳазратни «нури хирад», «Махдуми Нуран» деб атаганлар) нафаслари-ла «низомул миллати вад-дин» муборак унвонига молик бўлган Навоийнинг шеърӣ куллиётини қудсий оятлар, ҳадислар билан мунаввар шохбайтларсиз аниқ ва тўлиқ тасаввур этиш, унинг фикрий теранликларини, фасоҳат сирларини таҳқиқ қилиш имконсиз, албатта.

Не надоматлар бўлсинки, неча ўн йилликлар мобайнида илоҳий муқаддимот (ҳамду наът, саною

муножот) матни каби уларнинг талқини, таҳлили ҳукмфармо даҳрий мафкура таъкиби ва тазйқиға учраган, таҳқирланган эди. Шунинг учун ҳам муқаддас оят, ҳадис калималари бевосита – айният-да ё билвосита – ҳарфи ўзгарган, руҳи сақланган ҳолда «сўз лавҳи» – шеърий сатрлар қатига жойланган, бири-биридан зарифу дақиқ байтлар ҳақида лом-мим дейилмай (гўёки руҳоний нуктадонликлар, илоҳий оҳанглар Навоий дунёсига хос, аҳамиятли эмасдай), худписандларча совуқ-тунд муносабат ҳукм сурди... Тангрига ҳазор шукрким, турли табақот-тариқатга мансуб шоирларнинг исломий фалсафа, ахлоқ, фасоҳат тажаллиси бўлмиш боқий сатрлари сингари, Навоий шеъриятининг самовий буржлари ҳам бугунги истиқлолият ва амният ҳавосидан эрк ва сафо топди. Бас, уларни баҳоли имкон шарҳлаб бериш, қай даражада бўлмасин, таҳқиқ ва таҳлил қилиш ишини ортиқ пайсалга солиш ҳам гуноҳ...

Шарҳ аввалида, мантиқан, Навоийнинг насрий-илмий мушоҳадаларидан намуналар келтириш жоиз. Чунончи, улур мураббий «Мезон ул-авзон» муқаддимасида ёзадилар: «андокки, Ҳақ субҳонаху ва таолонинг «Каломи мажид»ида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди (қоидалари) била ростдур. Ул жумладин бири оятдурким: «Лан тана-лул-бирра хатта тунфикуу мимма тухиббун» (хуш кўрган нарсаларингиздан сарф этмагунингизча яхшиликка эриша олмайсиз)дур (Оли Имрон, 92), рамали мусаддаси маҳзуб (баҳрида) воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалати урфан, фал-аасифаати асфан» (эзгу амаллар буюрилган (фаришта-лар номига қасам, кучли эсан шамолларга қасам) дур (Вал-мурсалот, 1-2), вазни мафъулу фоъилотун фоъилотундур, ахраб (баҳрида) воқеъ бўлубтур... Ва «Каломуллоҳ»да кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва

Расул соллаллоху алайҳи васаллам аҳодиси (ҳадис-лари)да ҳам дағи бу тариқ тушубтур».

Бу табаррук кўчирмадан, фикри ожизимча, икки жиҳатни ажратиб кўрсатиш эҳтиёжи бор. Биринчидан, «Каломуллоҳ» оятлари, ҳадис сўзларидан «кўп ерда назм воқеъ» бўлган, хусусан, улар «аруз қавоиди била рост» экан, демак, чиндан-да исломиятнинг Навоийдек аркону аҳкомларидан бири шаҳодат беришча, бунда ғаройиб ҳол яшириндир. Илло, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафога нозил бўлган оятларда, у зоти шарифнинг ҳадисларида аруздек махсус ва мураккаб шеърий илм қоидаларига тўғри келадиган мисраларнинг мавжудлиги шундан далолат берадики, асли араб заминида кашф этилган аруз вазни ҳам шеърий истеъдод каби Тангри илоҳийнинг инъом-эҳсонидир (не ажабки, ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.) на умумий илмий таҳсил, на махсус шеърий-адабий маърифат кўрганлар!). Зотан, улуғ жафокаш олим Дмитрий Лихачевнинг фикрича, гўзаллик қонунлари илоҳий моҳиятга эга...

Иккинчидан, туркийзабон шеърият «мулкининг соҳибқирони» Навоий ўз асарларини, шакшубҳасиз, муқаддас оят ва ҳадислардек каломи фасиҳнинг теран мантикий фикр, бадий ифода (хусусан, мусикий уйғунлик, таносуб) меъёрларида, баравж пардаларда яратишга қодир даҳосини жумлаи оламга аён этди: «Сўзунг бир авж уза чекти алам (байроқ)ни, Ки—сурдунг арш лавҳиға қаламни. Агарчи ахтаре (юлдуз)дур ҳар Сўзунг пок. Ки—эврулур онинг бошиға афлок». Улуғ шоирнинг маънавий жиҳатдан тўла ҳақдор фахрия-байтларидан яна бири: «Навоий сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур. Бу мўъжизларки зоҳир ўлди килки нуктапошингда». Биз Навоий шеърий даҳосининг

руҳий илдиэлари бир қадар таҳқиқ этишга, аниқроғи, исломий фалсафа, ахлоқ ва фасоҳатга дохил шоҳбайтлар шарҳига уриниб кўрамиз. Даставвал, муқаддас калималар-ла музайян байтларни кузатайлик. Бежизмаски, Навоийнинг асосий рубобий куллиёти «Ҳазойин ул-маоний»нинг биринчи девони, биринчи ғазалининг матлаъи – аввалги байти Ҳақни танимоқнинг тўғри йўли – «ҳидоят нурлари» билан мунаввар этилган:

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.*

Шоҳбайт шарҳидан аввал, биринчи мисранинг маъносини билиб олайлик: куёш косасининг аксинъикосидан ҳидоят нурлари («анворул-ҳудо») таралди. Бу бошариф тамсил-лавҳанинг фазовий миқёси қанчалар кеиғ, сарбаланд! Иккинчи мисрадаги «жом», «май» рамзлари-ла боғлиқ бадий мантиқ тақозосига кўра, субҳидам уфқидан аста кўрина бошлаган куёшнинг шакл-шамойили гулгун май тўла косага муқояса этилиши ўзиёқ (кун уфқдан юксала борганда на унинг аниқ доира-чизигини илғаб бўлади, на гулфом рангини) мазкур байт мансуб бўлган ғазал шоирнинг бошқа ошиқона, риндона шеърларидан ўзгача эканлигига ишорадур. Демак, шоҳбайт (ғазал ҳам) моҳиятан орифона, тўғрироғи, илоҳиёна тимсоллар силсиласини ташкил қилади: зоҳиран (мажозан) риндтабиат ошиқ қўлидаги жом ва май мўъжиз-кўзгуга айланади, кўзгу бўлганда ҳам, бамисоли доир – айланувчи дунё – муаззам миръот сифатида ўзида Тангри илоҳийни тажалли этади. Бас, Навоий талқинида мўъжизакор жом – ваҳдат жоми, яъни мавжуд оламнинг Тангри илоҳий билан бирлиги, воҳидлиги рамзи, май – бу фоний дунёнинг барча аччиқ ва ширин маъноларини, ибра-

томиз синов-сабоқларини озми-кўпми идрок қилиш, чуқурроқ таҳқиқ этганда, бу — Навоий англаб етган ҳақиқий (илоҳий) ишқ махмурлиги, бунинг хос руҳоний, бокира кайфияти-ла ўзлик кишанларидан халос бўлмоқлик («Менда қўйма, ё Раб, менликдин нишон...»), шу тариқа, ҳақиқат моҳиятини идрок этиш йўли Ҳақ васлига етишмоқ тадоригининг ўзгача тажассуми... Ана энди байтнинг хос маъносини — кузатилган мақсадга яқин иборалар-ла шарҳлаб бериш мумкин: «ёр (моҳиятда Яратувчи) аксин майда кўр»моқдек ғаройиб бир ҳол ишқ йўлининг мажоз кўпригидан ҳақиқат («ал-мажозу қатратул ҳақиқат» — «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин») манзилига ўтиш жараёнида, ҳажрнинг турфа ситамлари сўзонида жисму нафсу ҳавонинг шайтоний худкомликларини ўлдириб, руҳни поклантирган, фазлу камол мақомини эгаллаган зот — Ҳақнинг чин ошиғигагина мушарраф бўлиши мумкин... Хуллас, Навоий талқинича, жом, шубҳасиз, ваҳдат жоми (моддий ва руҳий оламнинг бирлиги рамзи), май — «васли мумкуни йўқ» ишқ фидойиси учун боқий ҳидоят ва иноят майидир. Зотан, бундай майнинг мўъжиз аломати куёшнинг ҳар субҳ оламга таратган, Ҳақ йўлини ёритувчи пурхайр иши — аъмолига тенг... Бу анъанавий мажознинг фазовий талқини, маҳбуб тимсолида илоҳий гўзаллик тажаллисини кўриш, «ёр аксини» ўзгача суваратлаш санъатидир.

Мана, «Каломуллоҳ асоси»ла тартиб ва сайқал берилган бошқа бир байт:

*Ҳар ён, Навоий, сунма қўл, не келса Ҳақдин
рози бўл.*

*Мен ожизу — ҳокимдур Ул, «ал фажру лак,
ал ҳукму лаҳ».*

«Ал фажру лак»: ёришувчи тонг — сенинг уйғонмоғинг, янги кундан воқифлигинг, унинг насиба-неъматидан бахравар бўлмоғинг учун; «ал ҳукму лаҳ»: сўнг нимаики воқеъ бўлса — илоҳнинг ҳукмида. Шохбайтнинг тўлиқ маъноси: одамзод умрининг ҳар бир кунига Аллоҳ етказганига шукр келтириши — боридан ҳаволаниб, нафс кўйига кирмаслиги («Қачон нафс ўз комин этти ҳаво, Қилур элни кўп нафъдин бенаво») ва аксинча, йўғига ё камига ношукр бўлмаслиги, мушкул соатларда ҳам ғамгинлик ва умидсизликка тушмаслиги керак («Ўзунгизни меҳнат кунини овутиб, не ғам келса даврондин — осон тутинг»), кенг маънода мусулмони комилнинг босган қадами, бориники, эзгу ният йўлида кўрсатган жасорати, топган эътибору мартабаси Яратгувчининг хоҳиш иноятига — ҳидоят ва ҳимоятига муҳтождир.

Навоийнинг соҳир қалами — хомаси-ла «зоҳир ўлғон мўъжизлар» ҳақида яна-да ёрқинроқ тасаввур туғилиши учун «кўнгул лавҳи»га чизилган дунё — шеърий тимсоллардан айрим намуналарни кузатамиз. Табиийки, бу гал ҳам ўзига хос муқаддимотга зарурат сезилади: Аллоҳ «...инсоннинг сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуъ офариниш (яратилиш)қа сарвар ва сарафроз қилдиким, оят: «Ва лақад каррамно бани одама» (одам авлодини азизу мукаррам қилиб яратдик) калимаси андин мухбир (хабарчи)дир... «Ва лақад халақна ал-инсана фи аҳсани тақвим» (ҳамда инсонни маҳбубу марғуб суврат-ла яратдик) анга мушъир (огоҳ этувчи) дир...» Чин инсонликни фақат кўнгил гавҳари мезони билан баҳолаш мумкин. «Ҳадиси шариф»дан: «Инсон жисмида бир парча эт бор, агар у тузалса, аъзоларнинг барчаси тузалгай, агар у бузулса, аъзоларнинг барчаси бузулғайки, бу — унинг қалби, юраги». Навоий шарҳи: «Кўнгул бадан мулкининг

подшоҳидур, анга сикҳат мунга ҳам сикҳат, анга табоҳи (шикаст) мунга ҳам табоҳи. Бас, улким кўнгил мулкининг соҳиб жоҳи бўлғай – шоҳлар шоҳи бўлғай». Байт: Мулк учун солим керактур хислати кишвар паноҳ, Тан учун ул узв (аъзо) ким, бўлди бадан мулкида шоҳ. Ва ниҳоят, улӯф валийуллоҳ шоир кўнгил ва кўз васфида «бир неча паришон байт» (ҳақирона камтарлик мисоли) тартиб бергани ҳақида шундай дейди: «Аммо «ал-маъмуру маъзурун» (буюрилган иш маъзур тугилмоғи лозим) ҳукми била ўтлуқ оҳи дудидин ашкбор кўз суви бирла мураккаб қилиб, кўнгул оташангезлиги била кўз ашкрезлиги шарҳида бир неча паришон байт мурааттаб қилинди» («Муншаот»дан). «Маҳбуб ул-қулуб»да тил ва кўнгил таърифи узвий берилади: «Масихоқим, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манба ҳам – тил. Тилиға иқтидорлиғ – ҳақими хирадманд. Тилки фасих ва дилпазир бўлғай – хўброқ бўлғай, агар кўнгул била бир бўлғай...» «Дардлиғ кўнгул – шуълалиғ чароғ... Тили ариғ ва кўнгли ариғ (бокира)ни мусулмон деса бўлур», дейилади ўша китобда.

Мана, кўнгил тимсоли муқаддас оят-ла йўғрилган шоҳбайтлардан бири:

Халқдин навмидлик – еткурди роҳат кўнглума,

Эй Навоий, билдим: «Иҳдар роҳатайн» эрканин яъс.

«Иҳдар роҳатайн»: икки роҳатнинг бири. Яъс – навмидлик дегани; энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Ҳаёт отлиғ азалий хилқат шунчалар мураккабдирки, ёлғиз киши – айрим шахснинг бутун бир халқ жамоаси билан муносабати ҳар доим ҳам одилона меъёрда бўлиши қийин. Халқ деганда табиий,

ижтимоӣ, руҳӣ-маънавий бир қудратнинг тимсо-
ли мужассами намоён бўладики («Халқ денгиздир,
халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ
оловдир, халқ ўчдир...», Чўлпон) унинг шаънига
баъзан ранжу аламлар сўзонида марғуб-номарғуб
мулоҳазалар билдириш, алал-оқибат беҳуда, ҳатто
мантиқсиз бўлиб чиқиши мумкин.

Начора, ҳазрати Навоийнинг ўзлари бежиз айт-
маганлар: «Халқдин ҳар ярамас келса хуш ул-
ким, Ҳақға деса бўлмас: «Менинг учун яна бир
халқ ярот». Бас, муқаддас оят билан далиллан-
ган юқоридаги байт моҳиятида ҳаёт ва қисматнинг
турли озору шафқатсизликларига қарамай, инсон
сабри билан улуғдир, деган пурмаъно, боумид
(«навмидлик»ка зид) ақида зуҳур этади. Айниқса,
сабр-қаноат, сабот, андиша, кечириш, тийиқлилик
туйғулари билан кучли чин мусулмон учун тан
бермаслик, кўникмаслик имконсиздай туюлган бир
ҳол гўё осонлик билан («Ишга неча саъблиқ имкон
эрур, Ким ани осон тутар – осон эрур») – камоли
кўнгил равшанлиги, табъ равонлиги, руҳ енгиллиги
билан ифодаланади: «Халқдин навмидлик – еткур-
ди роҳат кўнглума». Тўғри, халқимизда энг чо-
расиз-нажотсиз дақиқаларда ҳам «ноумид шайтон»
дейилгувчи доно нақл бор. Лекин халқона таскин
сўзи билан Навоий сатри замиридаги сўнгсиз дар-
ду фидойилик ўртасида каттагина масофа ётади.
Бу, эҳтимол, валийсийрат зотларгагина мушарраф
бўладиган хос руҳий қудрат тимсолидир: навмидлик
азоби туғёнга келган, ақл чироғи сўниб, кўнгил
пораланган кезларда ҳам бундайин фожеъ ҳолни...
роҳат ўрнида қабул қилиш ҳар қандоқ иродали ки-
шига муяссар бўлавермаса керак...

Навоий қаламининг мўъжизавий кучи шундаки,
муқаддас калималарга эҳтиёж туғилганда, улар бе-

ихтиёр дунёвий мазмун касб этиши – инсонпарварлик, улуспарварлик ғоялари учун хизмат қилиши мумкин:

*Ҳақким, йўқ нафъ ичинда поёни Анинг,
Бўлгуси қиёматқача жавлони Анинг!..*

Шубҳасиз, «нафъ ичинда» иборати жамики жонли-жонсиз махлуқоту мавжудотга тааллуқли. Лекин моҳиятда уларни яратиш ва паноҳида асрашдан мурод – инсон, унинг эҳтиёжи, манфаати. Бундай саховат, иноят манбаи асло камайиш билмайди. Илло, Ҳақнинг лутфу карами кенг, «ҳидоят нурлари» офтобдай барчага баробардир. Бежиз эмаски, улуғ шоир ҳатто болалик даври машқлари – илк шеърларидаёқ саҳий табиатдан лола уруғию пилла қуртини муқояса учун олиб, инсон меҳнатига нисбат берган эди: «Тухум ерга кириб – чечак бўлди, Қурт жондин кечиб – ипак бўлди. Лола тухумича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?» Бошқа бир байтда «ипак» ташбеҳи «бол» тимсоли билан уйғун берилади: «Ҳар кимсаки, айламас ошукморни ҳаёл. Яфронни ипак қилур, чечак баргини бол». Ҳадисмонанд «Арбаин»да: «Яхшироқ билони улус ароким, Етса кўпрак улусқа нафъ андин» дейди раиятпарвар шоир. Эл-улус қайғуси бошқа бир шеърда анчайин кескин-беаёв оҳангда ифодаланади: «Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас, Анга раҳм айламас Раҳиму Карим». Илоҳий калом ила дунёвий сўз уйғунлиги қанчалик табиий ва самимий руҳда, ҳаққоний ва одилона талқин этилган!..

Навоий илоҳий қудратга хоҳ бевосита – муқаддас оят сўзлари орқали, хоҳ билвосита – бадий тимсоллар, рамзу мажозлар тилида муносабат билдирганда, баъзан исломий ақоид сарҳадидан ўта-

ди – қадимий фалсафа, умумбашарий тафаккур
меъёрларида мубоҳаса юритади:

*Азал ҳам – Сен, абад ҳам – Сен, не аввал бирла
охириким,
Анга йўқ – ибтидо пайдо, мунга йўқ – интиҳо пайдо.*

Бу мисралар катида қанча оламлару турфа мезон-ларни, робита-ю усулларни ўзида жобажо этган моддий ва рухий хилқат ҳайратомиз мухтасар шаклда ифодаланган. Чиндан ҳам шеърий нисбатлар миқёскўлами – самовот буржлари қадарли, теранлиги – уммонларга тенг, не ажабки: на «азал – аввал»нинг ибтидоси, на «абад – охир»нинг интиҳоси бор! Янада чуқурроқ ўйлаб, яхшироқ идрок этиб кўрганда, бу оламнинг «ҳайъати» – қиёфаси, «ваъзи» – тузилиши («Назар айла бу – коргаҳ ваъзига-ки, ортар тамошасида ҳайратим») ақл «боши айланар» даражада сирли-сехрли эмасми?! Надоматлар бўлсинки, биз неча ўн йилликлар мобайнида даҳриёна моддию фалсафаси исканжаси-ла гумроҳликда, ғофилликда, куфрона-шаккок «ёлғон-даъво» (Яссавий) алдовларига қойим-махлиё бўлиб, ўзимиз англаб-англамай айюҳаннос солиб, жаҳонга кулгу – шармисор бўлган эдик...

Беназир сўз даҳоси «ирсол ул-масал» бадий санъати (халқнинг доно удумларини, пурҳикмат мақолу маталларини бадий ўзлаштириш усули) орқали уларни хоҳ аслиятда, хоҳ ўзгарган шаклда келтириб, байтга бошқача зийнат беради. Мана шулардан бири:

*Кўнгул жон бирла бўлди, ҳамраҳингмен,
дард ила юрдум,
Сенга жон бирла кўнглумни, сени Тангрига
топшурдум.*

Одатда ҳаётнинг иссиқ-совуғини кечириб, аччиқ-чучуғини тотиб кўрган, дўст-душман, яхши ва ёмон билан синашиб маълум даражада сабоқ олган кўзи очик, эҳтиёткор, айни чоғда боумид одамлар аксарият яқинларидан кимнидир сафарга кузатаркан ё ўзлари йўлга чиқиш олдидан яхши истак-тилакларини ўзгача меҳр билан, дил-дилдан тавалло қилиб: «Худога омонат, Ўз паноҳига топширдим» қабилда самимий муножот сўзлари-ла изҳор этадилар. Иймон нури билан йўғрилган, Яратгувчига ҳамду саною илтижо мақомидаги бундай халқона оқ фотиҳа калималари, аввало, ўша хайрбод тилаклар тилагувчи мўътабар зот (ота-она ё устоз, меҳрибон дўст ё ғамгусор жигарбанд)нинг шахсияти – ҳар қандай тамаёю миннатдан холи, пок хилқатидан далолат береди. Қолаверса, бундай қутлуғ иборатлар ҳар икки тараф (сафарга отланувчи ё кузатиб қолувчи)нинг кўнглида, фикру хаёлида ажаб бир ёруғлик – умид, ишонч-этиқод, шукрона, миннатдорлик, меҳру вафо, гурур-ифтихор, фидойилик, эҳтимол, ўкинч-армон, тазарру каби эзгу ҳислар уйғотади, руҳни поклантиради... Навоий халқимизнинг ана шу олийжаноб удуми тажассуми – «топширдим» сўзининг бениҳоя гўзал, зариф истиоравий қирраларидан фойдаланиб (бир яқин одам тақдирини бошқа бир яхши одамга мутлақ ишониб, дахлсиз омонат ўрнида «топшириш», ўша омонат тимсоли ва унга жавобгар – соҳиби хонадон ё раҳнамо йўлдошни ҳам Тангри ҳимоясига «топшириш» замирида қанчалар инсонийлик зухур этади!), муҳаббат оламининг зоҳиран фожеъ қисмати («жонни топширмак») – «ишқи мажоз»га қутилмаган ҳолда боқий – ўлмас маъно бахш этади, «ишқи ҳақиқат» мақомини беради... Не ажаб, маҳбуба дардида ошиқ кўнгил

шайдолиги шу даражага етиб бордики, ҳатто кимга мансублигини – ўзлигини унутди, оқибатда фақат «кўнгул жон бирла бўлди», ошиқ эса бамисоли сояга – жонсиз, кўнгилсиз вужуд – сувратга айланди. Лекин (водариф!) бундай фожеъ қисмат учун ҳасрат-шикоят эмас, розилик, илтижо, тавалло сўзлари изҳор этилади! Илло, ошиқнинг бу алдамчи дунёдаги сўнгги тилаги ҳам шу: муҳаббат қисматида «жон бирла кўнгилни» яккаю ягона умидвори, халоскори – маҳбубага, маҳбубани – «Тангрига топшириш». Не човлиқ андуҳли бўлмасин бу – чин мурод – абадий ишқ бахтига эришмоқнинг пурмаъно ва зарифона ифодаси эмасми?! Зотан, бундай талқин Навоийнинг васлсиз – илоҳий ишқ идеали билан уйғун-ҳамоҳанг: «Ошиқки, муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай»...

МУНДАРИЖА

Дебача	5
Биринчи мақолат. Рухул-қудс «равон айлаган» қалам	9
Иккинчи мақолат. Илоҳийга муножоту тазаррулар	24
Учинчи мақолат. Табиат ва самовот тимсоллари	36
Тўртинчи мақолат. «Зарранинг моҳияти...»	53
Бешинчи мақолат. «Инсон – барчанинг сарвари»	70
Олтинчи мақолат. «Дардимга ҳаёлини табиб эт»	85
Еттинчи мақолат. «Айни ҳақиқатдур мажоз...»	94
Саккизинчи мақолат. «Субҳи висол» армонлари	112
Тўққизинчи мақолат. «Замон аҳли»дан нолалар	123
Ўнинчи мақолат. Зиддиятларнинг шеърӣ нисбати	137
Ўн биринчи мақолат. Турмуш тафсиллари	150
Ўн иккинчи мақолат. Халқона нукталар	162
Ўн учинчи мақолат. Мутрибона оҳанглар	175
Ўн тўртинчи мақолат. Мусаввируна ранглар	190
Ўн бешинчи мақолат. Афсонавий-тарихӣ тимсоллар	202
Ўн олтинчи мақолат. «Кўнгул дуржи»даги инжулар	215
Ўн еттинчи мақолат. «Гавҳари жон»дан – «сўз гуҳари»га	235
Ўн саккизинчи мақолат. «Кўз лавҳи»да акс этган олам	249
Ўн тўққизинчи мақолат. «Ораз узра» чизилган лавҳалар	267
Йигирманчи мақолат. «Ўзгача ҳол» баёни	280
Йигирма биринчи мақолат. «Изининг туфроғидек...»	290
Интиҳо сўз	308
Навоӣй шоҳбайтлари. «Сўзум мартабаси...» («Навоӣй ижодхонаси ҳақида суҳбатлар» туркумидан)	310
Илоҳӣй мирёот-тажаллиётнинг «Алишерӣй» тимсоллари	334
Илоҳӣй калимот тимсоллари	355

Адабий-бадший нашр

БОТИРХОН АКРАМОВ

ФАСОҲАТ МУЛКИНИНГ СОҲИБҚИРОНИ

Мухаррир *Абдул Рауф Субҳон*

Рассом *Б. Зуфаров*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Кичик муҳаррирлар: *Д. Холматова, Г. Ералиева*

Мусахҳих *Ш. Шоабдурахимова*

Компьютерда тайёрловчи *А. Сулаймонов*

Нашриёт лицензияси АИ №158. 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 29 февралда рухсат этилди.

Бичими 84x108¹/₃₂. Офсет қоғози. «Virtec Peterburg Uz»
гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табағи 19,32. Нашр табағи 16,27.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 16-117.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

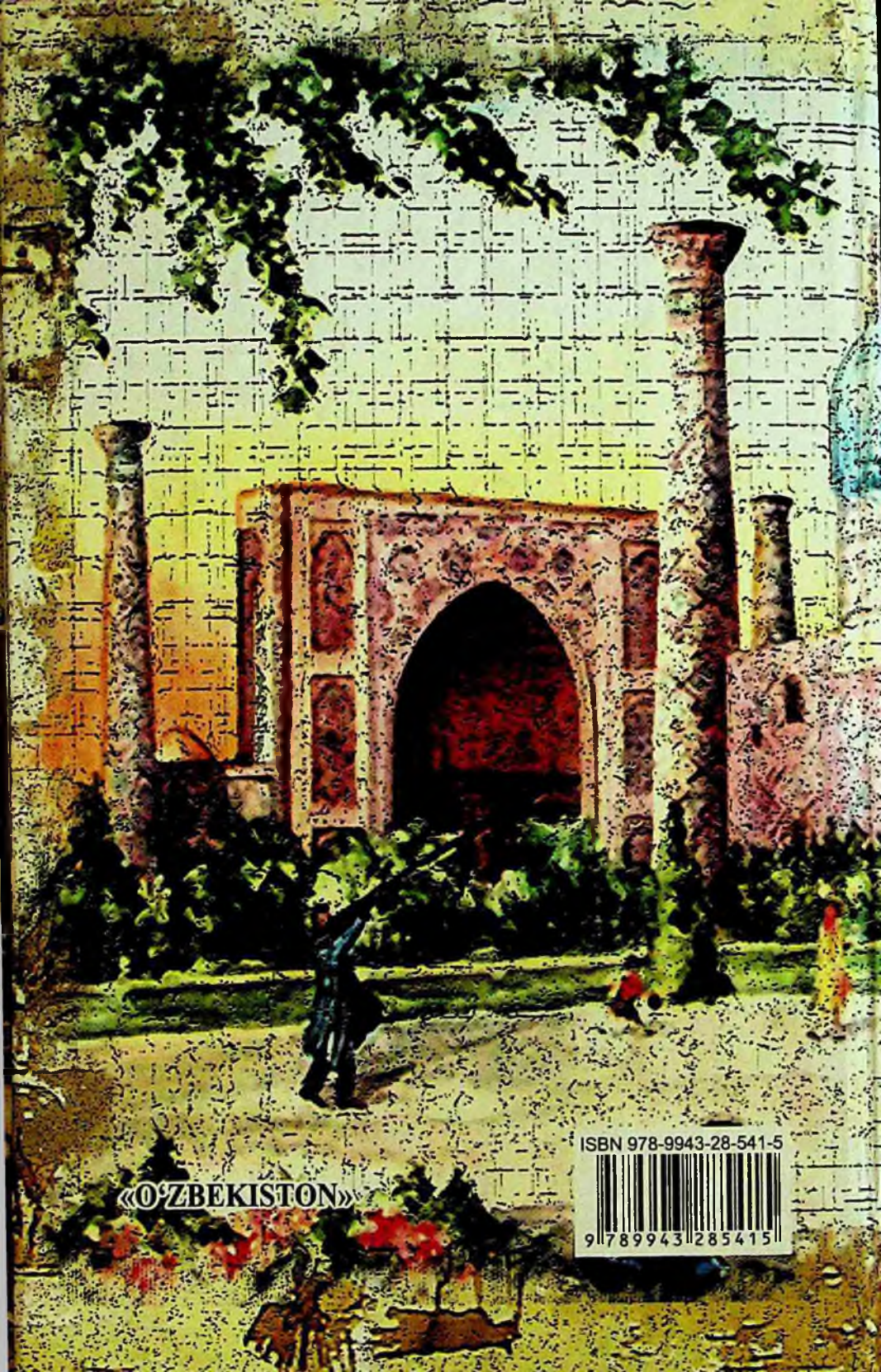
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-541-5

9 789943 285415